

ISSN 0203-9494

П РОБЛЕМИ
СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

21

1980

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
ЛЬВІВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ІВАНА ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

ВИПУСК 21

ЛІТЕРАТУРА, МОВА ТА КУЛЬТУРА
ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Видається з 1970 року

Л Ї В І В
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ЛЬВІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
1980

ББК 63-3(0)

9+8И

П78

В сборнике помещены статьи, сообщения и публикации, посвященные истории и современному развитию славянских литератур, литературным связям и контактам писателей, вопросам культуры и искусства зарубежных славянских народов, проблемам славистического языкознания. Впервые публикуются письма известного советского слависта И. С. Свенцицкого болгарским ученым. Для филологов, учителей, историков.

Редакційна колегія: доц., канд. іст. наук В. П. Чорний (відп. ред.), доц., д-р філол. наук К. К. Трофимович (заст. відп. ред.), доц. канд. іст. наук М. Г. Крикун (заст. відп. ред.), доц., канд. філол. наук О. І. Грибовська (відп. секр.), проф., д-р іст. наук О. С. Бейліс, член-кор. АН УРСР, проф., д-р філол. наук Г. Д. Вєрвєс, проф., д-р іст. наук І. М. Гранчак, проф., д-р іст. наук А. Ф. Кізченко, доц., канд. філол. наук В. А. Моторний, проф., д-р іст. наук І. М. Теодорович, проф., д-р філол. наук П. П. Чучка.

Адреса редакційної колегії:

290000, Львів, вул. Університетська, 1, держуніверситет,
кафедра історії південних і західних слов'ян, тел. 79-73-29.

Редакція історико-філологічної літератури

П $\frac{70202-010}{M225(04)-80}$ 516—80 4601000000

© Видавниче об'єднання
«Вища школа», 1980

*О. І. ГРИБОВСЬКА, доц.,
Львівський університет*

ОБРАЗ В. І. ЛЕНІНА У БОЛГАРСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Велика Жовтнева соціалістична революція стала головною подією ХХ ст. «Революційний процес, початий Великим Жовтнем, досяг якісно нового рубежу: сформувалася світова система соціалізму» [4, с. 16].

Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнев у доповіді «Великий Жовтень і прогрес людства» підкреслив, що «з міжнародних наслідків Жовтня, які визначили обличчя нашої епохи, найголовніший — виникнення і розвиток світової системи соціалізму» [3, т. 6, с. 568].

Створення першої в світі соціалістичної держави, героїчна боротьба молоді Країни Рад за своє утвердження, ідеї натхненника і організатора пролетарської революції та Радянської держави В. І. Леніна привертали найпильнішу увагу передових людей усього світу.

У постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна» відзначено: «Леніну, партії більшовиків випала велика місія підготувати й очолити першу в історії переможну соціалістичну революцію, з'єднати теорію наукового соціалізму з найширшою практикою народних мас. («Радянська Україна», 1979, 16 груд.)».

Велике місце у виступах болгарських учених, літературознавців, критиків постійно займає тема глибокої дружби болгарського та російського народів, що має давні традиції. На Х з'їзді БКП у 1971 р. Л. І. Брежнев підкреслював: «Ми, радянські комуністи, добре знаємо, що на всіх етапах своєї історії Болгарська комуністична партія діяла у тісному братерському співробітництві з нашою партією, з революціонерами нашої країни. Нерозривна бойова дружба радянських і болгарських комуністів була, є і буде міцною ланкою спільного фронту соціалістичних країн, спільного фронту революційних сил» [2, т. 3, с. 313]. Проф. В. Колевський відзначав, що В. І. Ленін вбачав у болгарських «тісняках» найближчих союзників у справі організації III Інтернаціоналу [23, с. 56]. Він згадує про лист засновника Комуністичної партії та Радянської держави, в якому

мова йде про те, що «тісняки» підтримували ідею створення революційного Комуністичного Інтернаціоналу [I, т. 49, с. 115].

Ще на початку XX ст. у Болгарії велась широка і послідовна пропаганда ленінських ідей. Передові діячі соціалістичного руху пильно стежили за подіями, що відбувались тоді в Росії. Вони палко схвалили Жовтневу революцію. Правда про неї дійшла до трудящих, надихала їх на революційну боротьбу. Праці вождя світового пролетаріату популяризувались у країні на сторінках передових друкованих органів. Так, журнал «Ново време» у 1919 р. почав публікувати розділи з книги «Матеріалізм і емпіріокритицизм» під заголовком «Критика кантіанства». У 1923 р. у десятому номері цього видання були надруковані уривки зі статті В. І. Леніна «Партійна організація і партійна література».

У 30-ті роки Г. Бакалов, І. Тодоров та інші спеціалісти уважно вивчали твори В. І. Леніна, Г. В. Плеханова, вели палкі дискусії, в яких викристалізовувалось (не без помилок і крайностей) марксистсько-ленінське розуміння ролі мистецтва й літератури.

З глибоким болем і скорботою зустріли трудящі Болгарії і передові представники її культури звістку про смерть Ілліча. У журналі «Пламък» у січні 1924 р. поет Г. Мілев вмістив некролог з портретом вождя. Тут були також надруковані статті, у яких висловлювались глибокі почуття любові до В. І. Леніна, віра у торжество його ідей і справи.

Усе це відбувалось за дуже складних обставин. Після жорстокого придушення антифашистського Вересневого повстання 1923 р. у країні панувала реакція. Та, незважаючи на труднощі, болгарські письменники пишуть про Леніна, Радянську країну, перекладають твори російських авторів. Так, Л. Стоянов переклав поему В. Маяковського «Володимир Ілліч Ленін». Поет Х. Радевський в журналі «Наковалня» знайомить зі статтями Ілліча читачів цього передового органу. Готуючи видання антології сучасної російської поезії, Х. Радевський звертається до праці В. І. Леніна «Що робити?» як до програмної платформи пролетарських письменників [9, с. 54].

Для революційних поетів Болгарії вчення Леніна, його ідеї стали керівними на все життя. Х. Смирненський, Н. Вапцаров (розстріляний у 1942 р. фашистами) та багато інших письменників втілювали їх у своїх творах. Так, Н. Вапцаров і Д. Попов переклали поему Маяковського про Леніна. Д. Попов згадував, що Вапцарову глибоко запали в серце і пам'ять слова цього твору:

Партія і Ленін
    близнята-браття, —
чче для історії
    цінніше ймення?
Ми говоримо — Ленін,
    а розуміємо —
                                партія,

ми говоримо —

партія,
а розуміємо —
Ленін.

(Переклад С. Голованівського)

Керуючись марксистсько-ленінським вченням і розуміючи перспективи боротьби пролетаріату, Н. Вапцаров формує свої погляди, віру в життя, у перемогу комунізму. Мірилом правильності дій і думок поета-комуніста стають ленінські критерії. Про це він пристрасно пише у своїх творах [9, с. 198]. Не відділяє партію і Леніна також Я. Димов у вірші «Прийом в партію», присвяченому Іллічу [27, с. 117] та інші поети 40-х років.

У цій статті ми зупинимося головним чином на творах болгарської художньої літератури, що з'явилися в останні роки і присвячені великому мислителю і революціонеру *. Значна кількість таких творів була опублікована у зв'язку з сторіччям з дня народження В. І. Леніна. Крім повістей та поетичних збірок, в цей час вийшло в світ чимало наукових досліджень, в яких аналізуються положення генія революції про літературу [25], показано розвиток болгарської журналістики на основі ленінських принципів [13]. Були видані збірники спогадів та інтерв'ю [18, 30], бібліографічні матеріали [16, 26], різні антології [20, 22, 27] тощо.

У художній болгарській прозі образ великого вчителя трудящих з'явився на початку 30-х років. Так, у повісті Г. Караславова «Сількор» (1933) показана історія формування класової свідомості бездомного і безземельного батрака Дімо Казака. Автор розкриває її в типових обставинах класової боротьби у болгарському селі кінця 20-х—початку 30-х років. Вступ Дімо Казака в партію Г. Караславов зобразив як найважливішу подію у житті свого героя. Колишній наймит говорить про себе: «Вмер батрак Деяна». Дімо поступово стає класово свідомою людиною, бере активну участь у політичній боротьбі. Його заарештовують, знуцаються, катують, але ніщо не може зламати борця. Дімо Казак виходить з в'язниці загартованим і готовим рішуче продовжувати боротьбу. Він стає кореспондентом робітничої газети. В своїх статтях колишній батрак сміливо викриває гнобителів народу. Коли Дімо Казак пише першу замітку проти багатіїв-чорбаджіїв, йому здається, що з портрета до нього підбадьорливо всміхається Ленін.

Ленінську тему письменник розроблятиме у різних жанрах, зокрема у драмі «Ленін входить в наш дім».

У невеликому оповіданні К. Григорова «Ленін» поетично і зворушливо розповідається, як про Леніна вперше почули болгарські бідняки. Бунтівник Стойно Димитров, що змушений переховуватися, зустрічає у лісі дідуса. Той дає йому закурити.

* Змістовну працю про болгарську Ленініану до 1967 р. написала О. Шпильова. Див.: Шпильова О. Болгарська Ленініана. — У кн.: Жовтень і зарубіжні слов'янські літератури. — К., 1967.

Стойно жадібно палить і признається, що і тютюн, і газета в нього є, але він скорше помре без куріння, ніж витратить газету на цигарки, тому що в ній написано про Росію, Жовтневу революцію, Леніна. «Розгорнувши газету, він показав нам знімок. Ми побачили портрет чоловіка з високим чолом, прищуреними проникливими очима і тонкими вусиками. Ось він, Ленін! — продовжує Стойно. — Під його керівництвом в Росії прогнали царя і багатіїв. Тепер там влада більшовиків, робочого народу. Ім'я Леніна схвилювало і наших солдатів, і ось ми піднялись, щоб розквитатися з лихварями й шкуродерами, кметами й збиральниками податків, які без жалю грабують народ» [5, с. 156—157]. Дід уважно слухає Димитрова. Старому дуже хочеться, щоб така влада була встановлена і в Болгарії. За добру розповідь він готовий почастувати ракією, та в нього немає не лише ракії, а й хліба. Дідусь дає Стойно варені картоплини — свій обід. А попрошавшись з бунтарем, розмірковує вголос про почуте й намагається запам'ятати нове ім'я, яке сказав йому Стойно. «Коли складали дрова на підводу, дід весь час шептав щось беззубим ротом. Як я здогадався, він по складах повторював: «ЛЕ-НІН...» [5, с. 158].

Закінчується це невелике, але багате змістом оповідання так: «Коли закінчилась війна, і Стойно Димитров вернувся додому, в селі була створена партійна організація. На той час ім'я Леніна стало знайомим і дорогим для мешканців найбільш віддалених хатин...» [5, с. 158].

Один з поетів старшого покоління, який багато творів радянської літератури переклав на болгарську мову, Л. Стоянов згадує, що для нього постріл «Аврори» став символом початку нового віку. Як єдине ціле Л. Стоянов сприймає Велику Жовтневу соціалістичну революцію, її вождя і організатора В. І. Леніна. Радянську літературу він називає незгасаючим маяком, що вказує шлях до нового життя народам усього світу [29, с. 211].

Сучасний болгарський поет і прозаїк, учасник антифашистського руху Опору в другій світовій війні В. Андреев підкреслює у вірші «Росія», що з народженням Леніна спалахнув перший промінь свободи [5, с. 17].

Відповіді на найголовніші соціальні питання шукають у Леніна разом зі своїм народом поети — В. Башев, Б. Божилов, А. Феро, Д. Стефанов, М. Шопкін та ін.

Багато віршів болгарських авторів мають назву «Товариш Ленін» (В. Башев), «Ленін» (П. Караангов, Д. Дамянов, В. Ханчев, А. Тодоров), «Товаришу Ленін» (Д. Стефанов) або присвячені йому (сонети К. Зидарова). За композицією це здебільшого прямі схвильовані звертання до великого революціонера, слова синівської подяки за його мудрість і безсмертні ідеї. «Товаришу Ленін, — звертається до вождя Д. Стефанов, — дозволь назвати Тебе великим, бо ім'я твое стало правдою навіки» [27, с. 50].

Тісний зв'язок болгарських комуністів з Леніним і Країною Рад розкриває Б. Божилов у вірші «Ленінці»:

В час останній братського прощання
В засніженій Москві,
що співала траурний марш,
на посту біля Ленінського ЦК
дав клятву,
підняв руку
і Димитров наш [5, с. 61].

Поет говорить про зростання рядів ленінців, гігантську силу ленінського вчення та його непереможність. Б. Божилов гордиться своєю причетністю до справи Леніна, тим, що «Прапор Леніна несемо ми в своїх серцях» [5, с. 62]. Про ці ж почуття пише у вірші «Революція» і А. Геров, на думку якого всі народи світу здобувають наснагу і силу для боротьби за щастя і правду у перемозі Жовтня [5, с. 150].

Б. Божилов у вірші «Димитров» висловлює думку про міцний зв'язок болгарських комуністів з Леніним. Він змалював образ Георгія Димитрова, який стає на революційний шлях, натхненний вченням Леніна [21, с. 62].

Л. Левчев у «Жовтневих поезіях» [27] та в поемі про вождя підкреслює історичну закономірність появи ленінського вчення. Ця думка є основною також у поезії М. Грубешлієвої «Жовтень» [5, с. 160].

Велике значення для літераторів НРБ, що пишуть про Леніна, має творчість В. Маяковського [10]. Герой віршів та поем цих авторів — полум'яний і послідовний борець за свободу і щастя народу. Він вважає слова радянського поета «Я себе під Леніним чищу, щоб пливати в революцію далі», — своїм поетичним девізом.

У творах Х. Радевського, Д. Пантелеєва, М. Радонової та багатьох інших важливе місце займає тема російської мови, мови, що є знаряддям інтернаціонального спілкування людей. Образно й поетично пишуть вони про рідну мову Ілліча, російського народу, який перший здійснив соціалістичну революцію, успішно будує комунізм. Епіграфом до багатьох таких творів можуть служити пам'ятні слова В. Маяковського:

Та будь я
хоч негром старим-престарим,
труди
поклав би
шалені,
щоб російську знати
тільки затим,
що мовив по-російськи
Ленін.

(Переклад М. Бажана)

Так, Х. Радевський у вірші «Російська мова» говорить про пророчу місію цієї мови, називає її «музикою і гострим мечем, мудрістю народу-генія» [21, с. 70]. М. Радонова відзначає, що цією мовою Ленін написав свої безсмертні твори, які сколих-

нули весь світ, проголосив перемогу революції, говорив з народом і дипломатами. Д. Гундов пише про те, як він вперше почув на російській мові два невідомі імена: Маркс і Ленін, слова «пролетарій, революція, Інтернаціонал» [11, с. 68].

Характерними рисами болгарської поетичної Ленініани є показ інтернаціоналізму В. І. Леніна. Автори її пишуть про любов і повагу Ілліча до інших народів, зокрема до болгарського, звертають увагу на те, що російська революція не обмежилася кордонами однієї країни, а Радянський Союз став світочем миру й інтернаціоналізму для всіх народів світу. Ці думки, втілені у поетичних образах, проймають твори, видані у Болгарії за останнє десятиріччя.

Так, поетична антологія «Посвята» в основному складається з віршів молодих авторів. Вона вийшла до сторіччя з дня народження В. І. Леніна за редакцією одного з найстаріших болгарських поетів Ламара. Провідною темою збірки є тема безсмертя ленінських ідей, Жовтневої революції, пролетарського інтернаціоналізму. Поети підкреслюють велич Ілліча як мислителя і водночас простоту, людяність, скромність генія революції. В. Башев, наприклад, у вірші «Два штрихи до портрета Леніна» схвилювано змальовує теплоту ленінської усмішки. С. Хр. Караславов у творі «Я шукаю Леніна» ділиться з читачем думкою про те, що для нього великий революціонер і мислитель існує не лише в своїх творах і ділах, він живе у симфоніях Бетховена, у наукових відкриттях епохи, тому що «він є вічною істиною» [11, с. 36]. У вірші «Відкриваємо Леніна» автор пише, що Ленін для нього необхідний як хліб, серце, скромність.

Тема ленінської простоти і скромності привертає увагу багатьох поетів. Так, С. Хр. Караславов у «Баладі про скромність» говорить: «Народ мене послав, щоб навчився я вічної скромності і щоб взяв ключі від тихої кімнати, де мудрий Ленін дихав, мріяв про щастя поколінь» [5, с. 236—237]. У віршах М. Шопкіна «Доля», М. Недялкова «Подорож до Ілліча», А. Миланова «Кабінет у Смольному» по-різному, але хвилююче і переконливо показано, що скромність була однією з провідних рис характеру вождя світового пролетаріату. Про цю рису Леніна пишуть також Д. Гундов («Квартира Леніна»), Б. Димитрова («У Леніна») [11, с. 68, 184] та інші.

Б. Димитрова у творі «Ленін з Димитровим» та Л. Ісаєва у вірші «Курінь в Розливі» [11, с. 161] теж підкреслюють інтернаціоналізм В. І. Леніна. «Про мій народ думав Ленін, і прості, мудрі слова дали нам силу для нових битв», — заявляє Б. Димитрова [11, с. 184]. У поемі Й. Мілева «Курінь» узагальнено історичну правду про В. І. Леніна, виражену у поетичній формі.

Ще у 1921 р. Д. Полянов написав твір «Радянська Росія», присвячений четвертій річниці Великого Жовтня, де висловлював віру в те, що мудрість Леніна приведе народ Болгарії до

перемоги [5, с. 351]. Ця віра стала домінуючою у творах сучасних болгарських поетів. Н. Фурнаджієв у вірші («До Леніна»), згадуючи Мавзолей у Москві, говорить: «Ленін живий, він в діяннях народу, в країні, де торжествує мир і труд» [5, с. 473]. Поезія М. Шопкіна «Ніч в Москві» створює картину ленінського безсмертя: «Ленін іде в бій, щоб стати долею мільйонів» [5, с. 529].

Збірка «Қато слънцето и въздуха» («Як сонце і повітря») видана у 1974 р. у Софії. До неї увійшли твори болгарських і радянських поетів. Тут читач знайде в перекладах поезії В. Маяковського, М. Тихонова, П. Тичини, Р. Гамзатова, П. Воронька та багатьох інших поряд з творами Х. Смирненського, Х. Ясенова, Л. Стоянова, Є. Багряни, Н. Хрелкова, Ламара, В. Андреева, М. Шопкіна, А. Тодорова та ін. Домінуючим акордом звучить у збірці ленінська тема (вірші Д. Габе «Червоноармієць», Д. Пантелеева — «Пушкінське слово» та ін.). Для Д. Габе Ленін є «втіленням вищих законів людства», «джерелом віри в людину, совістю епохи» [5, с. 711].

У збірці виразно чути також тему Росії, що дала світові великого вождя трудящих, Москви — столиці Радянської країни. Вони розкриваються у творах В. Андреева «Росія», Н. Зидарова «Сонет про Москву», у поезії Л. Даскалової «Карта СРСР». Остання пише:

Я думаю з ніжністю про хвилину,
коли Ленін в пітерську ніч
перед цією картою,
Ленін з жестами добрими і впевненими,
думав про майбутнє,

Бачу Леніна: живий і прекрасний,
мислитель, вождь і революціонер,
створював силу, створював карту
сьогоднішнього СРСР [21, с. 75].

У збірці «Алени макове» («Червоні маки»), що вийшла у 1974 р., поети старшого покоління — Л. Стоянов, Х. Ясенов — звертаються безпосередньо до російського народу, до КПРС. Заголовки «Наша партія», «До партії» мають поезії Х. Радевського, Д. Пантелеева, А. Тодорова. Популярність соціалістичних ідей підкреслює І. Ніколов, говорячи про портрети Леніна і Маркса в сільських клубах Болгарії.

Особливо зворушливий у цій збірці невеличкий уривок з поеми С. Цанева «Творіння» (Сътворение). Поет розповідає про те, як фашисти в одному містечку зруйнували пам'ятник Леніну. Але ранком постать Леніна знову стояла на п'єдесталі. Фашисти випустили в неї чергу з автомата. Постать впала, кров зміла грим, і люди впізнали старого актора, що раніше виконував ролі Ілліча в театральних п'єсах. Він віддав життя, щоб утвердити безсмертя Леніна.

Поетичним творам болгар про Леніна притаманне внутріжанрове розмаїття: тут ми знаходимо і ліричний вірш, і полі-

тично-філософську баладу, як у С. Хр. Караславова, З. Кисьова («Балада про Леніна») [27, с. 74], і сонет, як у Н. Зидарова [21, с. 56], інші поетичні форми. Образна система поетичної болгарської Ленініани визначається також багатством метафор, афористичністю вислову.

Твори болгарських письменників про Леніна, що були написані у різні роки, об'єднує глибока, щира любов до радянського народу, до Комуністичної партії, вірність ідеям Великого Жовтня, ідеям інтернаціоналізму і братерської єдності народів, які під ленінським прапором будують соціалізм. Найкращі риси Ілліча, дорогої всім людям доброї волі на світі, розкриваються під пером поетів та прозаїків Народної Республіки Болгарії.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне збір. творів. 2. *Брежнєв Л. І.* Ленінським курсом: Промови і статті. — К., 1972. 3. *Брежнєв Л. І.* Ленінським курсом: Промови і статті. — К., 1978. 4. Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції: Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. — К., 1977. 5. Братя. Октябрь в сердцах болгар: Стихи и рассказы. — М., 1967. 6. *Вервес Г. Д.* Традиції революційної літератури 20—30-х рр. ХХ ст. і сучасність. — У кн.: Література правди і прогресу. До питання розвитку літературного процесу у країнах соціалістичної співдружності. — К., 1974. 7. *Вилов И.* Лозунг епохи. — Болгарская русистика, 1978, № 4. 8. *Григорьев А. Л.* Идеи В. И. Ленина в русистике социалистических стран. — В кн.: Наследие и наука о литературе. М.; Л., 1969. 9. *Захаржевска В. О.* Болгарска революційна поезія. — К., 1971. 10. *Фейгельман Л.* Маяковский в странах народной демократии — Чехословакия, Болгария, Польша. — М., 1952. 11. Алени макове, поетическа антология. — София: Народна младеж, изд. на ЦК на ДКСМ, 1974. 12. *Божилев Б.* Безкраен миг, четире срещи с Ленин (поема). — София, 1971. 13. Българската журналистика по ленински път: Сборник статии посветени на 100 години на рождението на В. И. Ленин. — София, 1970. 14. *Дудевски Х.* Българо-съветски литературни връзки: Очерци. — София, 1963. 15. *Дудевски Х.* Съветска литература в България: Връзки, влияния, типология. — София, 1977. 16. *Едрева П.* Ленин на български: Библиография. — София, 1970. 17. История на българската литература. — София, 1976, т. 4. 18. *Иорданов Л.* Когато Дънкан танцува Интернационал. Срещи на Ленин с българи. — София, 1970. 19. *Каназирска М.* Новый труд о болгаро-советских литературных связях. — Болгарская русистика, 1978, № 4. 20. *Каракатева В.* Пътища към безсмъртния образ: Ленин, революцията, театърът. — София, 1972. 21. Като сълзето и въздуха: Стихове за дружба от български и съветски поети. — София, 1974. 22. *Колевски Е.* Един е лозунгът. — София, 1977. 23. *Колевски В.* Интернационалния пафос советской литературы. — Болгарская русистика, 1978, № 4. 24. *Колевски В.* Патосът на Октомври. — София, изд. на БАН, 1967. 25. *Колевски В.* Ленин на литература: Изследване. — София, 1968. 26. *Младенова Г., Дюгмеджиева П.* 90 години от рождението на великия Ленин: Библиографски и методични материали. — София, 1970. 27. Посвещение. Антология на стогодишната дата от рождение на Ленин. — София: Народна младеж, изд. на ЦК на ДКСМ, 1970. 28. Съветската литература в България 1918—1944. — София, 1961, т. 4. 29. *Стоянов Л.* На заре нового века. — В кн.: Октябрьская революция и славянские литературы. М., 1967. 30. *Трифонов Р., Георгиевски К.* Ленин и ние: Сборник спомени и интервюта. — София, 1970.

Краткое содержание

В работе рассмотрены произведения болгарских писателей, (В. Башева, М. Шопкина, В. Андреева, А. Тодорова, Л. Левчева, С. Хр. Караславова, Б. Димитровой), посвященные В. И. Ленину, появившиеся за по-

следнее десятилетие в поэтических антологиях «Посвящение», «Алени макове». Показана неразрывная связь ленинской темы с темой Коммунистической партии Советского Союза, Великого Октября, интернационализма и традициями советской литературы.

*В. А. МОТОРНИЙ, доц.,
Львівський університет*

ГОЛОВНА ТЕМА — СОЦІАЛІСТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ (Штрихи до творчого портрета Яна Козака)

Книги Я. Козака вже давно перейшли кордони Чехословаччини і знайшли, зокрема в нашій країні, уважного, вдячного і шанобливого читача. Його романи «Святий Міхал», «Лелече гніздо», повість «Мар'яна Радвакова», репортажі, нариси, статті і виступи в радянській пресі, разом з творами інших авторів гідно представляють літературу соціалістичної Чехословаччини. Творчість цього визначного письменника — яскрава і важлива сторінка сучасного літературного процесу в братній країні, вона привертає постійну увагу критиків і літературознавців. Праці Г. Грзалової*, В. Рзоунка, О. Рафая, Ш. Влашина, Л. Новиченка, С. Шерлаїмової, В. Шевчука, Р. Кузнецової, О. Микитенка та інших розкривають тематичне і художнє багатство письменницького доробку Я. Козака, показують його плідні творчі пошуки [17, 19—21, 23, 24—27, 30, 31, 33—37, 51, 53—55, 57—59]. У цій статті ми зупинимось на окремих штрихах творчої біографії письменника, використавши деякі мало відомі матеріали.

Роудніце над Лабою — старовинне містечко на півночі Чехії з чудовою архітектурою, що сягає корінням у XIII ст., величним замком на крутому березі річки, м'якою, замріяною, повної задушевної поезії природою. Одночасно це і промислове місто, зі славними революційними традиціями, робітники якого вписали яскраві сторінки у визвольний рух та боротьбу за соціальні права трудящих. Тут у родині слюсаря, активіста робітничої профспілкової організації 25 березня 1921 р. народився майбутній письменник Я. Козак.

Хлопець з дитинства пройшов сувору школу класового загартування. До батька, що був скарбником профспілкової організації, щодня приходило багато робітників, які обговорювали свої справи. Мати була з бідної родини, довго працювала на багатіїв**. У таких умовах мужніла громадянська і класова свідомість майбутнього письменника.

* Книга Г. Грзалової про Я. Козака є першою спробою всебічного і глибокого аналізу творчості письменника [35].

** Записано під час бесіди з Я. Козаком у Карлових Варах 4—5 серпня 1976 р. Рукопис зберігається у автора статті (далі — Бесіда з Я. Козаком... — В. М.).

У 1937—1945 рр. Я. Козак вчився в Торговельній академії, працював. Після визволення Чехословаччини Радянською Армією від фашистської окупації у 1945 р. він вступає до лав КПЧ і працює секретарем райкому Спілки молоді, членом національного комітету в Роуднице. В 1948 р. Я. Козак стає слухачем обласної партійної школи в Усті над Лабою, а в 1949—1950 рр. працює в апараті відділу пропаганди ЦК КПЧ. Пізніше навчається у Вищій партійній школі при ЦК КПЧ, де і залишається після закінчення її викладачем, а з 1962 р. стає доцентом історії КПЧ та нової історії Чехословаччини.

У кінці 60-х років письменник повністю переходить на літературну роботу. Він бере найактивнішу участь у боротьбі проти ревізіонізму і правого опортунізму, що особливо посилювалися у 1968 р., зокрема серед працівників літератури, радіо, телебачення. Я. Козак стає на чолі підготовчого комітету Спілки чеських письменників. Завданням комітету було нормалізувати становище в галузі літератури, відновити творчі зв'язки з письменницькими організаціями соціалістичних країн, порушені антисоціалістично настроєними елементами керівництва Спілки.

У доповіді Я. Козака на установчому з'їзді Спілки чеських письменників у 1972 р. були глибоко розкриті причини і наслідки кризових явищ у літературі кінця 60-х років, намічені шляхи до їх подолання [5]. На цьому з'їзді Я. Козака обирають головою Спілки чеських письменників і головою чехословацького Комітету спілок письменників. З 1977 р. Я. Козак очолює Спілку письменників Чехословаччини. На XV з'їзді КПЧ його обирають членом ЦК КПЧ. У 1975 р. письменникові було присуджено почесне звання заслуженого митця ЧССР. За літературну діяльність Я. Козак був двічі удостоєний Державної премії ім. К. Готвальда (за романи «Святий Міхал» та «Лелече гніздо»), премії ім. А. Запотоцького (за книги про СРСР).

Ведучи велику суспільно-громадську, політичну і організаційну роботу, Я. Козак плідно працює над новими творами, розробляючи в них важливі й актуальні теми.

Досліджуючи майже сорокалітній творчий доробок письменника, необхідно згадати про його першу книгу — поетичну збірку «Погляд до вікон», що вийшла восени 1941 р. [40]. Ця збірка поки що фактично залишилася поза увагою критики. Однак аналіз віршів, що увійшли до неї, показує, як формувалися літературне вміння і поетичний стиль автора. У книжечці було надруковано лише 19 віршів. Крім того, автор виступав з поезіями в періодичній пресі.

У віршах двадцятирічного юнака «Біла Лаби», «Рибалка», «Чудовий день», «Дівчина», «Хвилина тиші», «Осінь», «Весна» та ін. переважала любовна лірика, перше почуття, оспівування природи. Вірші відрізняються мелодійністю, ясністю, точністю ритму і образністю, деякою елегійністю. На віршах ще помітні сліди учнівства, зокрема відчувається захоплення дебютантра класичною чеською лірикою. Характерним щодо цього є вірш

«Хвилина тиші» — мініатюра, в якій відбилися пошуки автором вираження власних почуттів, настроїв, художніх принципів, вироблення свого почерку в поезії.

У віршах, присвячених змалюванню природи, вбачається захоплення автора красою рідної землі, вміння створити чудовий образ пори року («Осінь», «Весна» та ін.), доби («Травневий вечір»). Я. Козак глибоко відчуває природу й майстерно передає побачене у художньому творі, вміло зображає пейзаж: ліс, поле, річку, сонячний день тощо. Молодий поет добре володіє технікою вірша, його твори глибоко емоційні, схвилювані, пройняті високими почуттями. Автор зумів уникнути штамів і сказати в поезії своє слово.

Риси поетичного обдарування Я. Козака дають ключ до розуміння його прози, яка сьогодні займає основне місце у творчості талановитого майстра. На питання про корені його письменницького стилю Я. Козак відповів: «Я дуже люблю поезію і мені здається, що прозу неможливо писати без розуміння і відчуття поезії, якщо хочеш, щоб твоя проза дійшла до серця людини»*. Ці слова точно визначають місце поезії у творчості Я. Козака.

Двадцять років відділяють першу прозаїчну книгу письменника «Гарячий подих» (1961) від поетичної збірки «Погляд до вікон». Ці роки були заповнені наполегливим навчанням, працею, політичною і громадською діяльністю, науковими дослідженнями, виступами в пресі (в «Руде право», «Бесіди» та інших виданнях). Але у думках літератора і вченого визрівав задум написати книжку про те, що найбільше хвилювало його — про колективізацію села. Це була проблема, якою Я. Козак займався і як політичний діяч. Особливо допомогло втілити задум у життя перебування автора в 50-х роках у Словаччині, де він безпосередньо вивчав проблеми соціалістичної перебудови села — збирав матеріал, зустрічався з людьми, цікавився особливостями праці та побуту селян, становленням нових форм життя на селі.

Письменник полюбив героїв своїх майбутніх книг — селян, відчувши, що вони складні і духовно багаті натури, цікаві характери, побачивши в їх житті правдиві, хвилюючі історії. Ці люди стали героями його книг, їх долі мали розкрити важливу і актуальну соціальну тему — як відбувається докорінна перебудова села, змінюються психологія людей, їх взаємовідносини. Так народжувалася нова тема, нові герої і книги, так формувався Я. Козак-прозаїк.

Літературні традиції і художні досягнення чеських та світових письменників-класиків завжди були джерелом натхнення для Я. Козака. Твори М. Горького, згадує письменник, «давали великий матеріал для роздумів, літературного навчання. Вони були для мене завжди взірцем високого соціалістичного мисте-

---

* Бесіда з Я. Козаком...

цтва»*. Літературна спадщина Р. Роллана також стала для нього невичерпною криницею естетичних, духовних, інтелектуальних уроків. Творам М. Шолохова, Ф. Гладкова, М. Островського, словацького письменника П. Ілемницького завдячує Я. Козак таким рисам, як глибока ідейність і партійність, інтерес до важливих та актуальних питань сучасності. Вони стали складовою частиною його творчих принципів [3].

Знайомство з прозою Я. Козака 60—70-х років відкриває важливу її рису — відданість письменника темам громадянського звучання. Перша з них — тема села, яка звучить на повний голос в кращих його творах: «Святий Міхал», «Мар'яна Радвакова», «Лелече гніздо» тощо. Традиційна у чеській класичній літературі, вона зберігає свою актуальність і сьогодні у творчості таких відомих чеських письменників, як Б. Ржіга, В. Пазоурек, Б. Ногейл та ін. [32], набувши у творах Я. Козака нових аспектів.

Другою важливою темою письменника є тема Радянського Союзу. Ще в 20—30-ті роки вона була широко представлена у чеській літературі творами І. Ольбрахта, М. Майерової, Ю. Фучіка, Я. Кратохвіла, Г. Вчелічки, Т. Сватоплука та багатьох інших. У творчості Я. Козака ця тема здобула нові грані, втілилась у нові художні жанри. Серед написаного Я. Козаком про нашу країну є репортажі, нариси, оповідання (збірка «Мисливець у тайзі»), повісті («Білий жеребець») тощо.

Слід підкреслити, що у жанрах великої прози тема Радянського Союзу не розроблена в чехословацькій літературі так широко, як у поезії та публіцистиці, хоч тут можна б назвати романи М. Пуйманової, М. Томанової та інших авторів. Тому повісті Я. Козака слід розглядати як нову спробу показати у жанрі великої прози життя нашої країни на сучасному етапі.

Я. Козак вніс значний вклад у літературний процес Чехословаччини численними виступами, статтями на політичні і літературні теми. Він активно працює на посту голови Співки чехословацьких письменників, віддаючи всі сили, енергію, знання і талант справі розвитку літератури, будівництву соціалізму в Чехословаччині, зміцненню дружби між народами ЧССР і СРСР.

Серед книг Я. Козака є одна, яка, на перший погляд, стоїть дещо осторонь від його головних художніх творів. Вона написана у 1960—1962 рр. і називається «Драматичні глави. З боротьби за колективізацію села» [46]. Це глибоко наукова, створена на великому фактичному матеріалі книга, що безпосередньо пов'язана з іншими творами Я. Козака, присвяченими селу. Вона — результат багаторічного наукового вивчення автором історії колективізації в Чехословаччині. В книзі наведені численні факти, цифри, документи, свідчення, які показують життя

---

* Бесіда з Я. Козаком...

населення Міхаловського району на Пряшевщині за часів буржуазної влади, тяжку працю селян, їх злиденне існування. Значна частина книги присвячена зображенню нового, що принесла на село колективізація. Автор не закриває очей на певні труднощі та помилки, які були допущені при організації єдиних сільськогосподарських кооперативів. Пафос книги у переконливому, документальному свідченні нездоланності соціалістичних перетворень на селі. Матеріали її стали фундаментом художніх творів письменника, у яких яскраво і образно показано боротьбу за нове життя вчорашніх батраків, початок колективної праці селян.

Першою новелою з життя післявоєнного словацького села була «Тяжка ніч», написана Я. Козаком у середині 50-х років. Автор згадує, що гострий, драматичний сюжет її він запозичив з виступу делегата партконференції*. У новелі змальовано психологічно складні і напружені хвилини в житті селянина — герой вирішує заорати межу, щоб назавжди покінчити з власним наділом, віддати його в колективне користування.

Крім цієї новели, до збірки «Гарячий подих» увійшла новела «Яма» та повість «Мар'яна Радвакова» [41]. На життєвих історіях селян автор показав моральне зростання людей, докорінну зміну їх поглядів на землю, працю, життя в цілому. Чеський літературознавець Ф. Буріанек підкреслював, що авторський погляд на проблему виявився у збірці у «живо побачених постатях» і хоч письменник «небагатослівний в характеристиці своїх героїв, він зумів створити атмосферу, повну напруження», що висока майстерність у змалюванні героїв «робить їх близькими нам» [29].

Критика по-різному оцінила твори першої прозової збірки Я. Козака, але в одному була однастайна — в оцінці важливості і актуальності її тематики [29, 53, 59].

Збірка «Гарячий подих», романи «...сильна рука», «Святий Міхал» та деякі інші твори пов'язані спільною проблематикою. Вони тісно змикаються з популярною у Чехословаччині в 50-ті роки прозою на виробничу тему, однією з рис якої було звернення до важливих і актуальних тем. На жаль, деякі критики скомпрометували цей напрям, стверджуючи, що жанр «виробничого роману» повністю вичерпав себе. На творчості Я. Козака (та й інших письменників) яскраво видна еволюція цього жанру, його життєвість сьогодні. Якщо повість «Мар'яна Радвакова», роман «...сильна рука» увібрали в себе досягнення літератури 50—60-х років, то в романі «Святий Міхал», який «перекликається тематикою з «виробничим романом» ... яскраво виступають риси *нового етапу* в розвитку жанру» [2, с. 239] (підкреслено нами. — В. М.).

Це дуже важливе спостереження, оскільки цикл творів Я. Козака, присвячений сільській тематиці, розширюється і по-

---

* Бесіда з Я. Козаком...

глиблюється. Письменник виступає як новатор, що своєю роботою відкриває нові можливості, нові художні горизонти розвитку жанру в сучасній літературі.

Про досягнення Я. Козака у розробці важливої і актуальної теми перебудови життя на селі радянський дослідник В. Шевчук писав: «З появою оповідань і романів Козака у чеську літературу ввійшла великим планом тема соціалістичного колективізованого села. Новим для чехословацької прози було прагнення автора не декларувати соціальні зміни і зрушення на селі, а художньо відобразити їх через якісні зміни у традиційному кодексі народної моралі, психології, родинних устоїв» [22, с. 238]. В цьому криються секрети художніх здобутків творчості письменника, громадська значимість його творів.

Повість «Мар'яна Радвакова» займає особливе місце у літературному доробку Я. Козака [14, 16, 20, 30, 36, 39, 53, 59]. Окреме видання її вийшло у 1962 р. і було відмічено премією видавництва «Чехословацький письменник». «Це стало для мене великим стимулом і заохоченням працювати далі, поглиблювати важливу тему, якій була присвячена повість»*. «Мар'яна Радвакова» перекладена на російську, українську, литовську мови і завоювала визнання міжнародного читача.

Уже з перших сторінок автор вводить нас в тривожну атмосферу напруженого очікування, тяжких роздумів і хитань, класових і особистих суперечностей — усього того, що неминуче при докорінній зміні життя. Складність ситуації на селі у перші повоєнні роки письменник розкриває через взаємовідносини між членами родини Радваків. Тут, наче в фокусі, зібрані всі проблеми, характерні для тих часів.

Родина Радваків — яка вона? Стара Радвакова лютує на весь світ. Її чоловік ображений на новий лад. Їх син Михайло — втілення негативних рис селянина-одноосібника. Мар'яна — дружина Михайла, що прийшла в родину безприданницею, і всі, навіть чоловік, бачать в ній лише роботящу наймичку. Пробудження людської гідності — головна моральна проблема повісті, адже героїня уособлює своєю боротьбою за щастя, за право на любов паростки нового життя, яке нездоланно пробивало собі дорогу.

Виклик, кинутий Мар'яною, розійшовся, ніби кола на воді, пробуджуючи відгомін у серцях тих, хто боровся за нове життя. Письменник знаходить ключ для глибокого, психологічно вмотивованого заперечення моралі старого світу у свідомості своєї героїні. Прекрасне знання автором сільського життя, психології селянина відіграло тут значну роль. «Завдяки цьому, — підкреслює Л. Новиченко, — його різноманітні селянські постаті відзначаються доброю соціально-психологічною типовістю, не перетворюючись, як це інколи буває, на схематичних «представників» того чи іншого прошарку» [19, с. 185].

---

* Бесіда з Я. Козаком...

«Мар'яна Радвакова» — талановита заявка Я. Козака на важливу і актуальну тему в літературі. Вона разом з романами «...сильна рука» [44], «Святий Міхал» [10, 49], «Лелече гніздо» [13, 45] становить яскраву художню хроніку соціалістичних перетворень чехословацького села. Однією з особливостей згаданих творів є те, що в них відчувається спорідненість з творами радянських письменників, зокрема М. Шолохова [19, с. 184]. Спорідненість помітна у змалюванні характерів головних персонажів, у ліричних відступах, ідейній напрузі та класовому підході до розкриття суспільних явищ. Широта охоплення подій, епічність у їх зображенні, розкриття глибинних, на перший погляд, непомітних суспільних процесів у яскравій художній формі — всі ці риси свідчать про тісні зв'язки творчості Я. Козака з радянською літературою.

З появою новаторських книг письменника у чеській літературі фактично з'явився цикл творів, об'єднаних однією ідеєю, проблематикою, спрямуванням. Після повісті «Мар'яна Радвакова» Я. Козак майже три роки працював над романом «...сильна рука», у якому змальовано початок колективізації на селі. Точність у передачі настроїв і поглядів селян, їх психології, перших кроків на шляху до створення кооперативу у цій книзі ще не була належним чином втілена у художніх образах. Через десять років з'явився роман «Лелече гніздо», який є ґрунтовною переробкою попереднього твору. Він став визначним явищем у сучасній чеській літературі [19, 23, 34—36, 52, 54, 56]. «Лелече гніздо» відтворює не лише сторінки історії перших повоєнних років словацького села — у книзі виразно вчувається пульс сучасності, особливо у сценах боротьби колективістів за нове життя. Це нагадує читачеві недавнє минуле — драматичні події суспільно-політичної історії Чехословаччини кінця 60-х років. Тут яскраво виявляється незаперечна актуальність бойового, хвилюючого твору Я. Козака.

Подією у літературному житті країни був вихід у світ роману «Святий Міхал». Якщо у згаданих раніше творах та збірці оповідань «Пастка» [47] письменник змалював початок соціалістичних перетворень на селі, то в цьому романі знайомимося з словацьким селом «уже в щасливій порі розквіту колгоспного життя, хоч після драматичних подій з перших років колективізації минуло не так багато років» [19, с. 184]. Незважаючи на нестачу знань і досвіду, опір класового ворога, селяни подолали всі перешкоди на шляху до колективного господарювання. Основну ідею твору письменник сформулював так: «Я хотів показати цей новий щабель суспільного життя у нашій країні на прикладі історії невеличкого села»*. І це вдалося автору.

Критика тепло зустріла роман, оцінивши його як новий успіх талановитого майстра слова [1, 18, 19, 21, 26, 27, 51, 52].

* Бесіда з Я. Козаком...

Характеризуючи цикл творів Я. Козака про Радянський Союз [17, 19, 20, 28, 35, 36, 55], критика підкреслює, що нариси, репортажі, ліричні зарисовки, оповідання, нарешті три повісті наповнені враженнями письменника від подорожей по Сибіру, зустрічей з жителями, спостережень за словненою суворію краси природою цього краю. Перші твори циклу написані у 1967 р., коли письменнику запропонували поїхати у творче відрядження до СРСР. Тоді і з'явилася думка про поїздку до Сибіру. Я. Козак був тут кілька разів, подружився з багатьма людьми, жив серед них, полював з ними, блукав тайговими стежками, проводив з пастухами години біля багаття. «Я приріс до цього краю серцем, — писав він, — і буду їздити туди ще і ще» [4].

З цих джерел народилися книги «Мисливець у тайзі» [12, 50], «Білий жеребець» [15, 48]. У них особливо виразно розкрилася та грань таланту Я. Козака, яка притаманна його поезії: ліричність, щира любов до природи, гостре і глибоке відчуття її. З поезії прийшла сюди ритмічність і особлива мелодійність у побудові фрази.

Книга повістей «Білий жеребець» відкриває нові аспекти теми Радянський Союз у чеській літературі. Я. Козак змалював тут чудові образи мужніх, сердечних і простих людей, розповів про гігантські перетворення, які були здійснені волею і працею радянської людини. Довгі бесіди під час зустрічей з героями майбутніх книг дали письменнику великий матеріал для створення яскравих характерів і тонких психологічних портретів, ліричних картин природи. Так, хвилюючу історію білого коня, яку він розповів у повісті «Білий жеребець», автор почув від своїх друзів-пастухів, картини полювання і незайманого лісу він змалював перебуваючи під враженням власних мандрівок у тайзі. Реальні події, факти, спогади, зустрічі і розмови вилились в художні образи чудових повістей, які вражають щирістю, теплою, емоційністю і належать до кращих взірців сучасної чехословацької прози.

Майже 40 років минуло з того часу, коли в літературі появилось ім'я Я. Козака. Сьогодні воно відоме далеко за межами країни. Книги письменника-комуніста читають на різних мовах, а сам він перебуває у розквіті творчих сил, сповнений новими задумами. Немає сумніву, що його майбутні романи, повісті, оповідання стануть вагомим внеском у літературу соціалістичної Чехословаччини.

Список літератури: 1. *Абелев М.* Роман о чехословацкой деревне. — Литературная газета, 1976, 11 февраля. 2. *Бернштейн И.* Новаторские тенденции в романе социалистических стран Европы. — В кн.: Социалистический реализм на современном этапе развития. М., 1977. 3. *Козак Я.* Интервью. — Литературная газета, 1974, 18 сентября. 4. *Козак Я.* Великое торжество. — Литературная газета, 1975, 7 мая. 5. *Козак Я.* За социалистичну літературу, за нову людину. — Всесвіт, 1973, № 1. 6. *Козак Я.* Настоящее и будущее. — Вопросы литературы, 1975, № 5. 7. *Козак Я.* Ясність перспектив. — Лите-

ратурная газета, 1973, 1 мая. 8. *Козак Я.* Мы идем к единой цели. — Известия, 1978, 9 мая. 9. *Козак Я.* Обгоняя жизнь. — Литературная газета, 1976, 24 марта. 10. *Козак Я.* Святой Михал. — М., 1974. 11. *Козак Я.* Белый жеребец. — М., 1978. 12. *Козак Я.* Избранное. — М., 1978. 13. *Козак Я.* Лелече гніздо. К., 1978 (російський переклад «Гнездо аиста». — Иностранная литература, 1978, № 7—8). 14. *Козак Я.* Мар'яна Радвак. — Пряшів, 1963. 15. *Козак Я.* Білий жеребець. — Жовтень, 1976, № 5. 16. *Козак Я.* Мар'яна Радвакова. — М., 1963. 17. *Микитенко О.* Поэзия тайги. — Радуга, 1974, № 8. 18. *Миронова Т.* С верой в жизнь. — Знамя, № 3. 19. *Новиченко Л.* Письменницка земля Яна Козака. — Всесвіт, 1977, № 10. 20. *Новиченко Л.* О книгах Яна Козака. — В кн.: *Козак Я.* Избранное. М., 1978. 21. *Новиченко Л.* О Яне Козаке и «Святом Михале». — В кн.: *Козак Я.* Святой Михал. М., 1974. 22. *Шевчук В.* Новітній чеський роман. — В кн.: Литература правди і прогресу. К., 1974. 23. *Шевчук В.* Ідейно-тематичні обрії сучасного чеського роману. — Всесвіт, 1979, № 2. 24. *Шерлаимова С.* Дыхание жизни. — Литературная газета, 1978, 2 августа. 25. *Шерлаимова С.* Необходимость перемен. — Литературная газета, 1973, 22 августа. 26. *Шерлаимова С.* Духовная ориентация — социализм. — Иностранная литература, 1975, № 3. 27. *Шерлаимова С.* Чешская проза в начале нового этапа. — В кн.: Новые явления в литературах европейских социалистических стран. М., 1976. 28. *Vlahynka M.* Kozákuv objev Sibíře. Denní chléb. — Praha, 1978. 29. *Buriánek F.* Horký dech. — Literární noviny, 1961, N 38. 30. *Vlašín S.* Mariana Radvaková. — Rovnost, 1962, 9 března 31. *Vlašín S.* Ve škole života. — Česka Literatura, 1976, N 6. 32. *Hrzalová H.* Sladká chuť venkova. — Rudé právo, 1976, 22, března. 33. *Hrzalová H.* K situaci v současné próze. — Rudé právo, 1974, 7 září. 34. *Hrzalová H.* Hrdina dnes. — Literární měsíčník, 1976, N 8. 35. *Hrzalová H.* Jan Kozák. — Praha, 1977. 36. *Hrzalová H.* O Janu Kozákovi. — Literární měsíčník, 1978, N 9. 37. *Hrzalová H.* Spoluvytvářet skutečnost. — Praha, 1976. 38. *Kořnerová Z.* S Janem Kozákem o literatuře a včeličems. — Rudé právo, 1971, 16 ledna. 39. *Kozák J.* Mariana Radvaková a jiné příběhy. — Praha, 1974. 40. *Kozák J.* Pohledy do oken. České Budějovice, 1941. 41. *Kozák J.* Horký dech. — Praha, 1961. 42. *Kozák J.* Odpovídat na život, obohacovat jej. — Rudé právo, 13 března. 43. *Kozák J.* Vystoupení na XV sjezdu KSC. — Literární měsíčník, 1976, N 6. 44. *Kozák J.* ...silná ruka. — Praha, 1966. 45. *Kozák J.* Capí hnízdo. — Praha, 1976. 46. *Kozák J.* Dramatické kapitoly z bojů o kolektivizace vesnice. — Praha, 1963. 47. *Kozák J.* Lečka. — Praha, 1968. 48. *Kozák J.* Bílý hřebec. — Praha, 1975. 49. *Kozák J.* Svätý Michal. — Praha, 1971. 50. *Kozák J.* Lovcem v tajze. — Praha, 1972. 51. *Kuzněsova R.* Ztvárnění skutečnosti v románech Jana Kozáka. — Česká literatura, 1978 N 4. 52. Přínos socialistické literatuře. — Rudé právo, 1977, 30 dubna. 53. *Rafaj O.* Tři vzpoury proti konvenci. — Červený květ, 1961, N 9. 54. *Rafaj O.* Román o náročně tvorbě života. — Literární měsíčník, 1976, N 7. 55. *Rafaj O.* Kniha chutí a života. Zápas o současnost. — Praha, 1978. 56. *Rybák J.* K románu Jana Kozáka. O knihách a autorech. — Praha, 1976. 57. *Rzounek V.* Návrat, který mří vpřed. — Rudé právo, 1976, 22 krětna. 58. *Rzounek V.* Nevšední příběhy. — Rudé právo, 1975, 22 dubna. 59. *Forst V.* Znovu o lidhkém štěstí. — Tvorba, 1961, N 33.

Краткое содержание

В статье анализируется творчество известного современного чешского писателя Яна Козака, приводятся малонизвестные факты из его творческой биографии, оценка его произведений советской и чехословацкой критикой.

ЧЕСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ РОМАН 70-х РОКІВ ХХ ст. В ОЦІНЦІ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ КРИТИКИ

Чехословацька критика розглядає 70-ті роки як початок нового етапу в літературному розвитку країни. Особливості його визначаються подоланням кризових явищ кінця 60-х років і факторами стабілізації політичного становища в ЧССР. Таке трактування сучасної чеської і словацької літератури особливо чітко визначилося в працях критиків, які підводили підсумки у галузі літератури в зв'язку з тридцятиріччям звільнення Чехословаччини Радянською Армією від німецько-фашистської окупації, що стало початком нової епохи в історії країни. Критик Й. Петерка пише, що «суттєвою ознакою життя суспільства в 70-ті роки стала — немов у відповідь на кризові тенденції попереднього періоду — активізація і консолідація позитивних соціальних сил. Ця нова суспільна ситуація повинна була знайти відповідний відгук в літературі і зокрема у прозі» [10, с. 210] *.

Велика група чеських літераторів, що мають різні творчі почерки, плідно працює над розвитком усіх епічних жанрів. Серед них особливого успіху досягли письменники, які пишуть романи. Цей жанр розробляють багато митців слова, а їх висока індивідуальна майстерність дала змогу літературним критикам визначити його як «новітній чеський роман» [3, с. 254].

Активними його творцями виступали і виступають відомі письменники: Я. Козак, З. Плугарж, Б. Ржіга, Я. Отченашек, Н. Фрід, І. Марек, Й. Томан, В. Пазоурек, М. Кратохвіл, В. Капліцький та інші прозаїки.

У новітньому чеському романі виразно переважає історична й сільська тематика. Це знайшло свій вияв і в працях літературних критиків, які відводять у дослідженнях особливе місце таким романам. Ми обмежимося розглядом робіт, присвячених лише історичній тематиці.

Відомий чеський літературознавець Ш. Влашін підкреслює ту обставину, що в останні роки «винятково високого рівня досягнув наш історичний роман» [10, с. 213]. Це підтверджують романи Б. Ржіги з епохи Їржі Подебрада «Схили перед мною коліна» (1971), дотепна і водночас повчальна історія ритуального вбивства, яку розповів В. Капліцький у романі «Рішення правильне» (1976), романи М. Кратохвіла «Меч Матіяша» (1973) — з епохи Білої гори і «Європа танцювала вальс» (1974) — про підготовку першої світової війни, книга «Імператриця» Н. Фріда (1971) — з історії Мексики, роман В. Неффа

* Тут і далі переклад наш. — Н. К. — Б.

«У королев немає ніг» (1973), який переносить читача у перед-білгородську епоху (початок XVII ст.) та інші книги.

Чеські критики і автори вбачають причину піднесення історичного роману в тому, що саме цей жанр дає найширші можливості письменнику для того, щоб «проаналізувати взаємодію причини і наслідку, показати взаємозалежність поодиноких моментів і явищ суспільного розвитку, конкретно продемонструвати залежність усіх елементів цілого, показати, як у цьому зв'язку панує органічна — до того ж інколи і механічна логіка» [9, с. 25—26].

Причини розвитку історичного роману слід шукати, на думку чеських критиків Г. Грзалової, В. Бретта, С. Шабоука, також і в тому, що історична тематика як форма вираження автором його ставлення до суспільно-політичної дійсності є безпосереднім зв'язком між літературним жанром і новим культурно-політичним становищем.

Кризові 60-ті роки завдали важких ударів по чеській літературі. Особливо небезпечним було для неї нерозуміння і неправильне розв'язання багатьма авторами проблеми людина—суспільство — історія. «Антропологізм», що знайшов своє вираження у підвищеному інтересі до якоїсь «чистої» позаісторичної і позасоціальної людини, «породив ідейне безпліддя, песимістичний культ непізнаності суспільних відносин і сумніви в призначеності людини» [4, с. 328]. Історична проза стала тим матеріалом, який дав змогу розпочати боротьбу проти модерністсько-ідеалістичних тенденцій у розв'язанні цього питання, за утвердження матеріалістичного розуміння ролі особи в історії. І саме це, як вважає літературознавець Г. Грзалова, «мало вирішальний вплив на сучасний розвиток історичного роману, на активізацію цього жанру» [8, с. 41].

«Новітній чеський роман» — це роман глибокого реалізму, художньої правди, якому притаманні всі основні принципи реалістичного мистецтва, зокрема принцип історизму, що відкриває перед авторами широкі художні можливості у відтворенні історичної правди.

Звичайно, було б неправильно вважати принцип історизму особливою властивістю творів тільки історичного жанру. І все ж чи не найяскравіше своє втілення він знаходить саме в цих творах. «Осмислення сучасності, невтраченого минулого і передбачуваного майбутнього у єдиному причинно-наслідковому зв'язку в процесі розвитку, пошуки суспільних закономірностей у попередньому досвіді людства, соціально-психологічне дослідження людини в обставинах епохи» [2, с. 3] — ці вияви історичного підходу в художньому осмисленні дійсності стали характерними для історичного роману епохи соціалізму, коли найбільш життєвим, відповідальним потребам часу став новий літературний метод, метод соціалістичного реалізму.

У чеській літературі, як і в літературах інших соціалістичних країн, в історизмі відображення дійсності, що спирається

на марксистську концепцію розвитку суспільства, на наукове визначення його рушійних сил і закономірностей з позицій історичного матеріалізму, ми бачимо невіддільну єдність марксистського історизму і історизму художнього, який сприяє глибокому проникненню мистецтва у сутність об'єктивних законів соціального та індивідуального людського буття. У ній історизм відображення дійсності став, як підкреслюють чимало літературних критиків, одним з основних творчих принципів соціалістичного реалізму.

Марксистський історизм є основою історизму художнього, сприяє проникненню мистецтва у сутність об'єктивних законів соціального і індивідуального людського буття. Тому, говорячи про філософські та методологічні основи історизму літератури соціалістичного реалізму, необхідно завжди керуватися лєнінським визначенням важливого методологічного принципу дослідження суспільної дійсності: «Весь дух марксизму, вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядати тільки (а) історично; (б) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії» [1, т. 42, с. 315]. Саме з позицій утвердження органічних зв'язків сучасного з минулим і майбутнім підходять до дійсності найкращі представники «новітнього роману», зокрема історичного.

Цим положенням керуються і сучасні чеські літературні критики. За останні роки вони стали активними учасниками нового етапу відродження найгуманніших, найпрогресивніших тенденцій в літературі Чехословаччини. Вчені-літературознавці усвідомлюють, що «художники-творці повні суперечностей, і критика повинна допомагати їм, щоб те позитивне, творче, що є в них, одержало перемогу. Тому такою актуальною є вимога: «Зробити все для того, щоб якомога швидше активізувати зрілу марксистську, тобто послідовно гуманну історію мистецтва та компетентну, при цьому тактовну художню критику [5, с. 316, 317].

Нині ми можемо говорити про те, що процес активізації критики, процес посилення її впливу на літературне життя стає все більш відчутним. Ми вже відмічали значне місце жанру історичного роману в чеській літературі. І те, що саме питанню історичного роману, його розвитку, специфіці присвячують свої розробки такі відомі літературознавці, як Г. Грзалова, Й. Грабак, Й. Петерка, С. Шабоук, В. Бретт, В. Рзоунок [6, с. 25—3; 7, с. 75—77; 8, с. 41—47; 9, с. 24—26; 10, с. 200—216] та інші, є ще одним доказом безпосереднього втручання критики у розвиток різноманітних літературних процесів, що відбуваються в чеській літературі.

Чи життєздатний жанр історичного роману? Яке майбутнє чекає його? На ці питання відповідають у своїх інтерв'ю літературознавчим журналам М. Кратохвіл, Б. Ржіга, О. Рафай, В. Капліцький та ін. І все ж ні відповіді авторів, ні надруковані за останній час дослідження літературознавців ще не да-

ють вичерпної відповіді на те, як розв'язати проблеми, висунуті розвитком історичного роману. Лише взяті в сукупності згадані роботи створюють певною мірою систему, керуючись якою можна прослідкувати як за тенденціями розвитку сучасного чеського роману, так і за проблемами, які були породжені цим розвитком.

Розглядаючи праці критиків, присвячені цьому питанню, у першу чергу слід згадати статтю Й. Грабака «До сучасного стану нашої історичної прози» [6, с. 25—26]. Ця невелика за обсягом робота дає найбільш широку картину процесів, що відбувалися у чеському історичному романі кінця 60-х—70-х років ХХ ст. Ряд проблем, які ставить Й. Грабак, безумовно, мають спірний характер. Проте стаття знайшла широкий відгук серед літературознавців, письменників. Розгорненою відповіддю-рецензією на неї став диспут на сторінках «Літературного місячника» під рубрикою «За круглим столом» [8, с. 41—47.] У ньому взяли участь відомі прозаїки, автори історичних романів та провідні літературні критики.

Що ж нового вніс до історичної чеської прози роман 70-х років? Головна його заслуга у відродженні старих традицій. Ця відповідь не є каламбуром, якщо розглядати проблему глибоко. Роман 70-х років відновив класичні традиції історичного чеського роману ХІХ ст., традиції його класичної форми А. Графика і З. Вінтера. Саме у відродженні старих, але вічно гуманних, високохудожніх традицій цих авторів і є те нове, що ми знаходимо в історичній прозі 70-х років порівняно з творами 60-х років.

Розширилися тематика творів і новаторство авторів у виборі як часу, так і місця дії. Все рідше зустрічаються романісти — «спеціалісти однієї доби». Безумовно, в цьому є негативні моменти. Проте, на думку критики, вони набагато менші того позитивного, що дає такий підхід до відбору історичного матеріалу.

За останні роки широкого розвитку в чеській літературі набула проза, присвячена видатним історичним особам та подіям в житті інших народів. Прикладом цього можна навести твір Й. Томана «Сократ», який увійшов у класичну літературну спадщину чеського народу.

Новими рисами історичного роману є також дальша психологізація жаєру. Особливо це помітно у творах М. Крвтохвіла. Візьмемо хоча б його триптих «Королівські коханки» (1973); де з глибоким психологізмом змальовані особи, що борються за владу у феодальному суспільстві. Про розвиток історичного роману свідчить і той факт, що все більше творів чеської літератури відповідає вимозі реалістичного мистецтва: «досягти рівноваги між науковим вивченням матеріалу про минуле і художнім вимислом» [6, с. 27].

Для письменника в процесі написання історичного роману відкривається можливість оцінювати факти історії з погляду їх

значення для соціального розвитку та мотивізації розв'язання тих чи інших історичних конфліктів. У тому, як використовує він цю можливість, розкривається не тільки громадське обличчя самого автора, а й те, який вплив на формування світогляду свого сучасника матиме його твір. Безумовно, «історичний роман має велике значення для нас тому, що він не тільки відтворює, але й розвиває знання про відповідності, відповідності історичні», — підкреслює О. Рафай. «Основне завдання історичного роману щодо сьогоднішньої суспільної ситуації полягає в акцентуванні філософських та етичних сторінок історії, які знаходять своє глибоке відображення в сучасності» [8, с. 42]». Тому дуже важливим, на думку чеської критики, є те, що письменники все частіше шукають і знаходять нові моменти, нові цінності, у яких історія перегукується з нашим сьогоднішнім мисленням, переживаннями, дійсністю, цінностями, які виходять.

Сучасна чеська історична проза чутливо реагує на такі проблеми, як боротьба за права і справедливість, на етичні проблеми, робить акценти на відповідальності особи перед колективом. Їй притаманна та важлива риса, яку відмічає Й. Грабак, характеризуючи новий твір старійшини історичного роману В. Капліцького: «У своїх останніх романах письменник піднявся до усвідомлення звичайних моральних проблем, що переростають рамки відтворюваної епохи, це проблеми справедливості і людських прав» [7, с. 75]. Відродження виховуючих традицій літературного твору є теж одним з важливих напрямів розвитку історичного чеського роману 70-х років.

Помилково було б вважати, що чеські критики, відмічаючи у своїх працях основні, характерні риси творчого почерку цілої плеяди сучасних авторів, не проводять диференційованого аналізу окремих романів, не прагнуть розробити певну їх градацію. Зокрема, Й. Грабак, у праці «До сучасного стану нашої історичної прози» намагається провести поділ останніх творів на історичну тематику за принципом підходу їх авторів до історичного матеріалу. Він виділяє в сучасній історичній прозі такі напрями: 1. Проза цілком традиційна (напр., праці Б. Ржіги, В. Капліцького). 2. Твори, які внаслідок своєї документальності наближаються до літератури факту (напр., твори М. Кратохвіла). 3. Проза, в якій особлива увага приділяється фабулі (напр., книги В. Неффа). 4. Прозові твори, у яких письменник підходить до історичного матеріалу з суб'єктивістських позицій (напр., твори М. Данькова).

Чи правильний такий поділ? Це питання спірне. Такі літературознавці, як С. Шабоук, В. Бретт, Г. Грзалова [8, с. 41—47], не цілком схвалюють його. Гостру дискусію викликало твердження Й. Грабака про те, що історичний роман переживає себе і прямує в своєму розвитку до злиття з літературою факту, тобто до позбавленого художнього вимислу сухого відтворення історичних подій. Звичайно, таку думку безапеляційно

відкидати не можна. Говорячи про сьогоднішнє історичного роману, слід відзначити, що воно дає нам змогу вірити в менш песимістичне прогнозування розвитку цього жанру, зокрема у чеській літературі.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне збір. творів. 2. *Воробьева Н. Н.* Принцип историзма в изображении характера. — М., 1978. 3. *Шевчук В.* Новітній чеський роман. — В кн.: Література правди і прогресу: До питання розвитку літературного процесу в країнах соціалістичної співдружності. К., 1974. 4. *Шмаглак С.* На пути к обновлению. — В кн.: Література исторического оптимизма. М., 1977. 5. *Штолл А.* Партия и культура. — В кн.: Література исторического оптимизма. М., 1977. 6. *Hrabák J.* K současnému stavu naší historické prózy. — Literární měsíčník. — Praha, 1976, roč. 11, n. 7. 7. *Hrabák J.* Nad dílem Václava Kaplického. — Literární měsíčník. — Praha, 1975, roč. 4, n. 7. 8. Jednota osobního a společenského (О днежку historické prózy). — Literární měsíčník. — Praha, 1978, roč. VII, n. 4. 9. Materiál minulosti v literárním zpracování (rozhovor s národním umělcem M. Kratochvílem) — Literární měsíčník. — Praha, 1977, roč. 6, n. 1. 10. *Peterka J.* Tendence a problémy poezie 70 let. — Česká literatúra. — Praha, 1976, roč. 24, n. 3.

Краткое содержание

Период 70-х годов XX ст. стал периодом возрождения всех жанров чешской литературы и действенной, марксистской литературной критики. Ощутимое влияние на ход развития современного литературного процесса в Чехословакии имеют статьи и рецензии таких известных чешских литературоведов, как Г. Грзалова, В. Рзоунок, Й. Грабак и др. Значительное место в критических работах этих ученых отводится анализу проблем, связанных со спецификой и особенностями жанра исторического романа. В них подчеркивается то особое место, которое занимает в литературе Чехословакии этот традиционный и популярный жанр; осуществляется критический анализ произведений многих современных авторов; делаются попытки градации романов по их характерным особенностям.

*П. Г. НІСОНСЬКИЙ, доц.,
Івано-Франківський педінститут*

ДО ПРОБЛЕМАТИКИ РОМАНУ Т. ГОЛУЯ «ТРОЯНДА І ПАЛАЮЧИЙ ЛІС»

Порівняно недавно вийшов у світ роман Тадеуша Голуя «Троянда і палаючий ліс». Т. Голуй — відомий сучасний польський письменник. Народився в 1916 р. у Кракові, в сім'ї службовця. Солдат, а потім мужній воїн антифашистського підпілля, один з організаторів міжнародного руху опору в гітлерівських концтаборах, після перемоги над фашистською Німеччиною стає видатним громадським діячем Польської Народної Республіки. Його перу належать історична епопея «Королів-

ство без землі», романи «Кінець нашого світу», «Рай», «Особа», «Дерево народжує плід», два томи віршів, п'єса «Будинок під Освенцімом».

Роман Т. Голуя «Троянда і палаючий ліс» (1971) має дещо ускладнену побудову. Основна ідея — зображення останніх днів життя Людвіка Варинського, ідеолога і натхненника «Великого Пролетаріату», першої соціалістичної робітничої організації в Польщі — чергується з численними ретроспективними відступами. Це не данина моді. За нібито зовнішнім хаосом приховується добре продумана міцна конструкція, що дає можливість змалювати події та явища через безпосереднє сприйняття героя твору, людини невиліковно хворої, яка, однак, до останнього подиху залишається мужнім борцем за визволення робітничого класу.

Суть авторського задуму така: дослідити процес проникнення наукового соціалізму в кола прогресивної польської інтелігенції 70—80-х років минулого століття, показати утворення перших соціалістичних груп серед польського пролетаріату. Старовинні абстрактно «рицарські», шляхетські ідеали попередніх поколінь польських революціонерів, часом не позбавлені містицизму і національного егоїзму, — а саме такими здебільшого були ідейно-філософські погляди «батьків» — учасників повстання 1863 р. — трансформуються у мріях і ділах «дітей» в ідеали класово визначеного соціалістичного гуманізму, пролетарського інтернаціоналізму. Т. Голуй вважає за потрібне акцентувати історичну заслугу Л. Варинського і його найближчих друзів і однодумців по так званому «Великому Пролетаріату» — саме вони чи не вперше з небувалою сміливістю і послідовністю виступили проти націоналістичної ідеології у польському визвольному русі.

Впадає в очі «двомірність» роману. Там, де через світосприймання конаючого від сухот революціонера змальований каторжний шліссельбурзький побут, письменник не випускає з поля зору найдрібніших деталей. Натомість, де йдеться про життя і діяльність Л. Варинського до арешту, автор здебільшого уникає надмірної деталізації і подій, і переживань героя. Т. Голуя найбільше цікавить відтворення внутрішнього світу вже сформованого революціонера, людини, яка досягла вершини свого розвитку. А все інше, те, що було раніше, потрібне лише в тій мірі, в якій воно пов'язане з основним — із внутрішнім зростанням героя на шляхах до наукового соціалізму.

Очевидно, при бажанні твір можна було б розгорнути в грандіозну епопею — історія дає досить матеріалу для цього. Та й попередній досвід автора великого епічного полотна «Королівство без землі», присвяченого зображенню визвольного руху польського народу у першій половині XIX ст., давав право на подібні сподівання. А втім Т. Голуй пішов іншим шляхом — шляхом посилення психологічного струменя в романі. Твір набув виразно ліричного відтінку, заіскрившись не різкими, як-

равими барвами епосу, а щирим, теплим, ледь пригашеним промінням ліричної драми такого типу, як, скажімо, «Розливи рік» К. Паустовського чи «Сповідь на вершині» І. Муратова.

«Троянда і палаючий ліс» — твір, у якому трагічна тема розв'язується оптимістично. Образ Л. Варинського стає символом, в якому сконцентровано і найкращі риси революційної героїки минулого, і нові якості молодшого покоління польських революціонерів. Хоч якими наївними здаються нам сьогодні перші кроки польських соціалістів (Т. Голуй не збирається підфарбовувати історію в рожевий колір), мабуть, найцікавішими у романі є місця, де показано, як виникають контакти Л. Варинського і його товаришів з робітниками Варшави, де підкреслюється, наскільки людянішими були перші свідомі польські пролетарі порівняно з дрібношляхетськими і дрібнобуржуазними «ультрареволюціонерами».

Незважаючи на свою нібито камерність, роман зображає широке історичне тло, на якому формувались і діяли герої «Великого Пролетаріату». К. Маркс і Ф. Енгельс, Г. Плеханов і О. Ульянов, Г. Лопатін і «шліссельбуржець» М. Морозов, І. Франко і Б. Червенський, Ш. Дікштейн і Ф. Кон, В. Фігнер і В. Засулич і ще багато-багато інших... Люди різного масштабу, неоднакових поглядів і прагнень, та всіх їх зображено як громадських діячів. Глибоко й точно відчуваючи історію, автор з великою художньою досконалістю розгортає перед нами події тих років, коли центр революційної боротьби в Європі почав переміщатися в Росію. Революційний рух на польських землях виступає у нерозривному зв'язку з російським революційним рухом.

Формування Л. Варинського як свідомого соціаліста автор показує досить стисло. Лише кількома штрихами окреслюються окремі шаблі внутрішнього розвитку героя. Саме так, наприклад, говориться про те, як ще зовсім молодим юнаком майбутній організатор «Пролетаріату» вперше знайомиться з традиціями польсько-шляхетського революціонізму. У свідомості сина, на відміну від батька, демократа попереднього покоління, який ще жив минулим, суто національним, зароджується розуміння внутрішнього зв'язку між боротьбою польських революційних демократів і паризьких пролетарів: «Батько вичитував з польської газети... прізвиська героїв свого повстання: Домбровський, Врублевський, говорив про них: «наші там», а в мені пробуджувалась думка про зв'язок між польським повстанням і паризьким...» [2, т. 1, с. 66].

Т. Голуй підкреслює, що вже в ранній юності Л. Варинський став представником найбільш лівого крила тогочасної польської демократії. Так, ще будучи білоцерківським гімназистом, він ледве стримував огиду до магнатів Браніцьких, здавалося, таких щедрих меценатів їхньої гімназії. Рід Браніцьких в його уяві справедливо асоціювався з торговицькими конфедератами, отими польськими оасівцями XVIII ст., з крайньою реак-

цією, національною зрадою, запобіганням ласки у російських царів.

На шляхах розвитку героя від шляхетського революціонізму до наукового соціалізму певну роль відіграли й ідеї «післяповстанчого» позитивізму. Таким позитивістом виведений у романі батько Л. Варинського, який зумів прищепити сину любов до праці, до техніки, щиро бажаючи побачити сина інженером. Лише інженером — не громадським діячем, не борцем за свободу. І все ж вплив навіть цих вкрай обмежених позитивістських ідеалів відіграв деяку корисну роль у формуванні майбутнього революціонера. Зокрема саме це, вважає автор, допомагало Л. Варинському перебороти потяг до надмірної мрійної сентиментальності, без чого не змогла б сформуватися могутня і цілеспрямована натура борця за прогресивні ідеали.

У романі показано, як ще зовсім юним Л. Варинський починає відчувати благодотворний вплив ідей російських революційних демократів М. Чернишевського, П. Лаврова. Завдяки цьому впливу, говорить автор, молодий революціонер висловлює думки, які для багатьох його друзів здаються явно еретичними: «Написав я для засідання гуртка реферат, який викликав бурю: його головна думка зводилась до твердження, що мене ні трохи не обходить історія польських панів...» [2, т. 1, с. 65].

Згодом Л. Варинський все повніше усвідомлює потребу ставити на перший план соціальне питання замість національного. Так, під час суперечки із схильним до національної обмеженості Плавінським Л. Варинський починає розуміти, що деякі з його товаришів «...не хочуть брати до уваги, що Врублевський і Домбровський показали шлях від національного повстання до Комуни, до Інтернаціоналу» [2, т. 1, с. 222].

Т. Голуй не раз згадає Паризьку Комуни, підкреслюючи її величезний вплив на прогресивну польську молодь, яка під впливом подвигу паризьких комунарів навіть у тогочасному провінціальному клерикальному Кракові починала шукати нові дороги в майбутнє. Тож не випадково Л. Варинський, опинившись в руках царських катів, в «тюремній школі» спеціально знайомить ув'язнених з Комуною Парижа: «...я пояснюю тактику нашої партії і розповідаю про Паризьку Комуни» [2, т. 2, с. 317].

Саме таким вимогливим до себе й до інших революціонером-інтернаціоналістом, ерудитом і теоретиком ми бачимо Л. Варинського в кінці твору. І разом з тим головний герой роману виступає перед нами не як догматик, аскет і схоласт: «...моя революційність не йде від огиди до краси життя. Кохаю тебе. Час шкодувати і троянди, хоч палають ліси» [2, т. 1, с. 130]. З такими словами звертається Варинський до коханої. Так розкривається пристрасна, чиста людяність героя-борця за соціальне визволення народу.

Чимало місця в романі приділено впливу українського середовища на формування Л. Варинського як соціаліста. В цьо-

му віднощенні твір Т. Голуя має дещо спільне з романом Є. Єнджеєвича «Ночі українські або родовід генія» (1966), присвяченим життю і творчості Т. Шевченка. На відміну від Є. Єнджеєвича, автор «Троянди і палаючого лісу» скупіший на зовнішні атрибути українського життя, зате більш точний у їх доборі та використанні. Це особливо помітно у зображенні Варинського-старшого. Письменник не перебільшує демократизму цього героя (дещо в його характері збереглося і від типового польського шляхтича тих часів). Однак ми розуміємо: не випадково саме в такого батька виріс такий син. Варинський-старший — людина, зв'язана з конспіраторами 1863 р., польський патріот, якому любов до власного народу не заважає шанувати життя і звичаї навколишнього українського населення. Кращі риси батька, безперечно, формували і симпатії молодого Варинського. У романі про це сказано досить точно: «...повстанські відлуння і арешти батька, дитячий верстатник і привчання до корисної праці, Костюшко і Комуна, історія Польщі і України, селянське море і острівці польських панів...» [2, т. 1, с. 66].

Не ідеалізуючи минуле, Т. Голуй показує ту атмосферу недовір'я й ненависті, якою царські чиновники намагалися оточити родину зв'язаного з повстанцями дрібного шляхтича Варинського. Навіть сільських дітей нацьковували на його синів: «...того дня хлопці з Мартинівки, з якими ми завжди бавилися у згоді, обкидали нас грязюкою...», — через багато років згадує про це Л. Варинський [2, т. 1, с. 48]. І все ж, незважаючи ні на що, Україна назавжди залишилась для великого революціонера світлою країною його дитинства. Біла Церква, старовинне українське місто, що в ньому мужній борець за свободу вперше познайомився з революційними ідеями, йому рідна і близька так само, як і Київ, і рідна Мартинівка.

Історико-революційна тема, як відомо, віддавна займає чільне місце в польській літературі. Героїчний образ Л. Варинського вже давно привертав увагу багатьох видатних письменників. До нього зверталися В. Броневський, Ю. Тувім, В. Василевська, К. Галчинський, Л. Шенвальд, М. Яструн. У 1956 р. у Варшаві було видано збірник художніх творів, присвячених великому революціонеру. Нещодавно у варшавському Новому театрі поставлено інсценізацію «Суд не остаточний», створену на основі фактів і документів з життя видатного революціонера-інтернаціоналіста [5]. Із творів польських письменників за своїм загальним звучанням, мабуть, чи не найближче до роману Т. Голуя стоїть «Елегія про смерть Людвіка Варинського», опублікована В. Броневським у 1932 р. Твір В. Броневського звучить мужньо, динамічно — зовнішні ознаки вірша мало схожі на елегію. Так, уже в першій строфі автор, звертаючись до читача, проголошує:

...gdy serce masz męża i jeśli
pieśń kochasz cwobodną-postuchaj [3, с. 449].

Автор знаходить слова прості і суворі, щоб показати незламність великого революціонера, який до останньої своєї хвилини не капітулює перед ворогом:

...już nogi spuchnięte i martwe,
już koniec, już płuca wyplute —
lecz palą się oczy otwarte [3, с. 449—450].

Поет підкреслює прагнення свого героя завжди бути з народом, з масами. Тож Варинський після смерті повернувся на рідну землю, урочисто проголошує автор, стверджуючи безсмертя революціонера:

Raz jeszcze się dźwignął na boku:
Ja muszę... tam na mnie czekają... —
i upadł w ostatnim krwotoku,
i skonał. I wrócił do kraju [3, с. 451].

І все ж вірш В. Броневського, безперечно, елегія, сповнена найглибшого співчуття до героя, який гине в нерівній боротьбі. Саме ця яскраво виражена елегійність, поєднана з рисами оптимістичної трагедії, робить вірш В. Броневського і роман Т. Голуя такими близькими.

Якщо говорити про безпосереднє творче навчання автора «Троянди і палаючого лісу», то тут, мабуть, у першу чергу слід назвати імена С. Жеромського і А. Струга, корифеїв польської прози першої чверті нашого віку. Саме в них міг вчитися сучасний письменник високому мистецтву зображення людини у найбільш динамічному зіткненні подій і явищ. Особливо відчутна внутрішня близькість роману Т. Голуя до творів А. Струга, присвячених діяльності революціонерів кінця ХІХ—початку ХХ ст. («Жаклін», «Історія однієї бомби», «Завтра» та ін.). Через творчість Ст. Жеромського і А. Струга на автора «Троянди і палаючого лісу» впливали велетні світової літератури Л. Толстой і Ф. Достоєвський, неперевершені майстри розкриття найбільших глибин людської душі. Як слушно зазначає І. Горський, відомий радянський дослідник творчості Т. Голуя, «Троянда і палаючий ліс» — твір, проникнутий глибоким психологізмом, здатний вразити непідробним драматизмом почуттів і думок: «Вмираючий гарячково перебирає в пам'яті епізоди свого життя, намагаючись ще раз його проаналізувати і оцінити. Опинившись у владі потоку свідомості, він ніби веде внутрішній монолог: йому пригадуються різні події і люди...» [1, с. 286—287].

Образ Л. Варинського в романі Т. Голуя глибоко хвилює читачів високим романтичним пафосом, віддавна притаманним кращим творам польського мистецтва. Л. Івашкевич в інтерв'ю газеті «Трибуна люду» вважав за потрібне підкреслити: «...Романтизм вріс в нас, і важко від нього звільнитись. Становить він те, що звичайно називають специфікою польської культури... Гадаю, що і я — романтик. В кожному разі я вихований

в традиціях романтичних» [4]. Вплив цієї прекрасної національної традиції яскраво помітно і в романі «Троянда і палаючий ліс».

Будучи, як і інші кращі письменники народної Польщі, продовжувачем прогресивних традицій польського романтизму, Т. Голуй глибоко і всебічно аналізує історичний матеріал. Подібний підхід до історії виявився вже в його епопеї «Королівство без землі» — і саме в цьому твір Т. Голуя становив якісно новий крок сучасного польського реалізму порівняно із знаменитим романом Л. Кручковського «Кордіан і хам». Докладний, поглиблений аналіз становлення і розвитку окремо взятого характеру, показаного на передньому плані і поданого на тлі історичних подій найбільшого масштабу, дає нам право вважати роман «Троянда і палаючий ліс» одним з кращих творів сучасної польської прози. Тема біографічна в ньому трактується максимально наближено до теми автобіографічної. Очевидно, власний життєвий досвід письменника, який пройшов через пекло фашистських концтаборів, зробив твір Т. Голуя за своїм звучанням дуже близьким, скажімо, до відомої автобіографічної сповіді Ю. Фучіка, створеної у катівнях гестапо. Найорганічніше поєднання рис особистого і громадського, висвітлення їх у діалектичному взаємозв'язку — одна з рис мистецтва соціалістичного реалізму, яке, перемагаючи різні чужі, сторонні впливи, здобуває все міцніші позиції в сучасній польській культурі.

Роман Т. Голуя «Троянда і палаючий ліс», на нашу думку, слід якомога швидше видати українською мовою. Ставши надбанням широких кіл українських читачів, він зможе ще в більшій мірі зблизити братні слов'янські народи — їхню культуру, їхнє мистецтво, їхні спільні діяння на користь дальшого зміцнення миру і соціалізму.

Список літератури: 1. *Горский И.* Проза Тадеуша Голуя. — В кн.: Писатели народной Польши. М.: Наука, 1976. 2. *Holuj Tadeusz.* Róża i płonący las. — Warszawa, Instytut Wydawniczy CRZZ. 3. *Poezja polska 1914—1939.* Antologia. — Warszawa, Czytelnik, 1966. 4. Rozmowa z prezesem ZLP Jarosławem Iwaszkiewiczem. — Trybuna Ludu, 1978, 16 marca. 5. *Szydlowski Roman.* Widowisko o Ludwiku Waryńskim. — Trybuna Ludu, 1975, 12 lipca.

Краткое содержание

В исследовании впервые в украинском литературоведении рассматривается роман современного польского писателя Т. Голуя «Роза и пылающий лес», посвященный формированию и становлению характера и мировоззрения Людвика Варынского, одного из первых польских социалистов. Обращено особое внимание на те черты романа, которые дают возможность рассматривать его как новый шаг современной польской прозы по пути усиления психологической глубины и конкретизации исторической темы в искусстве. Исследователя также интересует вопрос, в какой мере отразилось влияние окружающей среды на формирование молодого Варынского, революционера-интернационалиста (Л. Варынский родился и вырос на Украине), его связи с этой средой.

ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ І МІЖСЛОВ'ЯНСЬКІ ЛІТЕРАТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ

---

*В. А. СМІРНОВ, доц.,
Івановський педінститут*

РАННІ ТВОРИ О. К. ТОЛСТОГО І СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР

У творчості О. К. Толстого фольклор займає дуже велике місце і по суті є одним з найважливіших факторів, що визначали своєрідність і оригінальність багатьох його поезій, драм, повістей. Одночасно використання поетом усної народної творчості мало складний і суперечливий характер, і не випадково ми зустрічаємо у дореволюційній і радянській критиці протилежні оцінки фольклоризму О. К. Толстого [4, с. 3—11; 23; 24, с. 247—251]. Про «оперність», «маскарадність» творів поета говорили і писали А. Чехов, К. Чуковський, В. Мейерхольд [17, с. 421, 490; 30, с. 388]. Цю поширену в літературних і театральних колах думку, за свідченням В. Рождественського, рішуче заперечував С. Єсенін [9, с. 47].

Останнім часом значно зросла зацікавленість дослідників згаданою проблемою, намагання з'ясувати її, простежити шляхи і способи використання поетом фольклору, виявити його досягнення і невдачі. В роботах на цю тему можна знайти багато вдалих спостережень і висновків [11, с. 39—43; 15; 25; 27, с. 83—91]*. На жаль, більшість дослідників залишають осторонь питання про вплив фольклору на ранні твори О. К. Толстого, вважаючи їх чимсь випадковим і не характерним для його творчості в цілому. Водночас, незважаючи на явну вторинність і наслідувальність юнацьких вправ О. К. Толстого, в них виявився інтерес до слов'янського фольклору та історії слов'ян і намагання по-своєму передати колорит далеких епох. Він (інтерес) зумовив згодом появу таких значних творів, як «Три побойща», «Боривой», «Роман Галицький». У творчій еволюції поета ми спостерігаємо перехід від книжно засвоєних знань і естетичних уявлень (з орієнтацією на західноєвропейську літературу і мистецтво) до усвідомлення основ національного характеру, звертання до його джерел. Цей перехід значною мірою був зумовлений розвитком передових ідей того часу, творчою практикою О. С. Пушкіна. Найповніше ці ідеї втіли-

---

* Спеціальному вивченню цього питання присвячена кандидатська дисертація Т. В. Іванової [13].

лися у першій (за часом публікації) повісті О. К. Толстого «Упир», що вийшла в 1841 р. і була високо оцінена В. Г. Бєлінським, який побачив тут «відпечаток руки твердої, літературної... спроможність вловити дух часу і країни, до яких відноситься подія» [2, с. 473—474]. Зауваження про певну літературну підготовку початківця змушує нас звернути увагу на його дитячі і юнацькі спроби: «Казка про короля і про монаха», «Вихор-кінь», оповідання французькою мовою «Сім'я вовкулака», «Зустріч через триста років», у яких тема вовкулацтва була детально розроблена. (Очевидно, що до цих віршованих спроб близький і твір О. К. Толстого «Вовки», що був опублікований у 1856 р.).

Тема вовкулацтва приваблювала О. К. Толстого з дитинства і він приділив їй значну увагу. Так, у дитячому вірші «Казка про короля і про монаха» він намагається перекласти п'єсу-казку К. Гоцці «Король-олень» на російську мову і надати їй російського колориту. Ця спроба має школярський характер і щодо художньої досконалості є безпорадним твором. Водночас уже тут явно відчутне намагання з'ясувати проблеми добра і зла. Тема вовкулацтва, звичайно, приваблює автора-початківця своєю екзотичністю, але за цим видно прагнення О. Толстого виступити проти несправедливості. В умовно алегоричній формі він оповідає історію про доброго короля і злого монаха, який обманом захопив владу в країні і пригнічував простий народ. У зацікавленні юного автора темою вовкулацтва помітний і певний вплив дядька, відомого літератора початку ХІХ ст. О. Перовського (Погорельського), автора казки «Чорна курка» (за переказами написаної для гаряче любимого племінника «милого Алеханчика»).

Тема вовкулацтва одержує у О. К. Толстого іншу інтерпретацію в оповіданнях, що були написані, мабуть, в середині тридцятих років ХІХ ст., коли ця тема стає провідною в західноєвропейській літературі і має певний вплив на творчість російських романтиків. У його оповіданні «Сім'я вовкулака» помітний також вплив О. Пушкіна, зокрема його «Пісень західних слов'ян». Початок оповідання О. К. Толстого є своєрідним «продовженням» теми, що розроблялася О. Пушкіним в одному з віршованих творів, що увійшли до «Пісень...» його балади «Марко Якубович» [21, т. 3, с. 264—265]. У творі О. Пушкіна невідомий мандрівник просить надати йому притулок, бо він був смертельно поранений у поединку з турком:

Тут широкий развил он пояс,
Кажет Марке кровавую рану:
«Три дня, — молвил, — ношу я под сердцем
Басурмана свинцовую пулю...» [21, т. 3, с. 304].

У О. К. Толстого старий Горча («Сім'я вовкулака») також вирушає на поєдинок з турком і, як герой пушкінської балади, смертельно поранений турком, стає вовкулаком. Як відзначають дослідники, слово вовкулак (рос. «вурдалак») вперше у росій-

ській літературі було вжите саме О. Пушкінім [3, т. 5, с. 47; 39, т. 1, с. 338—339, 365—366].

Відомо, що «Пісні західних слов'ян» були своєрідним вільним переспівом «Гузлі» П. Меріме, де тема вовкулацтва була широко розроблена французьким романтиком (причому, не обійшлося й без грубих помилок: у слов'янському фольклорі нема ліричних творів про упирів, на що П. Меріме не зважив, складаючи свої «пісні») [8, с. 41—52]. Джерела «Гузлі» визначені тепер досить повно, проте дослідники не звернули уваги на ангелів, демонів і духів, привидів і вампірів у літературі Угорщини, Богемії, Моравії та Сілезії (напр., на твори Кальме (1746 р.), на які посилається і П. Меріме) [18, с. 97—101].

Останнє джерело було використане і О. К. Толстим. Герой його оповідання «Сім'я вовкулака» маркіз д'Юрфе наводить випадки вампіризму, які згадуються в книзі Кальме. Очевидно, весь слов'янський «колерит» у О. К. Толстого спочатку і обмежувався (як і у П. Меріме) свідченнями мандрівників і записами французького абата. Як і французький письменник, він робить помилку і створює баладу про короля-упиря, хоч у південних слов'ян не існує ліричних і ліро-епічних творів на таку тему. Одночасно уже тут відчувається співчутливе ставлення до визвольної боротьби слов'янських народів, свідченням чого є цікавий спогад про Віденський конгрес.

О. К. Толстой добре знав мову та історію польського народу, і не випадково після повстання 1863 р. він активно виступав на захист прав поляків (лист до Б. Маркевича від 26 квітня 1869 р.). Проте було, напевно, ще одне джерело, яке відіграло помітну роль у його захопленні. Ми маємо на увазі «Рукопис, знайдений у Сарагосі» Я. Потоцького, твір, надзвичайно популярний в Європі і Росії на початку XIX ст. [19]*.

В оповіданнях «Сім'я вовкулака», «Зустріч через триста років» (воно є продовженням розповіді про незвичайні пригоди маркіза д'Юрфе) ми читаємо імена, які вперше згадуються, мабуть, в «Рукописі...». Так, у О. К. Толстого головними персонажами останнього оповідання є маркіз д'Юрфе і командор де Бельвер; у вставній новелі Я. Потоцького «Історія Альфонса ван Вердена» (день третій) — кавалер де Бельвер і маркіз д'Юрфе. Знайомство з «Рукописом...» відчувається не тільки в іменах головних героїв оповідань О. К. Толстого, але й у композиції (так званий шкатулочний сюжет, тобто «оповідання в оповіданні»). По суті, цей самий принцип композиції характерний і для повісті О. К. Толстого «Упир». Основна дія її відбувається в Москві на початку минулого століття, а спогади головних героїв, оформлені як вставні новели, переносять її то в Італію на озеро Комо, то в середньовічний угорський замок.

---

* У 1918 р. деякі фрагменти рукопису Потоцького були перекладені на російську мову (тринадцять днів з подорожей Альфонса), і в чорновиках і ескізах Пушкіна є фрагменти, створені під її впливом. Див. про це докладніше в примітках І. Белзи [19, с. 571—573].

Характерно, що вже на початку повісті її головний герой Рибаренко (українець за походженням) дає різку відсіч світському товариству за вживання слова *вампір*: «Незнайомий оглянувся, відійшов від каміна і, уважно подивившись на Руневського, відповів: — Ні, я нікого не шукаю; мені тільки дивно, що на сьогоднішньому балі я бачу упирів!

— Упирів? — повторив Руневський, — як упирів?

— Упирів, — відповів дуже холоднокровно незнайомий. — Ви їх, бог відає чому називаєте вампірами, але можу вас запевнити, що їх справжня російська назва: упир; а тому що вони є чисто слов'янського походження, хоч і зустрічаються в усій Європі і навіть Азії, то нема підстав дотримуватися імені, спотвореного угорськими монахами, яким забагнулося все перевертати на латинський лад і які з упиря зробили вампіра. Вампір, вампір! — повторив з презирством, — це все одно, якби ми, росіяни, говорили замість привидіння — *фантом* або *ревенант!*» (виділення наше. — В. С.) [28, с. 7—8].

Рибаренко докладно розповідає Руневському про звички упирів та розправи з ними, але його попередження щодо бригадирші Сугробіної і радника Теляєва, родичів Даші, в яку закоханий Руневський, сприймаються як плід нестримної фантазії. Між тим його слова напрочуд точно збуваються, і тільки любов і самовідданість героїв врятовують їх від страшної небезпеки.

Згадка про національну приналежність Рибаренко, очевидно, не була випадковою, адже сам Толстой тривалий час жив на Україні у маєтку свого дядька О. Перовського і саме тут міг почути і, можливо, робив записи повір'їв про упирів-вовкулаків*. Пафос Рибаренка, що виступав проти спотворення чисто російських слів і понять, проти заміни їх іншомовними, законмірний і зрозумілий. Слово *упир*, як про це свідчать дослідження етимологів, слов'янського походження і перейшло у Західну Європу в середні віки [17, т. 1, с. 603; 29, т. 1, с. 338—339]**. Далі вже за посередництвом романів «страхить» воно повернулося в Росію та інші слов'янські країни і стало надзвичайно популярним (пригадаймо, хоча б, як була захоплена Тетяна Ларіна читанням «Вампіра», що приписувався Д. Байрону). По суті, О. К. Толстой пропонує свій «трактат» про упирів, причому його полеміка заснована на чудовому знанні матеріалу, і нагадування про монахів тут явно не випадкове.

Про використання О. К. Толстим слов'янських повір'їв про упирів говорить і зображення кажана, внесеного ним в герб

---

* Про поширення повір'я про упирів-вовкулаків наприкінці XVIII—початку XIX ст. свідчать акти і уложення судових колегій, численні статті і кореспонденції в українських виданнях середини і кінця XIX ст. [5; 12; 26, с. 122—158].

** Думка про іншомовне походження цього слова була досить поширена навіть в кінці XIX ст. Так, у книзі А. Селецького говориться: «Упир — перекручене на малоруський лад слово *вампір*» [22, с. 14].

родини Сугробіних-Островичів (прізвища явно не угорського, а скоріше польського)*.

Зображаючи оживших упирів в обстановці Москви початку ХІХ ст., О. К. Толстой наділив їх рисами катерининських вельмож, що надавало його повісті сатиричного забарвлення, що вже було відзначено В. Белінським. У повісті сатирично-гостро передаються звички й манери статського радника Теляєва, почвальність історій «часів Очаківських і підкорення Криму», що їх розповідала бригадирша Сугробіна, і ці «навчені досвідом» бабуся і радник є уособленням того суспільства, в якому змушені жити герої повісті: Даша, Руневський, Рибаренко, Володимир. В умовно-гротескній формі О. К. Толстой зображає звичаї Москви того часу, і упирі в нього є символами цього страшного за своєю суттю світу зла, насилля і обману. Характерно, що в українському фольклорі досить поширене уявлення про те, що упирами стають люди, які за життя мають злу вдачу**.

Творче використання повір'їв про упирів-вовкулак дало можливість О. К. Толстому створити фантастичну повість з елементами соціальної сатири. Характерне його зауваження про Дашу (головну героїню повісті. — В. С.): «Серед усіх цих осіб Даша була як ясна пташка, що залегла із квітучої сторони в темний і неохайний курник» [28, с. 13]. Звичайно, не слід перебільшувати значення цих елементів у творчості письменника-початківця, але безсумнівно одне: зображаючи сатирично московське світське товариство початку віку, О. К. Толстой йшов у руслі кращих традицій російської літератури. Цим і пояснюється гротескність у зображенні деяких персонажів його фантастичної повісті і водночас палке обвинувачення цього товариства у незнанні рідної мови, народних звичаїв та повір'їв.

У повісті «Упир», незважаючи на химерність і екзотичність зображуваних у ній подій, явно відчувається іронічне ставлення автора до «обов'язкових» атрибутів західноєвропейського роману «жахів»: портретів, що оживають, привидів, і щодо цього він йде за традицією, виробленою творчою практикою Я. Потоцького, О. Пушкіна, М. Гоголя***. Його прилучення до великої літе-

---

* У слов'янських народних повір'ях упирі дуже часто зображаються у вигляді кажанів-кровососів, і звідси, мабуть, поширене в російських говорах слово *нетопирь* [7, с. 539]. У словнику Ф. Брокгауза і І. Ефрона також є цікаве свідчення про віру поляків в упирів: «Польське слово «вампір» має інше значення, а саме, народ цим словом означає особливий вид кажанів, які, на його думку, налітають на обличчя людини, що спить, упираються в нього довгим і тонким як голка зубом і смокчуть його кров» [3, с. 479]. Цікаву інформацію дає В. Клінгер [14, с. 123].

** До упирів звичайно належать люди, які чимось відрізняються від інших... знахарі, що померли не своєю смертю, а також люди, що мають хижацький і злісний норов, наприклад, *жорстокі поміщики і сільські підпанки* (підкреслення наше. — В. С.) [10, с. 47—49].

*** Характерно, що у вірші «Вовкулак» («Пісні західних слов'ян») О. Пушкін свідомо обігрує іронічне ставлення до «жахливого», і в цьому суттєва відмінність його творів від стилізації П. Меріме. Показова щодо цього і творча практика М. Гоголя. Див.: *Мезенцев Н.* [16, с. 269—270].

ратури починалося під впливом передових ідей того часу, і не випадково в одному з листів до С. Міллер він признавався «...доки мій дядько був живий (О. Перовський помер у 1836 р.— В. С.), то довір'я, яке я мав до нього, сковувалося побоюванням засмутити його, часом — роздратувати, і впевненістю, що він буде з усім запалом повставати проти деяких ідей і деяких прагнень, які творили сутність мого розумового і душевного життя. Пам'ятаю, як я приховував від нього читання деяких книг, з яких тоді брав свої пуританські принципи, тому що у тому джерелі були й ті принципи свободоловства і протестантського духу, з якими б він ніколи не змирився і від яких я не хотів і не міг відмовитися» [28, с. 60].

На жаль, ми не можемо визначити весь обсяг того, що читав О. К. Толстой, бо більша частина його кореспонденції була знищена родичами. Не викликає сумніву одне: вже в його дитячих і юнацьких творах із «страшною» тематикою знаходять своє відображення елементи соціальної сатири, які потім були розвинуті в циклі «пругковських» творів, «Історії держави Російської...», «Сні Попова» та ін. У немалій мірі цьому сприяли його зацікавленість слов'янським фольклором, а також наслідування кращих традицій передової російської літератури.

Захоплення народною творчістю, зокрема українською, збереглося у О. К. Толстого на все життя. І не випадково пізніше фольклорист В. Гнатюк, підкреслюючи інтерес передової російської інтелігенції до історичного минулого українського народу, його усної творчості, посилався на оцінку О. К. Толстим української пісні: «Мій двоюрідний брат (відомий художник середини ХІХ в., близький приятель Т. Г. Шевченка — В. С.) приїхав з Малоросії і привіз з собою такі чудові мотиви. Вони мені перевернули серце... Жодна національна музика не виразила свою народність з такою величчю і силою, як малоросійська музика, навіть краща за великоруську, яка так вимовна. Слухаючи її, ти поступово бачила би всю історію Малоросії, що перед тобою відкривається, ти б краще зрозуміла характер народності, ніж читаючи Гоголя...» [6, с. 45]. Таким чином, уже в ранніх творах О. К. Толстого, написаних на основі фольклору, виразно помітні елементи сатири, що пізніше зміцніли і розвинулися у багатьох творах письменника.

Список літератури: 1. *Андреев М. П.* Пушкин и народное творчество. — Ученые записки Ленинградского пединститута им. А. И. Герцена, 1938, т. 14. 2. *Белинский В. Г.* Полн. собр. соч. — М., 1954, т. 5. 3. *Брокгауз Ф. А., Ефрон И.* Энциклопедический словарь. — СПб, 1892, т. 5. 4. *Гебель В. А.* А. К. Толстой. — У кн.: *Толстой А. К.* Избранное. М., 1943. 5. *Гнатюк В.* Деякі питання з української демонології. — Львів, 1908. 6. *Гнатюк В. М.* Вибрані статті про народну творчість. — К., 1966. 7. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 1956, т. 2. 8. *Елизарова М.* «Гузла» и «Песни западных славян» (К вопросу о взаимоотношениях Пушкина и Мериме) — Литературная учеба, 137, № 12. 9. *Есенин С.* Отчее слово. — М., 1968. 10. *Ефименко П.* Упыри (Из истории народных верований). — Киевская старина, 1883, № 9. 11. *Зенченко О. Г.* Народная поэзия в песенной

лирике А. К. Толстого. — У кн.: Писатели Брянского края. Брянск, 1963. 12. *Иванов П.* Народные рассказы о ведьмах и упырях. — Харьков, 1891. 13. *Иванова Т. В.* Фольклор в творчестве А. К. Толстого. — Петрозаводск, 1974. 14. *Клинггер В.* Животные в античном и современном суеверии. — Киев, 1911. 15. *Лобкова Н.* Баллады и былины А. К. Толстого: Автореф. канд. дис. — Л., 1971. 16. *Мезенцев Н. А. Н. В.* Гоголь. — У кн.: История русской литературы XIX века. М., 1963. 17. *Мейерхольд В. Э.* Статьи, письма, речи, беседы. — М., 1968. 18. *Мериме П.* Собр. соч.: В 6-ти т. — М., 1963, т. 1. 19. Потоцкий Ян. Рукопись, найденная в Сарагосе. — М., 1968. 20. *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка. — М., 1910—1914, т. 1. 21. *Пушкин А. С.* Полн. собр. соч.: В 10-ти т. — М., 1957, т. 3. 22. *Селецкий А.* Колдовство в юго-западной Руси в XVIII столетии. — Киев, 1886. 23. *Скабичевский А. М.* Школа поэтов «чистого искусства». — У кн.: *Денисюк Н. Гр. А. К. Толстой. Его время, жизнь, сочинения.* М., 1907. 24. *Соколов Н. М.* Иллюзии поэтического творчества. Эпос и лирика графа А. К. Толстого. — СПб., 1890. 25. *Стафеев Г.* Алексей Константинович Толстой. Жизнь и творчество: Автореф. канд. дис. — Минск, 1969. 26. *Сумцов Н. Ф.* Культурные переживания. — Киевская старина, 1889, ч. 9. 27. *Таланчук Е. М.* Фольклор в лирике А. К. Толстого. — У зб.: Вопросы русской литературы. — Львов, 1977, вып. 1(29). 28. *Толстой А. К.* Собр. соч.: В 4-х т. — М., 1964, т. 1. 29. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. — М., 1964, т. 1. 30. *Чуковский К.* Собр. соч.: В 6-ти т. — М., 1968, т. 4.

Краткое содержание

Интерес к историческому прошлому славянских народов, их фольклору появился у А. К. Толстого уже в ранний период творчества и был обусловлен развитием передовой русской общественной мысли, а также творческой практикой Я. Потоцкого, А. Пушкина, Н. Гоголя. Увлечение «страшной» тематикой (получившей широкое распространение в западноевропейской литературе и оказавшей воздействие на творчество русских романтиков) приобрело у него несколько иные черты, нежели у эпигонов романа «ужасов», и в этом немалую роль сыграло его непосредственное знакомство с украинским фольклором. Уже в раннем творчестве А. К. Толстого нашли свое отражение элементы социальной сатиры, берущие свое начало в фольклоре и получившие развитие в его дальнейшей творческой деятельности.

*Г. Л. РУБАНОВА, ст. викл.,
Львівський університет*

СОЦІАЛЬНА І ПОЛІТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА «РОМАНУ ТЕРЕЗИ ГЕННЕРТ» ЗОФІІ НАЛКОВСЬКОЇ

На початку 20-х років у польській літературі успішно розвивається жанр соціально-політичного роману, звернений безпосередньо до сучасності. Ст. Жеромський, З. Налковська, А. Струг, Ю. Каден-Бандровський, кожний по-своєму, але в цілому гострокритично сприймають порядки заново створеної буржуазно-поміщицької Польщі. Як і вся світова письменниця громадськість, чималу увагу вони приділяють осмисленню уроків першої світової війни і революційному досвіду Країни Рад [2, с. 172—197].

Важливою віхою у розвитку польської соціально-політичної прози є «Роман Терези Геннерт» Зофії Налковської, закінчений у 1923 р. Польські рецензенти, які звикли вбачати в З. Налковській майстра психологічної прози, схильні були кваліфікувати цей твір як любовно-психологічний роман. Але ні назва, ні банальний трикутник у романі не визначають повністю його змісту. Історія кохання полковника Омського до дружини фінансиста Геннерта не становить головної теми, здатної затьмарити інші сюжетні лінії й усю суму проблем, що розглядаються в цій книзі [1, с. 270]. Слід додати, що лінія «Омський—Тереза» починається приблизно у другій третині тексту, а це також не свідчить про її перевагу. Оскільки жанр є органічною єдністю і взаємообумовленістю елементів змісту і форми [3, с. 342], то такий багатопроblemний твір, як «Роман Терези Геннерт», не випадково несе у собі кілька жанрових ознак, але головним чином — це суспільно-політичний роман.

Сама З. Налковська розглядала «Роман Терези Геннерт» і «Недобре кохання» (1928) не тільки як розповідь про фатальну пристрасть. У зв'язку з нагородженням її літературною премією м. Лодзі вона заявила: «Мені не раз траплялося, що в моїх працях визначають художні і психологічні цінності. Рідше, однак, я зустрічала розуміння соціальної сторони моїх книжок. Нагорода Лодзі здається мені підтвердженням того значення, яке надаю в моїх книгах соціальним проблемам...» [14, с. 496]. В статті «Про себе» (1929) вона додала: «Роман Терези Геннерт» і «Недобре кохання» є ...книгами про любов, але одночасно вони створюють уявлення про ті зміни, які відбулися в Польщі після війни в людях і в їх взаємовідносинах...» [14, с. 14].

Нове, глибоке прочитання «Роману Терези Геннерт» стало можливим тільки у народній Польщі, що пройшла гіркий досвід другої світової війни і гітлерівської окупації. Лише у післявоєнні роки стало можливим повне розкриття багатьох аспектів роману, для усвідомлення яких необхідна була і перевірка часом, і аналіз історичних подій з позицій марксистської методології.

У цьому плані цікавий щоденниковий запис, зроблений у червні 1951 р. М. Домбровською, давнім особистим антагоністом З. Налковської: «Вчора вночі не могла заснути і прочитала «Роман Терези Геннерт» Налковської... З здивуванням усвідомила тепер, що в цій книзі виражені погляди, повністю підтверджуючі прокомуністичну позицію Налковської, яку вона зайняла з перших же хвилин... це дуже хороший роман, єдиний її роман, який залишиться в літературній спадщині» [13, с. 43].

Об'єктивно підходячи до проблематики і поетики роману, слід визначити, що як і в ранній період творчості, Налковську приваблює розкриття внутрішнього світу людини, вона охоче створює психологічні портрети, виявляє особливий інтерес до психології кохання, як і раніше вона майстер побутових сцен,

пейзажу, інтер'єру тощо. Але головна тема цього твору — сама Польща, її перші кроки на шляху незалежності, формування нових соціальних і морально-етичних відносин у країні. «Роман Терези Геннерт» відкриває у творчості З. Налковської новий етап. Разом з романами «Недобре кохання», «Межа» (1935), «Вузли життя» (1954) він відтворює своєрідний епічний цикл, присвячений викриттю «санациї» і пілсудчини. Часте звертання до іронії, насмішки, елементів гротеску свідчать про негативне в цілому ставлення письменниці до буржуазно-поміщицького укладу і про бажання попередити суспільство про небезпеку з боку «людини влади» — Пілсудського та його «полковників».

У «Романі Терези Геннерт» подані головним чином ті класи і прошарки, які були причетні до встановлення буржуазно-поміщицького укладу і до профашистського державного перевороту, здійсненого Пілсудським у травні 1926 р. Налковська відмічає активну роль буржуазних елементів у житті країни. Не випадково видне місце в романі відведено нововиявленому фінансовому і комерційному ділку Йосипу Геннерту. Діяльність цього польського Нюсінжена позбавлена будь-якого патріотичного відтінку. У важкі воєнні і повоєнні роки він «робить гроші» і наживає багатство. Буржуазний уряд підтримує таких людей. Недавній прикажчик із магазину стає важливою міністерською персоною. Використовуючи службове становище, він продовжує наживатися і втягує в круговорот спекуляції, біржевої гри і просто крадіжок чимало жертв післявоєнної кризи. В основному це представники декласованої шляхти (пан Нутка, Сасін, його дочка Ельжбета). Спокушені перспективою «легких грошей», в атмосфері загальної наживи, анархії і продажності, вони готові стати підручними Геннерта у найтемніших махінаціях. Таким чином, тема «викинених з сідла», традиційна для польської літератури (Е. Ожешко, М. Конопницька, Б. Прус, М. Домбровська і ін.), не чужа і Налковській, хоч і не є першорядною в її романі.

Торкається З. Налковська і становища поміщиків. Світова війна і Велика Жовтнева соціалістична революція підірвали могутність і престиж польських магнатів. Втрата земельних володінь на сході, проголошення в Польщі буржуазної республіки спочатку завдали клоноту і поміщикам. «Роман Терези Геннерт» розкриває розгубленість, навіть приниження земельної аристократії, а також її спроби пристосуватися до нових умов і, можливо, вирвати щось для себе. Але після травневих подій 1926 р. клас поміщиків знову набуває свого високого суспільного статусу. Пілсудський, влада якого у значній мірі спиралася на земельних магнатів, задовольняє їхні вимоги. В романі «Недобре кохання» Налковська покаже, як знову всесильна аристократія буде вже не просити, а вимагати державних субсидій і для відшкодування матеріальних витрат, і для підтримки свого престижу в міжнародному дипломатичному світі [14, с. 227—234]. Таким чином, проза Налковської є непоганою ілю-

страцією тих соціальних зрушень, які визначали становище поміщиків у перші роки незалежності.

У «Романі Терези Геннерт» письменниця звертає увагу на антисупільні настрої у військовому середовищі. Не випадково одним із центральних персонажів у романі є полковник Омський, легіонер і пілсудчик. Дійсно, в 20-ті роки у Польщі існувала велика армія з роздутим офіцерським кадровим складом, на яку витрачалося приблизно 30—40% державного бюджету [14, с. 139]. Намагання скоротити витрати на армію не увінчалися повним успіхом, оскільки це зустріло опір з боку тих реакційних і воєнно-шовіністичних сил, які разом з Пілсудським виношували плани відокремлення від Радянської Росії і загарбання всіх білоруських і українських земель, підкорення своєму впливові Литви і створення таким чином трьох «незалежних» держав під егідою Польщі [4, с. 9—10].

У книзі Налковської знайшли відбиття опозиційні і реваншистські настрої польської воячини. «Безробітні» офіцери не приховують свого розчарування тим, що у повоєнній Польщі вони спочатку відіграють далеко не першу роль. Військові скаржаться на «невдячність» уряду і громадян, які не винагородили їх належно за «врятування» батьківщини. Для багатьох з них, що звикли до фронту і законів імперіалістичної війни, життя в мирний час нагадує перебування в пустині. І щоб перервати цей «кошмар», вони готові хоч в Африку, в каральні загони для «приборкання бунту диких туземців» [10, с. 79], що повстали проти колоніального ярма. Неробство, відсутність високих громадських ідеалів ведуть до морального розладу: офіцери п'ячать, займаються плітками, грають у карти, заводять сумнівні романи, спекулюють, здійснюють кримінальні злочини і садистські вбивства.

Тема офіцерської «опозиції» в романі базується на подіях першої світової і польсько-радянської війни. Взагалі проблема війни, причин її виникнення та наслідків характерна майже для всіх творів Налковської, які з'явилися після 1914 р. Протягом десятиліть погляди письменниці зазнають певної еволюції — від позиції філософського релятивізму до активного засудження імперіалістичної і фашистської агресії.

Щоб зрозуміти психологію деяких персонажів «Роману Терези Геннерт», треба виявити, з яких позицій сприймала Налковська воєнні події 1914—1920 рр. Згідно з Ніцше (погляди Ніцше цікавили її ще змолоду), Налковська розглядає війну як загальнолюдське позаісторичне і позасоціальне явище, пов'язане із сферою інстинктів. Так, у збірці «Таємниці крові» (1917) у властивій їй об'єктивістській манері письменниця демонструє точки зору різних своїх персонажів. Одні схильні філософські миритися з війною, для них війна стихійне тимчасове явище («Війна не має мети, як природа. Вона мусить відбутися — і в тому весь її зміст») [11, с. 105]. Інші навіть вважають війну необхідним компонентом цивілізації («...війна є чимось натураль-

ним і необхідним, чимсь нормальним. Є, з погляду економічного, як знищенням, так і умовою відродження») [11, с. 96]. І тільки для простих людей війна — якась незрозуміла біда, за яку треба платити кров'ю і життям.

У рамках ніцшеанської філософії створювався і роман «Граф Еміль» (1920). У розумінні головного героя твору війна — це бурхливий прояв інстинкту. Суспільство використовує цей біологічний вибух у своїх цілях, освячуючи розгул масової жорстокості і кровопролиття ідеологічними і патріотичними лозунгами («...війна, коли про неї думав, уявлялась йому чимось прекрасним і захоплюючим..., приваблювала його як прояв страшної, сліпої волі народів, як єдина можливість дати вихід величезному приглушеному в нас інстинкту вбивства і знищення. Але про це не можна було нікому сказати...») [9, с. 168].

Однак З. Налковська замислюється вже над тим, що принесе з собою у післявоєнний світ ця деморалізована імперіалістичною агресією і шовіністичним угаром воячина з легіонів Пілсудського. Уже в цій творі Налковська виявляє своє критичне ставлення до лжепатріотичної «програми» легіонів («Страшне те, що так багато з них повернеться назад і принесе з собою всю свою дикість, все оскотинення, оздоблене ореолом героїзму і патріотизму») [9, с. 193].

У «Романі Терези Геннерт» письменниця поглиблює тему негативних наслідків війни і намагається розкрити її на конкретному соціальному тлі у зв'язку з громадсько-політичним життям [1, с. 269]. Слід додати, що послідовно і до кінця вистояти на цих позиціях З. Налковській не вдається. Як це властиво письменниці, психологію і поведінку персонажів вона сприймає дуалістично. В її зображенні людина завжди перебуває під тиском двох факторів — інстинктивно-біологічної сфери і вимог цивілізації, культурних нашарувань і правил. Причому, для Налковської характерне метафізичне сприйняття цих впливів, що виявляється в її художній прозі наочно механічним зіставленням і паралелізмом біологічних і соціальних компонентів. Так, причини, що штовхнули полковника Омського на знущання і садистське вбивство своєї коханки, автор пояснює, з одного боку, об'єктивними передумовами (важке дитинство з батьком садистом, духовна ординарність, безідейність), з іншого — біологічними факторами: тією сумою «зла», яка, на думку письменниці, закладена в кожному. Тому й у цьому творі не обійшлося без роздумів про «чорні демони», які в період війни начебто набувають офіційного права вирватися «на денне світло» і реалізувати себе «в героїзмі, сліпій відвазі», а в мирний — час від часу проявити себе «в гучних бандитських наскоках, тихих злочинах по кутках, таємних порахунках» [10, с. 169]. Але дуже важливим є те, що питання про моральне переродження і бандитизм Налковська пов'язує саме з табором прихильників Пілсудського, які претендують на все більшу роль у політичному житті країни.

3. Налковська з повагою ставилась до Країни Рад, стежила за розвитком її літератури, відзначаючи благотворний вплив на маси матеріалістичної марксистської філософії [12, с. 55—56]. У «Романі Терези Геннерт» вона намагається осмислити той вплив, який справляють на ідеологічну атмосферу Жовтнева революція і Радянська країна. Як і багато інших письменників 20-х років, З. Налковська змальовує образ революціонера (Анджей Лятерна). Проте вважати цей образ авторською удачею не можна, що вже відзначила критика. Дійсно, письменниця не забуває підкреслити, що Анджей чужий і неприємний майже всім, хто його знає. У нього «похмурий», «кислий вигляд», неприємна манера прискіпливо розглядати інших; він неговіркий, часто і несподівано зникає, що незрозуміло для тих, хто його оточує, і викликає неприязнь та антипатію до нього.

Цікаву спробу реабілітувати цей образ зробив сучасний польський літературознавець Вл. Вуйцик [14, с. 146—150]. Він розглянув характер і поведінку Лятерни у зв'язку з положенням Польської комуністичної партії у перші роки незалежності. Спираючись на матеріали дослідження революційного руху в Польщі, зокрема на роботи А. Айненкеля, Ю. Брун-Броновича [6; 7], компетентного історика, в минулому підпільника, Вл. Вуйцик нагадує, що з початком польсько-радянської війни становище КПП різко погіршилось. Репресії загнали комуністів у підпілля*. І тільки після Ризького договору (1921 р.) починається повільне відродження підпільної сітки. Враховуючи все це, Вл. Вуйцик не вважає образ Лятерни невдалим. Навпаки, його дивує спостережливість Налковської, яка не була причетною до революційних кіл, проте правильно схопила ознаки кризи в революційному русі і зовнішню сторону поведінки тих, хто був зв'язаний з нелегкою справою встановлення партійних зв'язків — їх замкненість, суворість, інколи нервову заклопотаність і підозріння.

Вл. Вуйцик нагадує, що в перші роки незалежності польські комуністи допустили ряд ідейних промахів (недооцінка ролі союзу з селянством та іншими трудовими верствами населення, необґрунтована надія на світову революцію та ін.), чим завдали шкоди революційному підйому в країні [14, с. 146—150]. Слова А. Лятерни — «Революція не стала тепер непотрібною, вона стала тільки — неможливою» [10, с. 137] і авторське зауваження — «...Анджей вірив тільки в прихід революції зовні» [10, с. 138] одержують в аналізі польського дослідника конкретно-історичне обґрунтування. Ці висновки Вл. Вуйцика нам здаються у значній мірі переконливими. Тим більше, що образ Лятерни за зовнішніми прикметами близький тому замкнуто-суворому

---

* Це підтверджують радянські історики. Зокрема, І. Яжборська в кн.: Коммунистическая партия Польши и идеи Октября. 1918—1923. — М., 1967, с. 197 пише: «...ряд партійних організацій в кінці літа 1920 р. були практично знищені».

типу революціонера, який часто зустрічається в світовій літературі 20-х років.

Слід зазначити, що польський дослідник не розкриває психологію цього персонажа до кінця. Залишилось нез'ясованим, чому Налковська приписує комуністу Лятерні погляди і думки, несумісні з марксистським світоглядом? Саме Лятерні приписує вона ніцшеанські роздуми про «чорних демонів», які прикрашені в війну «ореолом патріотизму» [10, с. 169]. Саме він постійно захоплюється легіонером-пілсудчиком Омським, задрить його красі, успіху в жінок. А головне — високо цінить в ньому привязаність до армії, повагу до субординації, війни. «Здавалось би, яку має революційну вартість Омський — це точно підігнане коліщатко в військовому механізмі?.. Він — чужий всіякій ідеології...», — питає себе Лятерна і уточнює, що приваблює його в полковнику: «...такі, як Омський, мужні, вони люблять війну, добре воюють, незалежно за що саме, незалежно від гасла... Наказ командира розвіює в них найглибші сумніви, формула присяги заступає сумління... саме така людина потрібна революції» [10, с. 139].

На наш погляд, подібна паралель між бездумною приналежністю до мілітаризму і свідомою революційною діяльністю, що подається від персонажа без авторської корекції, свідчить про те, що сама З. Налковська у період створення роману не була ідеологічно готова до того, щоб дати всесторонню і глибоку оцінку революційному рухові в країні і діяльності членів КПП.

Як і всю польську громадськість, Налковську цікавило, на яких економічних та політичних засадах формується нова Польська держава. Письменниця не виказує своєї особистої позиції, але широко наводить думки своїх персонажів — представників різних суспільних верств. У романі знайшов відображення характерний для перших років незалежності суспільний віталізм, культ життєвої сили, породжений радістю і гордістю, що охопили широкі кола інтелігенції і міщанства, у зв'язку зі здійсненням мрії про возз'єднання. «До лиха, вже ж є Польща, це єдине ясно — вона існує. Не така, якої ви жадали? Ну, звичайно, вона така, яка може бути. Тільки це важливо, справжнє і навіть чудове!.. вона... як і кожна держава: зруйнована і розквітаюча, переможна і пожадлива, героїчна і спекулянтська. Є де жити і що робити... Ми такі, якими можемо бути, — як завжди громада...» [10, с. 181] — ця бравада Ванди Геннерт виражає не тільки віталізм, а також настрої молоді, якій були чужі національні комплекси і страждання, зв'язані з більш ніж віковим позбавленням незалежності [14, с. 131]. До того ж дочці банкіра, звичайно, подобаються буржуазні порядки.

Не протестує проти встановленого ладу і професор Лятерна, колишній учасник національно-визвольного руху. Його явно угодівська позиція свідчить про ідейний розклад радикальної інтелігенції, яка фактично відмовилась від боротьби за демократичну Польщу і прикриває свою безпринципність новими ло-

зунгами: «...здійснена ідея — фальшива ідея», «...але життя рятуюється само» та ін. [10, с. 145—146].

Представники армії генерала Хвосцика, що не звик замислюватися над складними питаннями, влаштовує вже сам факт, що «Польща поєднана, об'єднана, з'єднана», в цьому він вбачає запоруку створення єдиної офіцерської корпорації, що було «заповітною ідеєю» служачи генерала [10, с. 106].

Набагато більшу спостережливість виявляє поручик Гондзілл: «А хіба ми не вільні? — іронізує він. — Незалежність все ж є, є. Є і кордони. Ми маємо все те, що зустрічається деінде, і чому ми так заздрили. Є в нас різне хабарництво, приватна власність, протекція, влада над черню, великі афери, великі маєтки, інтерес, інтерес перш за все!» [10, с. 144].

У цю своєрідну дискусію персонажів Налковська не могла не підключити представників лівих сил. Анджей Лятерна дорікає своєму батькові, а разом з ним всім лжесоціалістам; він звинувачує їх у політичному лицемірстві і лжепатріотизмі: «...ви дбали тільки про незалежність...» (бо «робітнича справа» — будьмо щирі — була тільки декорацією) ...Соціальна революція була лише прикриттям звичайнісінького національного повстання. Це був фальш, і він помстився за себе... бо ніщо не змінилося: тюрми переповнені, а на вулицях розганяють безробітних прикладами. Ось яка ваша Польща!» [10, с. 144].

Його підтримує молодий поручик Лін: «...тепер уже перестали говорити про визволення народів... Так ось яка ця незалежність... Тут у тюрмах сидять ув'язнені люди — тільки за визнання найвищих, найблагородніших ідей...» [10, с. 121]. Звинувачення А. Лятерни і Ліна майже дослівно збігаються з висновками Барики, героя роману Ст. Жеромського «Напередодні весни» (1925), що відіграв, як відомо, визначну роль у розвитку польського революційно-демократичного руху [5, 213—238; 15].

Проте між розповідною манерою Ст. Жеромського і З. Налковської є суттєва різниця. Авторський голос у «Напередодні весни» звучить настільки переконливо і палко, що не залишає сумніву в глибокій громадянській і письменницькій ширості Жеромського. Тяжіння письменниці до «об'єктивності», до поліфонічного принципу відображення не приносить належного результату. Своєму автору-розповідачу З. Налковська відводить скоріше роль стороннього спостерігача, який надає право голосу то одному, то іншому персонажеві, але сам рідко виявляє своє ставлення. Тому різноманітність думок і висновків не об'єднується в романі у чітку авторську відповідь. Крім того, носіїв найбільш радикальних висновків письменниця по ходу дії серйозно компрометує. Так, поручик Гондзілл виявився злодієм, поручик Лін — жалюгідним боягузом, Анджей Лятерна — мало не агентом якоїсь таємної організації.

До суворого, але в значній мірі обґрунтованого висновку приходять В. Ведіна: «Роман виглядає як зіткання різних думок, різних точок зору на болючі питання доби без прагнення

дати якусь остаточну відповідь, без бажання проставити вресіті всі крапки над «і» [1, с. 272].

Дійсно, створивши в цілому історично достовірну картину польської дійсності початку 20-х років, З. Налковська не зуміла надати їй рис цілостності і завершеності. Проте сама постановака животрепетних для польського суспільства проблем — незалежність, війна, революція — мала у міжвоєнні роки велике суспільно-літературне значення. Заслуга З. Налковської в тому, що вона однією з перших показала глибокі соціальні дисонанси у польській літературі — поглиблення економічної кризи, політичну нестабільність, корупцію, готовність офіцерського клану до підтримки реакції і нових мілітаристських авантур. Не випадково «Роман Терези Геннерт» у польській сучасній критиці сприймається як передбачення профашистського перевороту 1926 р.

У цьому плані не буде перебільшенням думка польського літературознавця В. Маха, який вважає, що «Роман Терези Геннерт» найсмівіша — поряд з «Напередодні війни» — політично-суспільна інтерпретація початку незалежності...» [8, с. 14—15].

З плином часу «Роман Терези Геннерт» все більш сприймається як цінна ілюстрація до тих суспільно-політичних процесів, які відбувалися в Польщі на певному історичному етапі.

Список літератури: 1. *Ведіна В. П.* Деякі особливості розвитку польської прози критичного реалізму 20-х років. — У зб.: Жовтень і зарубіжні слов'янські літератури. — К., 1967. 2. История польской литературы. — М., 1969, т. 2. 3. *Копыстянская Н. Х.* Жанровые модификации в чешской литературе. — Львов, Вища школа, 1978. 4. *Ольшанский П. Н.* Рижский договор и развитие советско-польских отношений, 1919—1924. — М., 1974. 5. *Цыбенко Е. З.* Из истории польско-русских литературных связей XIX—XX ст.: Изд. Москов. ун-та, 1978. 6. *Ajnenkiel A.* Od „rządów ludowych” do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918—1926. — Warszawa, 1964. 7. *Brun J.* Pisma wybrane. — Warszawa, 1955, t. 1. 8. *Mach W.* O twórczości Zofii Nałkowskiej. W: Zofia Nałkowska, Pisma wybrane. Czytelnik, 1956, t. 1. 9. *Nałkowska Z.* Hrabia Emil. — Warszawa — Kraków, 1920. 10. *Nałkowska Z.* Pisma wybrane. Czytelnik, 1956. 11. *Nałkowska Z.* Pisma wybrane. Czytelnik, 1956. 12. *Nałkowska Z.* Widzenie bliskie i dalekie. — Warszawa, 1957. 13. *Twórczość*, 1974, N 1. Z Dzienników: Zofia Nałkowska i Maria Dąbrowska o sobie nawzajem. 14. *Wójcik Wl.* Zofia Nałkowska. — Warszawa, Wiedza powszechna, 1973. 15. *Stefan Żeromski.* — Warszawa, Czytelnik, 1977.

Краткое содержание

В начале 20-х годов в польской литературе успешно развивается жанр социально-политического романа (Ст. Жеромский, А. Струг, З. Налковская и др.). «Роман Терезы Геннерт» З. Налковской раскрывает социальные и политические диссонансы первых лет польской независимости. Вместе с романами «Недобрая любовь», «Граница», «Узлы жизни» книга эта составляет своеобразный эпический цикл, посвященный межвоенному польскому обществу, разоблачению пилсудчины и «санации».

АДАМ МІЦКЕВИЧ У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНІЙ ПРОЗІ

У розв'язанні складної проблеми — створенні засобами художньої літератури образу великого митця слова — найбільші соціально-аналітичні можливості має історико-біографічна проза. Образу А. Міцкевича більше «поталанило» в поезії і драматургії, де для нього знайдено емоційні романтичні фарби. Епічні полотна про поета були створені лише після ювілею 1965 р., коли у повній мірі усвідомлено його внесок у слов'янську та світову культуру, коли у науковому літературознавстві виразно визначалася тема «Міцкевич і Росія».

Епічних творів про А. Міцкевича, написаних радянськими авторами у 50—70-х роках, небагато. Вони переважно присвячені дитинству, юнацьким рокам поета та перебуванню його в Росії. Тлумачення цього періоду художньо інтерпретує відоме положення Т. Бой-Желенського: «Висилка в Росію була вигнанням: але й визволенням, найщасливішою подією в житті Міцкевича, він і сам так дивився на це. Фактом є і те, що перебування в Росії відіграло в житті Міцкевича величезну роль... І це були найбільш повні, найбільш щасливі роки його життя, тут він знайшов розуміння свого генія...» [5, с. 207—208].

Аналізувати художню прозу, присвячену Міцкевичу, — завдання не просте. Всі, хто писав про поета, професійно не вивчали його творчість і біографію. Їх стосуються ті докори, що звернені на адресу книг про великих у ході дискусії про біографічний жанр на сторінках «Литературной газеты» (1975—1976), «Детской литературы» (1977), у статті Я. Гордіна «Чи можливий роман про письменника?» [4], у полемічних нотатках А. Латиніної «Варіації, варіації, варіації...» [8]. І разом з тим художня концепція образу великого польського поета у сучасній історико-біографічній прозі — явище стале. Однак воно ще чекає свого усвідомлення, оскільки твори про Міцкевича досі не одержали розгорнутої критичної оцінки.

Яким же є образ поета у художній прозі, поета, що, за визначенням сучасника, «був для людей мого покоління і медом, і молоком, і жовчу, і духовною кров'ю, ми всі вийшли з нього» [7, с. 148].

Одну з перших спроб розповісти підліткам про дитинство і юність Міцкевича у художній формі зробила Є. Сергеева у 1916 р. у нарисі «Міцкевич. З дитинства польського поета» [11, с. 85—95]. Елементи белетристики особливо відчутні в описі «сонячного дня початку літа 1812 року», коли у невеликому литовському містечку Новогрудці з'явилися наполеонівські війська. Міцкевич — «хлопчик років чотирнадцяти. Розумне і виразне обличчя його було сповнене напруженої уваги і захоплен-

ня» [11, с. 86]. Автор розглядає цей епізод через призму віршів зрілого поета, присвячених давнім подіям. У Є. Сергеевої скупі, але досить чітко накреслюється головне у концепції образу: «Чим був Пушкін для російської літератури, тим був Міцкевич для літератури польської» [11, с. 94].

Лише накреслено концепцію образу «знаменитого поляка» і в оповіданні Вл. Лідіна «Міцкевич» (1940) з циклу оповідань «Шлях на Захід». У ньому розповідається про те, як після звільнення радянськими військами Західної України з-під гніту буржуазної Польщі вчителька-полька запитує комісара Червоної Армії про долю польської мови і культури. Молодий політрук Семенов — знавець і прихильник Кохановського і Міцкевича — читає напам'ять «Кримські сонети». Для нього Міцкевич — важлива ланка загальнолюдської культури, близької радянським людям, вічно родючої, як той сад з яблуками великого осіннього врожаю, образ якого завершує оповідання «Міцкевич».

Перша спроба широкого епічного висвітлення теми «Міцкевич і Росія» зроблена Ю. Калугіним у повісті «Він поміж нами жив...» [6]. Книга ця майже не має вигаданих персонажів та епізодів, до мінімуму зведено авторський домисел, а біографічні «прогалини», не підкріплені документальними джерелами, заповнюються нейтральним матеріалом: етнографічним, фольклорним, історико-побутовими відомостями.

Поетика назви повісті та епіграф до неї взяті з відомого вірша О. Пушкіна, присвяченого польському поету. Пушкінські рядки визначають авторське прочитання образу і його соціально-моральних проблем, пов'язаних з висилкою Міцкевича в Росію. Моральна позиція поета у час розвитку його таланту під чужим небом чітко визначається епіграфом з В. Белінського до другої частини повісті: «В один і той же час бачити перевагу чужого над своїм і все-таки ближче приймати до серця своє — тут нема хибного патріотизму, нема обмеженої пристрасності: тут тільки благородне і законне прагнення пізнати себе». Підсумовуючи п'ятирічне перебування у вигнанні, Міцкевич приходив до такого висновку: «...чи міг він думати, що не в Польщі, а в Росії його перш за все оцінять як великого польського поета» [6, с. 235].

Просторово-часова динаміка сюжету пов'язана зі становищем політичного вигнання, у якому опинився поет, «чужинець з Заходу, гнаний тираном». І частини книги, і розділи її мають назви маршрутів вимушених мандрівок поета. Назва першої частини — «Вільно—Петербург—Одеса—Крим», другої — «Москва—Петербург». Вони, ці назви, відтворюють «мікроетапи», віхи шляху вигнання, «географію» мандрів: «Зупинка у Києві», «По дорозі у Гурзуф», «В Артеці», «Вечір у Симферополі», «Проїздом через Харків», «Повернення у Москву». Мотив блукання, безпритульності посилюється повторами заголовків, їх синонімікою, симетрією: «Висилка», «Від'їзд з Одеси», «Від'їзд з Москви» тощо.

Особливістю хронотопу повісті є протокольна точність просторово-часових відношень, яка підсилюється тим, що численні розділи закінчуються цитуванням офіційних розпоряджень, що вирішували долю Міцкевича та його друзів. Починається повість точним віднесенням часу дії до певного етапу життя поета: «У травні 1824 року Адам Міцкевич вийшов на волю після семимісячного заточення у Базиліанському монастирі» [6, с. 5]. На початку другого розділу чітко фіксується, що поет прибув до Петербурга через два тижні після повені. Поетика «часових» заголовків, фіксація дат передають тривалість і в той же час скороминучість перебування поета у «в'язниці без ґрат», своєрідний відлік невідличного часу: «Дні біжать», «Московські дні», «Останній рік у Петербурзі».

Повість Калугіна — белетризована хронологічна канва п'яти «російських» років поета-блукача, на якій завдяки творчому доміслу вишиті яскраві візерунки цього періоду життя. Тут і віхи міцніючої обдарованості, що позначилась на роботі над «Конрадом Валенродом» та «Гражиною», і вихід двотомника віршів, і плани видання альманаху для зміцнення польсько-російських зв'язків, і утвердження особистості поета у численних складних людських контактах.

Побіжно у ретроспективних зверненнях до минулого відтворюється життя поета до травня 1824 р.: спогади про Лелевеля, друзів-філаретів, «ковенську Венеру» Кароліну Ковальську, про Марилію Верещак. Він згадує про неї, коли у щасливі хвилини його мандрівки по Криму у Чуфут-Кале провідник розповідає легенду про трагічну любов дочки Тохтамиш-хана до бідного юнака. Дуже спрощено подається версія розриву Адама з коханою: «Вона не вміла оцінити його любов, віддала перевагу пустому розфуфиреному графу — хай же платиться за легковажність» [6, с. 12]. Невже тільки ревності до «розфуфиреного графа» вчитав письменник з любовної лірики поета?

Однобічність зображення людей, з якими у різноманітних контактах перебуває Міцкевич, мимоволі збіднює образ поета. Їм притаманна «знаковість», умовна схема замість повноти характеристики: примітивний злодій генерал Вітт, застигли у своєму русофобстві Зан і Чечот, захоплений романтик Туманський, який проголошує штамповані істини на зразок тієї, що «пушкінська муза крокує по всій Росії, запалюючи серця любов'ю до свободи і ненавистю до тиранів» [6, с. 60], — як можуть вони допомогти читачеві зрозуміти великого поета, яку рису його особистості показати йому?

Більш переконливо змальовано у повісті лінію Міцкевича — громадянина, патріота, підкріплену цитованими документами. В розділі «У Бельведерському палаці» наводяться матеріали з рапорту Новосильцева, де Міцкевича подано особою, що поширює «безрозсудний націоналізм». Концепція поета-громадянина визначається епіграфом до розділу «Висилка» словами туркменського прислів'я: «Розлучений з коханою плаче сім років,

розлучений з Батьківщиною плаче до смерті» [6, с. 16]. Відправляючись у вигнання, поет сподівався знайти в Росії людей, близьких своїми думками, душевним потягом, людей, охоплених любов'ю до волі людської.

Поборник свободи і прав особистості, А. Міцкевич у повісті Ю. Калугіна своєрідно сприймає Петербург як місто, де на 400 тис. мешканців 200 тис. — кріпаки. Навіть театр з блискою Нимфодорою Семеновою навіював на нього смуток при згадці, що багато «талановитих художників, артистів гинуть, засічені батогами, затравлені собаками, замучені у рекрутах» [6, с. 30].

Широта політичного горизонту поета відтінюється у повісті вузьким націоналізмом його друга Чечота. Міцкевич бачить, що над усією Російською імперією свистить один батіг, а життя російського мужика важче, ніж життя литовського, який не знає хоч військових поселень. У внутрішніх монологів і висловлюваннях польського вигнанця виразно звучить програма: «Боротися за нашу і вашу свободу». Письменник, підкреслюючи принциповість переконань Міцкевича, свідчить, що «свої» в плані ідейно-моральному далше від нього, ніж «чужі». Дуже обережно, опираючись на документальні свідчення, малює Калугін взаємини польського вигнання з декабристами напередодні повстання і біль поета після розгрому його. Не розкриваючи у повній мірі Міцкевича-борця у період вимушеної бездіяльності, автор повісті висвітлює потенціальні здібності, яскраву своєрідність громадянської настроєності поета, який разом з своїм героєм повинен «бути лисцею і левом», хоч прагне «з бурею сили міряти».

Значно ширші можливості відкривала біографія поета для художнього зображення Міцкевича-творця. На жаль, у повісті, як і в більшості «поетичних біографій» художників слова, творчий процес розкрито з його зовнішнього боку як процес механічний. Ю. Калугін намагається не випустити з поля зору безперервність цього процесу, нагромадження «заготовок» для спалахів творчості.

Нові враження від Петербурга і особливо від Криму дали могутній поштовх уяві поета. Однак загалом у правильній схемі творчого процесу дуже абстрактно, без врахування індивідуальності героя книги змальовується підготовча стадія народження вірша: «В голові роїлися думки, але розібратися в них Міцкевич був не в змозі. Ще не народилися слова, якими він зміг би виразити свої почуття, що його хвилювали. Але десь у глибині дозрівали неясні образи. Потрібен час, щоб вони викристалізувалися і вилилися на папір» [6, с. 27]. Також механічно змальовано процес створення вірша: «Потік слів, образів раптом нестримно вибухнув на папір, виливаючись у сонети та елегії» [6, с. 72]. А. Міцкевич сприймає це творче піднесення як пробудження до життя, відчуває радість творчості, людську пристрасть, бажання писати сміливо, широко і вільно.

Ю. Калугін не спрощує складних, навіть драматичних переживань поета, пов'язаних з задумом великих полотен — «Гражини» та «Конрада Валенрода». Та, мабуть, краще йому вдалося показати, як створювалися «Кримські сонети». «Схід народжував пишні гіперболи та образи. Навіть пшениця не просто шуміла, коли Міцкевич проходив по полю, а творила намаз, як правірний мусульманин» [6, с. 119]. Все ж доводиться сказати, що при всій сумлінності у розробці теми Міцкевича-поета автор повісті, відійшовши від літературознавчого аналізу, не зміг дати повноцінного художнього еквівалента його.

До ідейних центрів повісті належить зображення взаємовідносин Міцкевича з декабристами, О. Грибоедовим, О. Пушкіним, які визначають духовне, громадянське і творче зростання поета. У нього зміцнюється віра в те, що, крім Росії офіційної, є ще інша і за нею майбутнє. Тактовно змальовує Калугін відносини О. Пушкіна і А. Міцкевича як відносини рівних. Вершиною цих контактів у розділі «Під одним плащем» стає суперечка про Мідного вершника, пристрасне заперечення польським вигнанцем «доцільності жертв, перед величезною кількістю яких не спинився Петро» [6, с. 227—228].

Зустріч двох поетів у Москві овіяна ліризмом, передається повторами на фоні пейзажу, що відтворюється засобами кінокадру: «Падає сніг. Великий. Російський. Щедрий. Пухнастий» [6, с. 227—228]. У той же час на фоні широкого висвітлення творчих контактів Міцкевича з діячами російської культури прикрою скоромовкою автор повідомляє читача, що Пушкін і Міцкевич «ділилися творчими планами і багато розмовляли» [6, с. 210].

З сюжетних ліній, що допомагають зрозуміти особистість Міцкевича «інтимного» важливе місце займають відносини з «третьою Кароліною» — обдарованою художницею, поетесою, перекладачем Кароліною Яніш. У суперечці біографів про «наречену Міцкевича» Ю. Калугін стає на бік її прихильників. Її любов до Міцкевича у повісті змальовується сильною і самовідданою, хоч спосіб вияву почуттів там, де нема посилення документ, одноманітний і спрощений. Біографи поета і сьогодні ще не можуть пояснити причин розриву поета з «третьою Кароліною». Калугін у повісті теж не з'ясовує цього питання.

Письменник точно наводить факти, що передають зовнішню канву відносин, але в історико-біографічній прозі читач шукає більше цікавих деталей, які впливають з логіки образу невідгананого героя. При всій обережності сюжетного домислу автор повісті широко використовує своє право на нього. Скупий документ стає джерелом цілих розділів. Так, з побіжних записів щоденника «Пам'ятної книжки О. Бестужева» за 1824 р. [10, с. 70] створено розділ «Під Новий рік у Рилева». У розділі «Зупинка в Києві» Калугін на основі окремих згадок у паризьких лекціях Міцкевича докладно змальовує зустріч його з братами Головинськими у Стеблеві, де він почув легенду, що стала основою його балади «Воевода».

До недоліків повісті, на наш погляд, слід віднести зайву літературність, підкреслену повчальність епіграфів, «самоцитування» персонажів. Недосконалість повісті у зайвій модернізації мови персонажів і автора. Так говорили і думали люди пізніших епох, а не сучасники А. Міцкевича: «малограмотний косноязычий монах» [6, с. 53], «вічну проблему любові» [6, с. 53], «щасливий відчужанням інтенсивного творчого життя» [6, с. 73]. Серед істотних прорахунків, зв'язаних з художнім втіленням образу Міцкевича, — відсутність особистого прочитання характеру і долі, глибини у розкритті складного характеру.

У 1968 р. з'явився російський переклад оповідання відомого литовського письменника А. Венцлови — «Гість з Вільни» [2]. Автор художньо усвідомив епізод з біографії поета, який після арешту їде у Ковно і Палангу. Головне в оповіданні — це показ того, як всі життєві враження, події однієї подорожі, переплелись у «заготовки» до майбутніх творів.

Автор використовує відомий прийом поступового «пізнання» героя, ім'я якого стає відомим у кінці оповідання. А поки воно розгортається, вимальовується неповторна індивідуальність та майбутнє поета. В оповіданні Міцкевич виступає таким, яким він мав бути у серпні 1824 р. «Ставний, темноволосий, загорілий... дивився він своїми розумними, блакитними очима...» [2, с. 72]. Тихий, задумливий юнак у чудернацькому картузі, у сірій крилатці, з потертим шкіряним саквоюжем, влаштувавшись на простому попутному возі, їхав по дорогах Жемайтії.

Пам'ять малює то картини піврічного ув'язнення у монастирі, то Марилію, то Кароліну Ковальську. Але найбільше вразило поета море, воно витіснило все, воно дало могутній імпульс творчості. В уяві з'являються хрестоносці, що грабують мирні литовські села: «І Адам знає, що раніше чи пізніше вони оживуть у його віршах: і ці хвили, і кораблі, і люди, які поки ще неясно, як в тумані виникають в його уяві» [2, с. 71].

Венцлова змальовує безперервність процесу творчості, нагородження і відбір, класифікацію зафіксованих у пам'яті картин. Думки про минуле Литви ведуть Міцкевича у маєток прогресивного поміщика Пошки (Пашкевича), закоханого в історію батьківщини. Тут поет бачить дуб-велетень литовських лісів Баубліс, який через десять років у Парижі, де поету буде холодно і самотньо, воскресне у «Пані Тадеуші» як символ безсмертя і могутності народу.

А. Венцлова, спираючись на творчість Міцкевича, звертався до її початків, зв'язаних з сучасними асоціаціями поета: «Тепер серце юнака знову забилося сильніше: у його уяві виник Неман, що відділяв священні литовські діброви від володінь хрестоносців. На одному боці ріки — стійкі литовці у ведмежих шкірах, на другому — хрестоносці. Юнак ще не знав, у що перетвориться це його бачення, але він знав, що раніше чи пізніше з його душі вилетіть нова пісня про стародавню Литву, про боротьбу відкриту і таємничу, що її ведуть зараз вони, вілен-

ські студенти, вихованці університету, та юні жемайти — «чорні брати» з Кряжая» [2, с. 76].

Світогляд «поета з Вільни» розкривається у конфіденціальній бесіді з Пошкою про те, що освічені дворяни бачать слабкість кріпосництва, що народ не може жити без історії, і відновити історію Литви — велика справа. Лише в кінці бесіди з приемним гостем старий дізнається, що той — автор двох томів «Балад і романсів», від читання яких зразу повіяло чимось новим, свіжим. Прийом ретардації, уповільненого узнавання героя, дає змогу авторові разом з розумним Пошкою сформулювати концепцію людини і поета: «Так, з цього юнака буде людина, повторив про себе хазяїн... Він вже людина... Адам Міцкевич... Поет...» [2, с. 81].

В оповіданні А. Венцлови яскраво, хоч іноді лише контурно, накреслений характер поета і деякі з джерел його видатного твору — «Пана Тадеуша». Своєрідність композиції оповідання зумовлена специфікою зображуваних у ній просторово-часових відношень. Епізод поїздки по Жемайтії, висвітлений пам'яттю Міцкевича, коли він у далекому і чужому Парижі жив згадками років, «важких і словнених подіями».

Мабуть, кращою з художніх біографій Міцкевича є незавершений роман Б. Вадецького, надрукований після смерті автора у журналі «Неман». Закінчена письменником частина вийшла у світ під назвою «Юність Міцкевича». Її сюжет охоплює події приблизно дванадцяти років життя поета — від навали Наполеона на Росію до арешту Міцкевича за активну участь у національно-визвольному русі. Значний досвід роботи над історико-біографічними творами про діячів культури дав змогу Б. Вадецькому з дивовижною достовірністю і наближенням до епохи поета відтворити час, оточення, особистість Міцкевича.

Роман Вадецького чимось нагадує тинянівського «Пушкіна»: той же поглиблений інтерес до предків, сімейного та побутового оточення героя, неповторних прикмет епохи, етапів зростання юнацької душі та до джерел формування особистості у єдності національного, соціального та неповторно-суб'єктивного початків. На жаль, твір має значну кількість прикрих «огріхів» — приблизних написань, модернізованих понять, що не відповідають епосі Міцкевича.

Епічно неквапливо розповідає автор про побут сім'ї неможливих Міцкевичів. Юний Адам сприйняв заповіт батька шукати у Наполеоні правду часу, боротися за відродження героїчного духу Польщі. Юнак полюбив Наполеона, але не серцем, а в думках. Вадецький підкреслює незвичайний розвиток уяви тринадцятирічного підлітка, вона «вже неодноразово вводила його від дійсності, світ вигадки був для нього привабливим» [1, с. 61]. Політ високої уяви і прагнення героїки — найвиразніші риси внутрішнього світу юнака у художньому тлумаченні Вадецького. Він показує, як міцніють ці риси, визначаючи найбільш характерні особливості майбутнього поета.

Адам задумується над тим, хто ж допоможе Польщі. Мати вважає, що бог, батько — Наполеон. Поступово у свідомості підлітка ці образи витісняються образом Костюшко. З перших кроків знайомства з Марилею він ставить питання: «Ми не люди подвигу?» А ви тужите за подвигом?» [1, с. 96] і радіє її стверджувальній відповіді. Побачивши у маетку Верешаків велику колекцію зброї, він говорить, що вдвічі дорожчі були б ці кинджали, коли б стали у пригоді Костюшці.

Б. Вадецький простежує становлення політичного радикалізму Міцкевича, міцніючого у суперечках з його шкільним другом і постійним опонентом Чечотом про суть патріотизму, про друзів і ворогів Польщі. У художніх образах проходить перед читачами сцени побуту таємних і напівтаємних товариств, що залучили численних вільнодумців. Друзям він признається: «Польщі ми нічим не допомогли і як жити — не вирішили» [1, с. 78].

У повісті більш яскраво і переконливо змальовується критичне ставлення А. Міцкевича до шубравців, ніж його активна роль у товаристві філаретів. Не слід, зрозуміло, забувати, що книгу не закінчено, в ній лише накреслено мотив, що міг би розвинути у важливу лінію сюжету — Пушкін у житті Міцкевича. Конспективно у повісті визначено лінію зв'язків філаретів з російським визвольним рухом. Програма їхня перегукується з програмою П. Пестеля. А. Міцкевич повторював вірші К. Рилєєва. Останній, сьомий розділ повісті присвячено «російським» зв'язкам однодумців Міцкевича.

Б. Вадецький моделює характер героя повісті, спираючись на документальні дані, вгадує його майбутнє, в чомусь доміслюючи цілісний образ. Зовнішній і внутрішній портрет юного Міцкевича створено у нерозривній єдності. «Тонколиций, з кучерявим волоссям, з похмурою і глузливою посмішкою, він здавався людям і дуже своїм, і далеким від них, перебуваючи весь час у стані якогось внутрішнього напруження. Натхненність, здавалося, не залишала його ніколи» [1, с. 62].

І в університеті у Вільні він зберігає душевну незалежність, не поспішаючи виразитись і розкритись. Автор неодноразово підкреслює складність натури підлітка і юнака, романтичну зміну настроїв, ліризм, наголошує на надзвичайному розвитку поетичної уяви як своєї бази творчості і один з визначальних факторів особистості поета: «Уява випереджала, але і нібито вела його життєвий досвід» [1, с. 95]. Звичайна прогулянка до старого замку перетворюється в зображенні Б. Вадецького у лабораторію творчості поета, розповідь про те, як Адам, забувшись у мріях, не тільки уявив собі мешканців замку, але й заселив його людьми різних епох.

У Б. Вадецького майже нема досить частого у «біографів» літературознавчого аналізу творів Міцкевича. Його більше цікавить проблема «зворотнього зв'язку»: що примусило поета до творчості, як сприймання його читачами впливало на постійний

характер цього процесу. Незаперечною удачею автора є тонке розуміння романтичного характеру творчого процесу героя: «Коли у нього (Міцкевича. — М. Р.) виникає задум, його охоплює захват, образи тиснуться, межі теми розсуваються, вбираючи в себе все, що виношене досвідом особистого життя, і на хвилину здається, що хтось інший, зовсім не він, повинен вирішити цей суд...» [1, с. 88].

У книзі Б. Вадецького тема юнацької любові Міцкевича звучить приглушено. Зовсім випадає з сюжету повісті любов до Ковальської. Дуже стримано розповідається історія любові до Марилі. У тлумаченні Вадецького Марилія — одноступіньця, вона мріє про героїчне, чекає від Адама дійової ініціативи. Та з відчутним сумом слухає він визнання дівчини, що вірить у талант і майбутнє коханого, але боїться стати перешкодою на його шляху. Ось чому у зображенні Вадецького виникає мудра стриманість поета, який розуміє, що час все вирішить.

Роман Б. Вадецького — явище художньо значне. І хоч у жанрі «чистої» художньої біографії в радянській прозі ще нема творів, які б за охопленим матеріалом і широтою проникнення в особистість та епоху Міцкевича наближалися до відомої книги М. Яструна, але і те, що зроблено, досить значне і чекає свого узагальнення.

Список літератури: 1. *Вадецкий Борис*. Юность Адама Мицкевича. — Неман, 1971, № 12. 2. *Венцлова Антанас*. Гость из Вильны. — Знамя, 1968, № 1. 3. *Вервес Гр.* Зустріч з Міцкевичем: Літературно-критичний нарис. — К., 1968. 4. *Гордин Я.* Возможен ли роман о писателе? — Вопросы литературы, 1975, № 9. 5. *Живов М.* Адам Мицкевич. — М., 1956. 6. *Калугин Юрий*. Он между нами жил... — Симферополь, 1962. 7. *Капушьценская Мария* и *Марковская Ванда*. Адам Мицкевич: Жизнь и творчество в документах, портретах и иллюстрациях. — Полония, 1956. 8. *Лагынина Л.* Вариации, вариации, вариации... — Литературная газета, 1978, 22 марта. 9. *Лидин Вл.* Рассказы. Повести. Воспоминания. — М., 1954. 10. Памяти декабристов: Сб. материалов. — Л., 1926, т. 1. 11. *Сергеева Е.* Мицкевич. Из детства польского поэта. Бесплатное приложение к журналу Проталина (1916).

Краткое содержание

В статье анализируются представляющие различные жанровые модификации историко-биографической прозы произведения четырех современных советских авторов, посвященные А. Мицкевичу: рассказы В. Лидина «Мицкевич», А. Венцлова «Гость из Вильны», повести Ю. Калугина «Он между нами жил...», Б. Вадецького «Юность Мицкевича». Произведения о поэте рассматриваются в хронологическом порядке с учетом уровня развития жанра на разных этапах современного литературного процесса и творческой индивидуальности авторов, пишущих о Мицкевиче.

Образ поэта в каждом из исследуемых произведений рассматривается в совокупности трех аспектов: как политического деятеля, поэта, неповторимой человеческой индивидуальности. В статье уделяется внимание тем проблемам теории историко-биографической прозы, которые в последние годы стали объектом дискуссий.

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА В ПУБЛІЦИСТИЦІ ЯРОСЛАВА КРАТОХВІЛА 20-х РОКІВ

У 1938 р. у статті «Про нашу так звану любов» великий друг Радянського Союзу, видатний чеський революційний поет С. К. Нейман писав: «Розвиток Радянського Союзу виявився для нас підтвердженням багатьох старих загальнолюдських істин і усіх лєнінських думок та ідей... Але чим глибше вивчали ми світлі та тіневі сторони Радянського Союзу, тим більш різкою (бо ми позбавлені упередженості) повставала перед нами радянська дійсність з її труднощами та закономірностями, в усій її різноманітності. Широко відкривши очі, ми захоплювались цим *творінням рук людських* і усім серцем полюбили його» [2, с. 80]. Ю. Фучік, наприклад, вважав, що для усїєї прогресивної частини буржуазної Чехословаччини література про Радянський Союз була не тільки джерелом пізнання, але, насамперед, доказом величі Великої Жовтневої соціалістичної революції та її всесвітньо-історичного значення для поглиблення соціалістичної революційної свідомості у національному та міжнаціональному масштабах [10, с. 6]. Б. Вацлавек у статті «СРСР та чехословацька література», підводячи підсумок 20-річним радянсько-чехословацьким відносинам, підкреслював: «Радянсько-чехословацькі культурні взаємовідносини були дуже тісними не тільки тому, що впливали із давньої спорідненості, а пізніше із багатьох спільних ідеалів, але, насамперед, тому, що основою тут було позитивне ставлення до ідеалів Жовтневої революції широких людських мас та значної частини інтелектуалів» [9, с. 248].

Усе це було написано у 1937—1938 рр. Видатні чеські марксистські літературні критики, оглядаючи 20-річну чехословацько-радянську літературну ретроспективу, в першу чергу говорять про творчість І. Ольбрахта, М. Майерової, Г. Вчелічки, П. Ілемницького, М. Пуйманової, В. Незвала, Я. Гашека та ін. І завжди поруч з іменами корифеїв чехословацької літератури стоїть ім'я Я. Крадохвіла, письменника-демократа, антифашиста, доброго й вірного друга Радянського Союзу, що все своє життя та творчість присвятив боротьбі за ідеали Великої Жовтня. Б. Вацлавек ставить Я. Крадохвіла — автора «Шляху революції» (1921) — першим у шеренгу тих, хто відгукнувся на революцію в Росії, присвятив їй свої твори [9, с. 251].

Чотири рази довелось відвідати Я. Крадохвілу Росію та Україну. Перше п'ятирічне перебування відіграло вирішальну роль у житті письменника, визначило революційну концепцію його творчості. Ще будучи в російському полоні (1915—1917), Крадохвіл бачив, як розгорталися на Україні та в Росії революційні події. Він веде «Легіонерський щоденник», який, за

словами чехословацького літературознавця Р. Питліка, має «ключове значення» для розуміння творчості Я. Кратохвіла [3, с. 206]. Вже тоді письменник називає більшовизм «природним рухом серця». «Привабливість більшовизму» він вбачає у відкритті «немилосердної істини», «самої Правди» [3, с. 207]. Вірний цим ідеям, Я. Кратохвіл після повернення на батьківщину у 1920 р. пише книгу «Шлях революції», що багатьом відкрила очі на заколот чехословацьких легіонів у Росії. Саме в цей час у Чехословаччині виходять дві книги нарисів про Радянську Росію, авторами яких були Б. Шмераль та І. Ольбрахт [7; 5]. Вони справили на громадськість велике враження, сприяли розвиткові революційного руху в Чехословаччині [4, с. 258]. Закономірно, що про ці книги писала буржуазна преса, яка докладала усіх зусиль, щоб спалювати і авторів і їх твори [10, с. 60—61].

У 1924 р. Я. Кратохвіл іде до Радянського Союзу. Він хоче ще раз пересвідчитись у правильності лєнінських ідей, ознайомитись з Радянською Україною та Росією. Як кореспондент «Пондельних новін» письменник прагне розповісти своїм читачам усю правду про молоду Країну Рад. Він пише: «Я би із задоволенням оглянув увесь теперішній радянський фронт» [5, с. 59].

Дорога до Москви через буржуазну Польщу та Радянську Україну знайома Кратохвілові ще з дореволюційних часів. Свої нові враження, спостереження та зауваження письменник виклав у серії репортажів під загальною назвою «З дороги в Росію» [5, с. 59—85]. Ці оригінальні матеріали, характерні правдивістю, переконливістю, лаконічністю та революційним пафосом, безперечно, слід поставити у ряд кращих творів чехословацьких письменників про Радянський Союз, зокрема, про Радянську Україну.

Основне в них — це наявність авторської оцінки зображаного. Ми маємо можливість не тільки бачити все очима Я. Кратохвіла, але зробити свою оцінку побаченого. І коли тепер ми читаємо репортажі Я. Кратохвіла, перед нами постає образ самого письменника, людини до кінця відданої справі революції, войовничого атеїста, що нещадно викриває буржуазний лад, іронізує з тих, хто не вірить, що майбутнє за Радянським Союзом.

Усі літературознавці, які аналізували твори Я. Кратохвіла, підкреслювали велику майстерність письменника у використанні принципу контрасту. Контраст у Кратохвіла завжди несе певне ідейне навантаження. Про це, зокрема, говорить Р. Кузнецова, аналізуючи роман-епопею «Джерела» в книзі «Становлення романа-епопеї нового типу в чеській прозі», а також чехословацький літературознавець Р. Питлік у статті «Розуміння дійсності у «Джерелах» Ярослава Кратохвіла» [1, с. 59—113; 7, с. 127—151]. Ми відмічаємо це і в перших оповіданнях Я. Кратохвіла, об'єднаних у збірці «Село» (1924), і в історико-

публіцистичній книзі «Шлях революції», і у повістях письменника*. Але, мабуть, найяскравіше, найбільш переконливо Я. Кратохвіл використовує контраст-порівняння у публіцистиці, зокрема у перших репортажах з Радянської України [5, с. 59—80].

Автор дає нам можливість порівняти життя у Західній Україні, захопленій буржуазною Польщею, і Україні Радянській, яка йшла ленінським шляхом, будувала нове життя. У першому репортажі «Село Дроздовна 27 травня 1924» читаємо:

«Львів. Здалеку. Такий — як і був. Багато споминів. Зблизька брудніший. Без повені австрійського сукна, блискучих гудзиків та шабель. Вир пороху. Буря. До вокзалу через розбитий скляний дах потоками тече вода. Місця, де були годинники, дивляться пустими очними ямами. Протяг колише кінці дротів. Русини (українці. — О. М.)-інваліди пропонують почистити взуття. Вокзальні службовці погано одягнені... Всюди уніформи, конфедератки з оторочкою та без. Дорожнеча» [5, с. 61].

А у наступному репортажі письменник знайомить нас з радянським Києвом 1924 р.: «Київ. Це він і не він. Як тільки вийдете із відомого недобудованого вокзалу, де сьогодні вже зникли I і II класи, він перед вами — він, знайомий, рідний, з рядами тих самих візниць, тих самих чистильників взуття, тих самих куполів, що як і раніше починають горіти від самого ранку. І тільки тепер помічаємо зміни у знайомому обличчі. Поки місто спить, наперед виступають сліди ран, добуті у боях: а коли прокинеться — помітите, ніби в його обличчі є ще пафос бійця, що стоїть на здобутій вежі. Пафос, який заливає світлом і порох, і рани, і збудість, і втому. Нові написи і нові лозунги.... Підметена вночі вулиця, вдень гримить. Всюди сьогодні червоний колір, завжди кричущий, захоплений, мобілізуючий, всюди радянські червоні герби і Ленін — Ленін — Ленін... Тільки Дніпро під Києвом з далекою чудовою панорамою залишився і в обличчі без змін, такий як і був: могутній, спокійний та щедрий. Групи дітей різних національностей, яких з дитбудинків сюди вивели радянські вихователі, п'ють широкими радісними очима його світло. На лавці замірялось дівча над книгою. В піску граються дітки. Чисто і ясно» [5, с. 68].

Буржуазний Львів і радянський Київ. Дві фарби вибирає Кратохвіл зі своєї палітри — сіру і червону. Перед нами постає сірий Львів, без майбутнього у буржуазній Польщі й нове, світле майбутнє червоного Києва, міста старовинного і в той же час молодого, радянського.

Спостерігаючи в селах та містах Волині злиденне життя простого люду, національну несправедливість в умовах буржуазної Польщі, Я. Кратохвіл дає нам зрозуміти, що він переко-

---

* Ці повісті зібрав та вперше видав книжковим варіантом у 1965 р. чехословацький літературознавець Р. Пінц під загальною назвою «Сівба».

наний у тому, що на Радянській Україні все буде інакше. Як психологічно тонко, з якою іронією та сарказмом письменник передає сцену в купе, коли його попутники, довідавшись, що він їде в Радянську Росію, з широко відкритими від жаху очима, розповідають йому «правду» про більшовиків: «Палять, гвалтують, мордують. Все роблять. Дикуни, людожери, орда, клянуть пану, орда...» [5, с. 60].

А за вікном купе всюди розруха, зруйновані фабрики, а якщо де і побачиш цілі будинки, то стоять вони холодні і тихі. Поляки в адміністрації, на залізниці, в армії та поліції, євреї ведуть торгівлю, чехи — ремесло, а українці — все інше. «Крім війська та поліції всі одягнені погано» — пише Кратохвіл [5, с. 62]. На полицях книжкового магазину література: «В каком ты отношении к Духу святому», «Польза и наслаждение от изучения библии», «Чи є Бог?», «Розум і віра» тощо. Пізніше, оглядаючи полиці книжкового магазину у Києві, Кратохвіл бачить: «Гнев народный», «Искусство как познание жизни и современности», «Печать и революция», «Ленин», «Безбожник». Він також бачить чисті залізничні станції, зустрічає людей, переконаних у справедливості свого ладу, який вони починають будувати, готові дати відсіч будь-якому ворогові.

Але найбільшу увагу письменника привертає життя українського села. Син сільського вчителя, службовець земельного управління, письменник, який свою творчість розпочав збіркою оповідань про важку долю чеських селян, хотів побачити, як оновлюється, живе це «найслабше місце перемігшої революції» — українське село. Кратохвіл усвідомлює, що село — це остання опора, «остання надія контрреволюції». Він пише: «На її темноту покладають надії монархісти, на її консервативність — ліберали, есери та всі інші побиті сміливістю революції...» [5, с. 68].

З нарисів Я. Кратохвіла українське село постає перед нами в іншому світлі, ніж цього могли сподіватись вороги революції. Письменникові вдалось завдяки зустрічам, розмовам та спостереженням побачити основне — турботу Радянської влади про селян, революційний оптимізм трудівників села.

Я. Кратохвіл розмовляє з поштовим службовцем, колишнім петлюрівцем, який говорить: «Той, хто покуштував усіх влад — знає, що тільки Радянська влада є найкращою з усіх. При ній яось вільніше дихається (виділення Я. Кратохвіла. — О. М.) [5, с. 70]. І далі письменник коментує: «Речення я записав дослівно, знаючи, що воно особливо з цих вуст і у цьому місці здивує у нас не одного». Кратохвіл передає розмову з старим селянином, який вихвалявся відновленням господарством і тим, що селянин завжди «знову обросте, як верба біля води»; ми знайомимось із молодим головою сільради, що чекає тракторів з міста; бачимо картину сільської школи, де навчається 150 дітей (так само, як і до війни). Але основним здобутком нового села є молодь, підкреслює письменник. «Тяжко зрушити з

місця віковічне село. Воно ув'язло в традиціях, як пень сторічного дуба в землі. Будить і рухає його комсомол. Він не дає селу власти у стару гниль, в яку воно валиться усім своїм важким тілом» [5, с. 71]. У другому місці зустрічаємо: «Піонери — молоді строители (російською мовою написано Кратохвілом. — О. М.), ленінці, молоді будівники нової Росії, як ці діти-молодь називають себе, надія, майбутнє Росії. Без сумніву — я їх бачив на селі...» [5, с. 80].

Репортажі Я. Кратохвіла 20-х років з Радянської України, пройняті історичним оптимізмом, насичені барвами часу та революційним пафосом, є яскравим документом епохи, коли закладався фундамент братерських стосунків народів СРСР та Чехословаччини, епохи, характеристику якої і своє місце в ній визначив сам письменник:

«Я пишаюсь тим, що у знаменну епоху я не був легкодушним глядачем, що в одній з самих величних глав історії я був «действующее лицо» (останні слова написано по-російськи. — О. М.) [5, с. 5].

Список літератури: 1. *Кузнецова Р. Р.* Становление романа-эпопеи нового типа в чешской прозе: Изд-во МГУ, 1975. 2. *Нейман С. К.* О нашей так называемой слепой любви. — В кн.: Марксистская литературная критика в Чехословакии. 20—30-е годы. — М., 1975. 3. *Пытлик Р.* У истоков социалистического реализма в литературе Чехословакии. — Иностранная литература, 1978, № 6. 4. *Филипчикова Р. Л.* Очерк о Советском Союзе 20—30-х годов в литературе Чехословакии. — В кн.: Ученые записки Института славяноведения. М., 1960, т. 21. 5. *Kratochvíl J.* Nebyl jsem pouhým divákem. — Praha, 1966. 6. *Olbracht I.* Obrazy ze soudobého Ruska. I—III. — Praha, 1920. 7. *Pytlík R.* Sedmkrát o próze. — Praha, 1978. 8. *Smeral B.* Pravda o Sovětském Rusku. — Praha, 1920. 9. *Václavěk B.* Tvorba a společnost: — Praha, 1961.

10. *Vávra J.* Říjnová revoluce a SSSR v československé publicistice a reportážích 1918—1929. — In: Příspěvky k dějinám česko-ruských kulturních styků. N 2. — Praha, 1969.

Краткое содержание

В чехословацкой публицистике 20-х годов, наряду с произведениями И. Ольбрахта, М. Майеровой, Г. Вчелички, М. Пуймановой, важное место занимают газетные материалы верного друга Советского Союза, писателя-демократа, антифашиста Я. Кратохвила (1885—1945). В его репортажах 20-х годов мы видим Советскую Украину, сбросившую оковы рабства, смело и решительно строящую новую жизнь. Присутствие авторской оценки дает нам возможность сделать вывод, что автор убежден в успехе социалистических преобразований молодой Советской республики. С большим мастерством используя контрасты, Я. Кратохвил рисует также картину безысходной жизни в буржуазном обществе.

ДО ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У 30-ті РОКИ

Болгарсько-українсько-російські літературні зв'язки — тема не нова у болгарському і радянському літературознавстві. Її не раз розглядали у спеціальних роботах та статтях болгарські й українські літературознавці — П. Атанасов, С. Русакієв, Л. Мінкова, Є. Кирилюк, О. Шпильова, В. Захаржевська та ін. Це закономірне явище. Сьогодні вивчення багатосторонніх контактів, взаємообумовленості і взаємодії національних літератур і культур — одне з насущних і перспективних завдань сучасного порівняльного літературознавства.

У нашому повідомленні мова йтиме лише про окремі аспекти цієї проблеми, а саме: особисті контакти болгарських і українських письменників, поліцейські переслідування української радянської літератури в Болгарії, письменницькі відгуки про творчість Т. Шевченка, І. Микитенка, О. Корнійчука, П. Тичини.

Болгарія була однією з перших зарубіжних країн, в якій на початку 20-х років стала розповсюджуватись нова українська література. Цьому сприяла давня традиція. Так, ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції багато болгарських і українських письменників, діячів культури і науки підтримували творчі зв'язки: Є. Гребінка з З. Княжеським, І. Франко і Леся Українка з І. Шишмановим, О. Кобилянська і В. Стефаник з П. Тодоровим тощо. Ці контакти вже на новій основі продовжують розвиватися після перемоги Радянської влади на Україні. Досить сказати, що наші революційні письменники К. Кюлявков, М. Марчевський, П. Аджаров та ін., рятуючись від переслідувань болгарської фашистської поліції, знайшли притулок і чудові умови для навчання та праці в УРСР.

У 1934 р. щотижнева газета «Литературен преглед» надрукувала інтерв'ю М. Марчевського, в якому письменник говорив: «У Харкові, столиці України, в якому я прожив п'ять років, були видані на болгарській мові мої оповідання в п'яти томах (два з них — для дітей), книга репортажів, повість «Вороги» з життя колгоспників-болгар, які поселилися на Україні. Дві з цих книг були перекладені на російську мову і вийшли окремим виданням з передмовою Георгія Бакалова, дві — на українську і одна на єврейську. Одночасно я вивчав літературу у Харківському університеті, в якому деякий час працював асистентом» [1, с. 3].

Взагалі в Радянському Союзі М. Марчевський зміцнів ідейно й остаточно оформився як письменник нової, соціалістичної літератури. Пізніше він з вдячністю згадував: «Саме там (у

Харківському університеті. — Х. Д.) я мав можливість повністю віддатися літературі» [1, с. 3].

Болгарський письменник Л. Стоянов особисто зустрічався з відомими українськими письменниками І. Микитенком, П. Тичиною, П. Панчем і О. Корнійчуком. Бесіди відбувались у Парижі 21—25 червня 1935 р. під час засідання Міжнародного конгресу на захист культури. Болгарська делегація складалася з Л. Стоянова (голова делегації), М. Грубешлієвої і К. Белева. Прогресивний французький журнал «Revue» у липневій книзі (1935) дає таку характеристику конгресу, який щойно завершив роботу: «Десять засідань... в історії людської думки стільки зробили і є такою подією, якої не знала історія культури з часів Енциклопедії».

Під час засідань конгресу, а також у дні відпочинку між болгарською і радянською групами встановилися добрі стосунки — делегати відвідували один одного, обмінювались книгами, сувенірами.

Про все бачене і пережите в Парижі Л. Стоянов розповів у дорожніх нотатках «Сучасна Європа». Книга ця надзвичайно багата за змістом і наводить на роздуми. Автор зупиняє увагу на багатьох учасниках конгресу, наводить уривки з їх доповідей, окремі думки, передає свої враження. «Тут (у Парижі — Х. Д.) — підкреслював Стоянов, — також українська делегація — Микитенко, Павло Тичина, Петро Панч і Корнійчук — письменники добре відомі у Радянському Союзі; перший з них автор постановленої у багатьох театрах світу комедії «Дівчата нашої країни», а останній — 24-річний — вже відомий драматург, який одержав другу премію на Всесоюзному конкурсі за «Загибель ескадри» (1933). Тичина — поет загальнослов'янської значимості; Панч — літописець колгоспного села» [3, с. 33].

Дружба П. Тичини і Л. Стоянова поглибилася і збагатилася під час їх зустрічей у Софії, Москві та Києві. Це сталося після перемоги соціалістичної революції в Болгарії.

У 1938 р. у Києві були видані болгарською мовою романи М. Островського «Як гартувалася сталь» та «Народжені бурєю». Прокурор міста Софії, дізнавшись про розповсюдження цих творів у Болгарії, негайно видав такий наказ:

«Софія, 19 грудня 1938 року.

З огляду на те, що з-за кордону у країну ввозяться наступні книги:

1. «Народжені бурєю» М. Островського, видана болгарською мовою.

2. «Як гартувалася сталь» М. Островського, видана болгарською мовою, і цим здійснюється злочин за статтею 7 закону про захист держави..., наказую:

Вищевказані книги вилучити. Копію цього наказу надіслати в Дирекцію поліції для виконання» [2, с. 439—440].

Про що свідчить цей документ? Про те, що серця мільйо-

нів болгарських читачів радянська література завойовувала не за командою з Москви (подібні вигадки до цього часу все ще поширюють «советологи» на Заході), а перш за все завдяки своєму дійовому гуманізму, вірі в людину, у світлу історичну перспективу; радянська література підняла на новий ступінь ідейні й естетичні шукання, поставила проблему героїзму, виховання нової людини, соціалістичної культури як закономірного продовження всього кращого, що було створено людством у минулому.

У наступні роки зацікавлення українською класичною і радянською літературою розширилося, набуло нових форм. Так, у 1939 р. в Софії відбувся ранок Т. Г. Шевченка, присвячений 125-річчю з дня народження поета. До ювілею вийшла одноденна газета «Т. Г. Шевченко», а в робітничій щоденній газеті «Заря» була надрукована стаття Г. Бакалова «Шевченко і російська демократія». Успіх ранку був винятковим і його повторили. Про це так писала газета «Утро»: «Повторення Шевченківського ранку: Учора в Софії відбулося повторення Шевченківського ранку з нагоди 125-річчя з дня народження великого українського народного поета і художника...» [5, с. 3] (виділення наше — Х. Д.). До ювілею великого Кобзаря жителям болгарської столиці була показана «Наймичка» у постановці А. Тогобочного. Прем'єра відбулася 16 червня 1939 р. на сцені Кооперативного театру (сьогодні — Театр оперети).

Про те, який вплив на розвиток болгарської літератури зроби́ли твори українських класиків, можна судити з листа чотирнадцяти найвидатніших болгарських письменників, надісланого до Ювілейного комітету Т. Г. Шевченка у 1939 р. У ньому говориться: «Вплив Шевченка на болгарську літературу в період її зародження і розвитку в другій половині минулого століття настільки значний, що без нього майже немислими деякі з наших видатних письменників і поетів, наприклад, Любен Каравелов, Христо Ботев та ін. Частина вогню, який бушував у поезії Шевченка, перейшла, таким чином, в кров і плоть болгарського народу в епоху його національно-визвольної боротьби» [4, с. 15].

20—30-ті роки були новим періодом у розвитку болгарської літератури. Більшість демократично настроєних письменників, особливо ті, хто був безпосередньо зв'язаний з діяльністю Болгарської комуністичної партії, брали активну участь у визвольній боротьбі робітничого класу. Тепер читачем Шевченка став революційний пролетарій, болгарський комуніст і комсомолець. Вірші та поеми українського Кобзаря часто звучали на нелегальних зборах поряд з творами Х. Ботева і Х. Смирненського, М. Некрасова і М. Горького.

Голос Шевченка чуємо в останніх поемах сучасного болгарського поета Д. Методієва «Пісня про Росію», «Велике переселення». Методієв є також одним з кращих перекладачів Шевченка на болгарську мову. Його переклади українських

авторів неодноразово видавались у Болгарії і давно здобули загальне визнання.

Скромні рамки цього повідомлення не дають можливості навести цілий ряд інших прикладів, які свідчать про творчу близькість багатьох сучасних болгарських поетів з великим Кобзарем та іншими українськими поетами і прозаїками, про посилення літературного впливу, який розуміється як свідоме оволодіння ідейними і художніми структурами окремого твору чи всієї творчості певного письменника.

Список літератури: 1. Литературен преглед, 1934, 28 ноември. 2. Съветската литература в България 1918—1944. — София, БАН, 1961, т. 1. 3. Стоянов Л. Съвременна Европа: Дневник на едно пътуване по повод Международния конгрес на писателите за защита на културата. — София, 1938. 4. Шестой Пленум Союза советских писателей СССР. Бюллетень № 4, М., 1939. 5. Утро. София. 1939, 22 мая.

Краткое содержание

В статье приведены малоизвестные факты болгарско-украинских литературных связей преимущественно в 30-е годы, показаны популярность произведений украинских и русских писателей, противодействие реакционных болгарских правителей распространению книг в стране о социалистической действительности УССР.

---

*Н. ДОНЧЕВА-ПАНАЙОТОВА, ст. викл.,
Велико-Тирновський університет, НРБ*

БОЛГАРСЬКЕ ОПОВІДАННЯ XVIII ст. ПРО РОСІЮ

Болгарсько-російські літературні зв'язки в епоху середньовіччя є одним з етапів десятивікового духовного спілкування між двома слов'янськими народами. Розвиток їх залежав від історичної долі обох народів. У несприятливі роки контакти стають слабшими, але ніколи не пориваються. Періоди деякого спаду в культурному обміні двох народів чергуються з періодами їх великого піднесення. Так, інтенсивне проникнення пам'яток епохи «золотого віку» болгарської літератури в Росію у X ст. переривається пануванням Візантії в Болгарії. Татаро-монгольське іго в Росії у XIII—XIV ст. згубно вплинуло на спілкування з слов'янським півднем. Проте обмежене культурне співробітництво в ці часи замінюється періодом так званого «другого південнослов'янського впливу» в Росії (кінець XIV—початок XV ст.), який пов'язується з традиціями Тирновської літературної школи. За цим винятково інтенсивним і плідотворним для двох народів часом настає тривалий застій у сфері культурних

взаємин. Однак у роки турецького панування посилюється процес проникнення творів давньої російської літератури у болгарське культурне середовище, використання їх болгарськими літераторами як матеріалу при написанні нових творів. У них підтримувалися надії поневоленого болгарського народу на визволення, що прийде зі Сходу, адже Росія — єдина християнська держава, яка захищає його.

Показовим прикладом цього є оповідання про хрещення Русі, поки що відоме тільки з однієї копії кінця XVIII ст. Воно вміщене у збірнику попа Пунчо, написаному в 1796 р. у селі Мокреш на Ломську. Цей надзвичайно цікавий за змістом і художнім оформленням рукописний збірник, який, на думку спеціалістів, заслуговує бути виданим повністю, тепер зберігається у Народній бібліотеці «Кирил і Мефодій» за № 693(95). Він докладно описаний Б. Цоневим [9, с. 284—306]. Оповідання про хрещення Русі вміщене на аркуші 363,6—372,6. Заслуга у публікації оповідання належить проф. Б. Ст. Ангелову, що стисло охарактеризував його [1, с. 251—259; 2, с. 158—159]. На думку проф. Ангелова, оповідання «є оригінальним болгарським твором, безпосередньо пов'язаним з давньоруською літературою. Це один з тих рідкісних староболгарських творів, у яких відчувається вплив російських літописів» [2, с. 251].

Сьогодні неможливо точно встановити, хто автор цього оповідання. Висловлене мимохідь проф. Б. Ст. Ангеловим припущення про належність оповідання попові Пунчо [2, с. 159] не безпідставне. Мовне і стилістичне порівняння великої приписки-післямови, якою піп Пунчо супроводжує вміщену ним у збірник переробку Паїсієвої «Історії слов'яноболгарської», і оповідання про хрещення русів відкриває деякі спільні мовні форми і звороти. Відчутна також близькість між використаними жанровими і композиційними засобами та прийомами оповіді у цьому та в іншому анонімному оповіданні про смерть царя Олександра (мабуть, Івана-Олександра) із збірника попа Пунчо, яке також відоме тільки в цій копії [3, с. 105—107]. Обидва оповідання мають легендарний характер і за своїм змістом та формальними особливостями стоять ближче до фольклору. Можливо, обидва твори з незаперечною історичною основою, але з легендарними нашаруваннями існували у народній пам'яті як оповідання-спогоди про минуле, а піп Пунчо їх літературно опрацював і вмістив у збірник. Звичайно, це лише припущення, яке може бути відкинуте або доведене після виявлення нових копій обох оповідань або інших творів ломського літератора, які матимуть у заголовку його ім'я.

В історії болгарської літератури є свідчення, що в епоху середньовіччя болгарам було відоме також літописне оповідання про хрещення русів, запозичене з хроніки Йоана Зонара. Цікаво, що воно вміщене в трьох збірниках Владислава Граматика: в Одеському з 1456 р., у Загребському з 1469 р. і в Ленінградському, який тільки недавно був віднесений до літературної

спадщини цього письменника [4, с. 89—93; 5, с. 40—41; 6, с. 68] *.

Оповідання про хрещення русів, запозичене Владиславом Граматиком з хроніки Йоана Зонара, надруковане у книзі Б. Ст. Ангелова [4, с. 73—75]. Відмічаю цей літературний факт докладною бібліографічною довідкою, щоб показати, що оповідання про хрещення русів у збірнику попа Пунчо з 1796 р. не має абсолютно ніякого зв'язку з оповіданням Зонара про ту ж саму подію у збірниках Владислава Граматика. Це необхідно, щоб підкреслити оригінальність болгарського оповідання, яке з'явилося, напевно, у XVIII ст., однак корені його необхідно шукати передусім у російській літописній традиції.

Оповідання про хрещення русів у збірнику попа Пунчо називається: «Повість ради московского цра Цетра, що го нарицают москале Буро». Сюжет оповідання такий: російський цар Буро, піддані якого все ще не хрещені, хоче дізнатися, яка віра найчистіша і найкраща. З цією метою він посилає довірених осіб у різні країни, щоб вони вивчили релігійні звичаї інших народів, описали їх, а він вирішить, яку віру прийняти. Значне місце в оповіданні відведене показу перебування руських посланців у Царграді при дворі царя Костадіна та відвіданню християнської служби в церкві. Вони зачаровані (умь занесоху) іконами в храмі, піснем виконанням літургії. «И като видоху у цркву толико хубость и видоху толико песнь и толико слава, що е имало у христиан'ску веру, почудиху се и удивиху се. И све, що видоху тамо, записаху на книгу. И отидоху си у Московію, и занесоху цру писмото и дадоху муего».

Вислухавши розповідь своїх посланців про різні віросповідання, російський цар вирішує: «Чуйте і разумејте, защо нема ни една вера по-чиста і по-хубава от христианську веру на тоу есть... Скоро идете у Цариградъ, да дојде црѣ Костандинъ да ме покрти; да будемъ и І-а нему братъ». Але його рішення охреститися не може бути виконане відразу, тому що цар Костадин відмовляється прибути в Москву і особисто охрестити Буро. Тільки після того як цар Буро пригрозив йому, він поступається і в супроводі патріархів, владик, попів, кліриків і півчих прибуває до Москви. Церемонія хрещення описана дуже докладно. Разом з хрещенням цар Буро приймає і християнське ім'я Петро, а після символічного прозріння велить охрестити і всіх своїх підданих.

---

* Про перші дві копії див.: Данчев Г. Владислав Граматик. Книжовник и писател. — БАН, 1969, с. 40—41. Про Ленінградський збірник (ГПБ, фонд Вяз. № 0,279) перший повідомив також Г. Данчев, який звернув увагу на його подібність до відомих збірників Владислава і підкреслив, що і в ньому, як і у збірниках з 1456 і 1469 рр., вміщено оповідання Зонара про хрещення русів. Див.: [7, с. 68].

Категорично визначив належність збірника перу Владислава Граматика проф. Б. Ст. Ангелов у науковому повідомленні. Див.: [4, с. 89—93]. З його думкою погоджується і Г. Данчев у докторській дисертації на тему: «Българската литература през втората половина на XV век».

В основному цей сюжет нагадує сюжет оповідання про хрещення русів, яке міститься у російських літописах. Але болгарське оповідання ширше, багатше на деталі, цікавіше, ближче до розповідного жанру, ніж літописне. Подібність оповідань особливо відчувається при змалюванні вагань російського царя, якій вірі віддати перевагу. Наведемо приклади:

Оповідання про хрещення Володимира, згідно з Троїцьким літописом:

«Созва Володимеръ боляры своя и старци градъскіѣ и рече имъ: Се приходиша ко мнѣ Болгаре, рѣкуще: прими законъ нашъ; посемъ же приходиша Нѣмци, и ти хваляху законъ свои; по сихъ придоша Жидове; се же послѣ придоша Гръци, хуляще вси законы...

Избраша мужи добры и смыслены, числомъ 10, и рѣша имъ: «идѣто первое в Болгары и испытайте первое вѣру ихъ...» [1, с. 253].

Болгарське оповідання про хрещення русів:

«Едно време беше москов'ски црь Петаръ живъ и донесе му гдъ бгъ на память какво да учини да види ко а вера най чиста и най ху бава на тога стъ. Защо москале выонова време беху кртени. И рече црь на свои настойниці, щото му беху най верни: «Да идете по сви градове, ку де има цре или кралове, да гледате кога вера какво дръжи чистоту, и какво ѣдене еде, и кога вера каков се моли бгу. Това по свите вери да видите и да напишете на книгу и да ми донесете писмото и азъ да видимъ кога вера най чиста и най хубава и ѣа да будемъ на таа вера: Такой сака мое срдце».

Далі болгарське і російське оповідання розходяться у деталях, конкретизації осіб, подій, випадків, у легендарній або історично ближчій до істини трактовці хрещення російського народу. У болгарському оповіданні легендарний елемент поданий ширше, що робить його більш художнім. Цьому сприяють і підкреслено літературні засоби, способи і форми оповіді, використані літератором. У російському оповіданні історична основа видна чіткіше, виклад стисліший, художність менша. У болгарському оповіданні такі деталі, як бажання російського царя бути охрещеним особисто царем Костадіном, дві відмови останнього відвідати Москву, загрози царя Буро, що він зруйнує Костадінову державу, якщо не буде виконане його бажання, похід численного російського війська проти Цариграда, прибуття грецького посольства на чолі з царем і патріархом до Москви, хрещення російського царя і народу роблять його більш життєвим і цікавим.

Викликає подив те, що, незважаючи на очевидну близькість болгарського оповідання про хрещення росіян і оповідання про цю ж подію у російських літописах, вона пов'язується з іменами різних російських царів. У російських літописах, безумовно, йдеться про князя Володимира, а в болгарському — про царя

Петра з язичеським ім'ям Буро. Образ Петра-Буро досить рельєфно окреслений. Як пише проф. Б. Ст. Ангелов, язичеське ім'я царя Буро потрібно пов'язувати з буро, стихією [7, с. 252]. Вчинки царя Буро дійсно характеризують його як буйну, експансивну, сміливу і рішучу натуру, Він твердий, послідовний, енергійний, непоступливий і честолюбивий при здійсненні свого рішення прийняти християнську віру. Ось як цар Петро-Буро зустрічає першу відмову царя Костадіна охрестити його у Москві: «Скоро да идете и втори путь и речете цру Костандину да доиде да ме покрьсти, че ако не доиде и втори путь да ме покрьсти, да се не нада на добро после. Ia хочемь дигнути сви мои болгаре, и сви мои кнезове, и сву мою войску на него и порази шем му сву державу».

Вдруге одержавши відмову, цар Буро розгнівався і вирішив силою домогтися бажаного: «Тогива се зле расрьди црь Буро московски и рече: «Скоро войска да се збере да поразим сву дръжаву Костадинову, и да му уз'емь села и градове, и да му погубимь сви болгарь и кнезове, и да му не оставимь ни единый начальник у негово цртво, и сво воинство негово да потопимь. Най после и него да посечемь и жену негову да уз'емь ia, да буде мо а». Коли, незважаючи на прибуття в Москву грецького посольства на чолі з царем і патріархом, перед царем Буро стає нова перешкода — відсутність церкви — він наказує за короткий час звести і розписати подобаючий його царському достоїнству божий храм. Нарешті, після подолання багатьох перешкод його бажання здійснюється.

Образ царя Петра-Буро, могутнього володаря, схильного до політичних і культурних нововведень, асоціюється з образом російського царя-реформатора Петра Великого. Маючи на увазі, що оповідання з'явилося у XVIII ст., коли багатомісячна війна болгарського народу в «Діда Івана» і у визвольну місію Росії все більше пов'язується з ім'ям і славою Петра Першого, стає зрозумілим приписування йому такої великої політичної та культурної справи, якою є хрещення руського народу. Персоналізація образу Росії в образі Петра Великого є результатом багаторічних сподівань болгар на силу російської зброї, віри в те, що російські орли принесуть визволення від турецького рабства.

Оповідання про хрещення русів є категоричним свідченням упевненості болгар у силі і непереможності росіян: «И знайте и разумеите како не может ни единый црь или краль до победы и да надвие цру московскому. И свите вери боют се от москала, защо московь иматъ сила сась чтни крть гднь. Того ради победява и надвива на свите вери, защо и самъ гдь бгъ тако рече: «Да иматъ москале сила от савише и да покорат свите вери и езичници под свою власть». Оповідання завершується молитвою русів (москалів) до бога, щоб він допоміг їх боротьбі з проклятими басурманами за визволення їх єдиновірців: «Тако

и за насъ молать бга москале и тако говоруть: «Гди, услыши моленіе наше и избави родъ нашъ. Гди, избави из руки супротивникомъ нашимъ агаріаномъ проклетимъ, завръзани да будутъ до века». Оптимістично звучать останні слова оповідання: «Тому Петру цру слава и похвала!» Немає сумніву, що таким способом автор оповідання став виразником хвилюючої і актуальної для болгар у XVIII ст. ідеї, яка все більше окриляла їх надією, що старша слов'янська сестра Росія допоможе їм у боротьбі з багатовіковим поневолювачем.

Вміщене попом Пунчо у збірнику 1796 р. оповідання про хрещення росіян є цікавим епізодом у розвитку болгарсько-російських літературних зв'язків у XVIII ст. Воно є незаперечним свідченням розповсюдження творів давньої російської літератури серед болгар, їх ролі та місця у культурному та літературному житті, підпорядкування на їх основі болгарських творів актуальним проблемам епохи.

Список літератури: 1. *Ангелов Б. Ст.* Стари славянски текстове. IV. Български расказ за покръстването на русите. — Известия на Института за български литература. София, 1958, т. VI. 2. *Ангелов Б. Ст.* Съвременници на Пансий. София, 1964. т. II. 3. *Ангелов Б. Ст.* Из старата българска, руска и сърбска литература. София, 1958, кн. I. 4. *Ангелов Б. Ст.* Три неизвестни сборника на Владислав Граматик: Език и литература. — София, 1973, кн. 3. 5. *Ангелов Б. Ст.* Из историята на руско-българските литературни връзки. — София, 1972. 6. *Данчев Г.* Владислав Граматик, книжовник и писател. — БАН, 1969. 7. *Данчев Г.* Неизвестен препис на «Похвално слово за Димитър Солунски» от Димитър Кантакузин. — Известия на Института за литература. — София, 1972, кн. XXI. 8. *Приселков М. Д.* Троицкая летопись. Реконструкция текста. — М., 1950. 9. *Цонев Б.* Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. — София, 1923, т. 2.

Краткое содержание

Русско-болгарские литературные связи уходят корнями в далекое прошлое. Развитие этих связей осуществлялось в сложных историко-политических условиях. Годы турецкого владычества в Болгарии были периодом усиления влияния русской культуры в болгарской среде. К этому времени относится появление рассказа о крещении Руси, известного до недавнего времени только по одной копии конца XVIII в.

*Т. О. БУЙНИЦЬКА, доц.,
Львівський університет*

ЕГОН ЕРВІН КІШ І ЯРОСЛАВ ГАШЕК

Егон Ервін Кіш і Ярослав Гашек — письменники, що збагатили не лише німецьку та чеську літератури, а й скарбницю світової культури. Місто Прага, де вони розпочали свою діяльність як репортери газет, на ціле десятиріччя зблизило їх, а видатний талант, стихійне бунтарство проти гноблення, яскравий гумористичний хист і дотепність зробили друзями.

На жаль, ніхто з біографів та дослідників творчості обох письменників не вивчав цієї дружби, навіть у найбільш солід-

них монографіях немає згадки про їх спілкування [1, 3, 4]. А між тим, у певний період свого життя вони зустрічалися майже щоденно, вели бесіди на різні теми політики та літератури і навіть написали разом одну комедію. Кіш, який на 25 років пережив Гашека, зберіг до кінця своїх днів любов до нього та вдячність за його таланти. І. Трофимкін у книзі, присвяченій життєвому шляху Я. Гашека, наводить слова Е. Е. Кіша, які він вимовив, почувши звістку про смерть чеського письменника: «Ярда не може вмерти так рано. І взагалі він ніколи не залишить цей світ — він безсмертний» [5, с. 3].

Нам здається, є необхідність дослідити цю сторінку життя видатних письменників, оскільки все, що збагачує наше уявлення про їх особистості, допомагає більш глибоко сприймати їх творчість і є важливим у контексті взаємопроникнення двох індивідуальних художніх систем.

Творчий шлях Е. Е. Кіша і Я. Гашека розпочався у перше десятиріччя ХХ ст. в умовах задушливої атмосфери Австро-Угорської монархії. Літературно-естетичні погляди обох письменників розвивалися на фоні суспільно-політичної боротьби трудящих Чехословаччини за своє соціальне і національне визволення та літературних дискусій між представниками реалістичної і декадентської літератури, яку ідеологи чеської й австрійської буржуазії проголошували «новим словом у мистецтві».

У той час у Празі існували дві журналістські біржі, що містилися у різних кафе. В одній обмінювалися новинами репортери чеських газет, у другій — німецьких. Вони рідко спілкувалися між собою. Національний розлад, який підтримував уряд Австро-Угорщини, посилював відчуження між цими групами, проте передові представники обох таборів знаходили спільну мову. Так, у своїх спогадах про Е. Е. Кіша Г. Вчелічка пише, що у 1908—1910 рр. у кафе «Монмартр» збиралися журналісти, письменники, художники, музиканти, які бунтували проти буржуазних порядків, і серед них неодмінно були Е. Е. Кіш та Я. Гашек. Нерідко Я. Гашек виголошував доповіді на актуальні теми політичного та культурного життя, а журналіст газети «Право народу» В. Вацек звичайно стенографував їх [13, с. 259]. Присутній на цих вечорах К. Нови писав у 1955 р., що часто опівночі, повертаючись додому, Гашек, Кіш, Вацек і він сам прогулювалися нічною Прагою і він насолоджувався розмовами та дізнавався багато цікавого про своє рідне місто, яке так досконало знали Кіш, Гашек і Вацек. Власне вже тоді Е. Е. Кіш одним з перших оцінив талант Я. Гашека, вважаючи його геніально обдарованим і видатним художником слова, і обурювався, що той не знаходить офіційного визнання [10, с. 217—218].

Е. Е. Кішу ніколи не була властива націоналістична обмеженість тієї групи празьких німецьких письменників, яким, за словами дослідника творчості «шаленого репортера» Е. Утітца,

загрозувало бути розчавленими сектантською вузькістю. Творчість Р. М. Рільке, М. Брода, Ф. Верфеля постраждала від неї, а Е. Е. Кіша врятували його тісні зв'язки з чеським народом та дружні відносини з представниками прогресивної чеської літератури; серед яких в першу чергу він називає Я. Гашека та І. Ольбрахта [12, с. 8]. Як німецькі, так і чеські літературознавці вважають, що політичним та естетичним розвитком Кіш багато завдячує революційній Празі та чеській реалістичній літературі. Його активна участь у вивченні соціальних проблем свого часу, глибока обізнаність з творами К. Гавлічека та Я. Неруди, які були не тільки письменниками, а й журналістами, громадськими діячами, не залишилися без впливу на становлення бойової публіцистики Е. Е. Кіша [8, с. 456—457; 11, с. 164]. Завдяки тісним зв'язкам з чеським народом та чеською культурою його ще до першої світової війни вважали одним з кращих представників невеликої групи німецьких письменників Праги, які виступали проти шовінізму німецької буржуазії і вели боротьбу за нові дружні відносини між чеським і німецьким народами. Він гаряче співчував національно-визвольному руху чеського пролетаріату і підтримував його революційні виступи.

Широко відомий епізод з біографії Я. Гашека, коли він, у той час працівник газети національно-соціалістичної партії «Чеське слово», вийшов з редакції газети після свого виступу на мітингу трамвайників, які готувалися до страйку. Вже багато років працівникам трамвайної мережі обіцяли підвищення заробітної плати, однак котрий раз відмовили. Представники соціал-демократичної і національно-соціалістичної партій вирішили об'єднатися і провести загальний страйк. Проте напередодні його керівництво національно-соціалістичної партії виступило проти страйку. Я. Гашек у промові на мітингу палко викрив зраду і закликав трудящих до боротьби за свої права. Присутній на зборах Е. Е. Кіш схвально відгукнувся на цю подію у газеті «Богемія», що не сподобалося редакції газети, яка була рупором німецької фінансової буржуазії. Тим більше, що його репортажі все частіше контрастували з загальним духом, який панував тут, і незабаром він, як і Гашек, втратив місце.

Велика Жовтнева соціалістична революція стала для обох переломним моментом у житті та творчості. Дійсність вимагала чітко визначити політичну позицію, і письменники визначили її: вони виступили на захист соціалізму і правди, що були втілені у Радянській країні. Гашек і Кіш стали комуністами і до кінця життя залишалися ними. Чіткість їх політичної свідомості позитивно відбилася на творчості письменників, про що свідчать відомі в усьому світі «Пригоди бравого вояки Швейка...» і такі збірки репортажів Кіша, як «Азія повністю змінилася», «Американський рай», «Вхід заборонений» та ін.

Після повернення Я. Гашека з Радянського Союзу до Праги у грудні 1920 р. вони зустрілися знову з Е. Е. Кішем, який

був висланий з Відня за активну участь у революції. У період повернення Я. Гашека до Чехословаччини там панували буржуазно-націоналістичні партії, що намагалися дискредитувати Радянську країну та комуністів. У Празі починається цькування письменника, в якому реакція вбачала борця за свободу і соціалізм. Деякі з колишніх друзів навіть відвернулися від нього, але Е. Е. Кіш не вірив ніяким наклепам і не втратив захоплення талантом Я. Гашека. Вони ведуть інтенсивну літературну роботу: Я. Гашек працює над книгою про Швейка, публікує статті, памфлети та фейлетони у газеті «Руде право», а Е. Е. Кіш видає щоденник часів війни «Солдат у Празькому корпусі» (у наступних виданнях («Запиши це, Кіш!») та пише дві п'єси, пов'язані з життям і історією Праги. Незважаючи на інтенсивну літературну та громадську діяльність та прогресуючу хворобу Я. Гашека, вони зустрічаються як і в роки журналістської молодості, навіть пишуть разом комедію під назвою «Подорож з Праги до Братислави за 365 днів», видану Е. Е. Кішем уже після смерті Я. Гашека у Берліні в 1929 р. під назвою «Подорож навколо світу за 365 днів». Очевидно, Е. Е. Кіш, який у 1920 р. подорожував на пароплаві, про що він пізніше опублікував репортаж, запропонував Я. Гашеку використати цей матеріал для створення п'єси. Ніхто з дослідників не згадує про те, на якій мові була спочатку написана комедія, чи, можливо, було зразу зроблено два варіанти: на чеській та на німецькій мовах. Е. Е. Кіш бездоганно володів чеською мовою, а Я. Гашек, за свідченням дружини, — німецькою [2, с. 105]. Мабуть, комедія була написана для театру А. Лонгена, тому повинен був існувати чеський варіант. До речі, збереглася фотографія театральної програми, на якій назва п'єси надрукована на чеській мові. Однак тепер існує лише німецький варіант.

Як вже відзначалося, цю комедію не розглядав жоден дослідник, тому необхідно її принаймні коротко охарактеризувати. Вона складається з 15 картин, і головним стилістичним прийомом, який тут застосовують автори, є «доведення до абсурду», з чим читач зустрічається вже у зав'язці. Дія п'єси починається у кабінеті директора транспортного інституту, який, похваляючись вмінням швидко видавати накази, відправляє річний буксир «Лянна-8» з Праги до Братислави. Присутній тут репортер газети троху дивується, а секретарка говорить директору, що між Прагою і Братиславою не існує водного шляху, на що той відповідає: «Де є бажання, там є і водний шлях». Зміст інших 14 картин становлять пригоди під час подорожі екіпажу буксира у складі капітана Струги, кочегара Мікулашека та газетного репортера Коумеса. Динамічне розгортання дії, дотепні діалоги, яскраво охарактеризовані дійові особи, широка гама стилістичних засобів надають комедії сценічності та мовної завершеності. Вона має в собі дещо від народного фарсу, однак гіперболізація і доведення до абсурду окремих явищ дійсності перетворюють її у гротеск, як, власне, і назвали її Кіш та Га-

шек. Вони висміяли бюрократичний апарат буржуазної Чехословаччини, бездарність її преси, псевдопатріотизм вояччини.

Перед нами проходить ціла галерея характерів, мовний портрет яких виписаний яскраво індивідуально, починаючи від трьох головних дійових осіб до двох футболістів, що лише на мить з'являються на сцені. Не збереглося відомостей про те, яким чином працювали автори, але можна з впевненістю сказати, що образ кочегара Мікулашека писав Я. Гашек. Це такий же представник простого народу, якого ми постійно зустрічаємо в гуморесках і оповіданнях письменника: хитруватий і балакучий, любить випити та поділитися своїми думками і спостереженнями, людина, що все своє життя працює і не втрачає оптимізму ні в яких ситуаціях. У змалюванні цього образу використано той самий стилістичний прийом відходу від основного предмета розмови до аналогії, яка привертає увагу читача до іншого, а іноді й протилежного предмета чи явища, що так широко застосовує Гашек при зображенні Швейка. Усі ці відступи насичені гумором, і будь-яке зауваження Мікулашека викликає сміх. Мова кочегара насичена народними виразами та грубуватими словами — це мова людини простої і неосвіченої. Проте швидкий розум і добра пам'ять дають йому можливість набувати певних знань та відомостей про навколишній світ. Так, він знає дещо про Рембрандта, тому що його родич працював сторожем у картинній галереї, і Мікулашек ще у дитинстві відвідував його там. Такі уривки знань кочегара вражають репортера Коумеса, який супроводжує буксир за завданням своєї редакції, щоб надсилати з місяця подій кореспонденції.

На відміну від Мікулашека мова репортера перебільшено вишукана і становить контраст у діалогах з кочегаром та капітаном Стругою, що звучить надзвичайно іронічно. Повідомлення, які він щодня надсилає до редакції, насичені такими газетними штампами і не дуже розумними зауваженнями, які свідчать про те, що ця людина зовсім не знає предмета своїх повідомлень. У цих сатирично загострених штампах відчувається вміла рука Е. Е. Кіша, і можна думати, що образ репортера створив він.

У комедії ми знаходимо ті риси художньої манери Я. Гашека і Е. Е. Кіша, які так блискуче проявилися у «Пригодах Швейка...» і в сатиричних репортажах німецького письменника. Написання її свідчить про спільність естетичних та ідеологічних поглядів обох авторів, про їх високе почуття гумору та надзвичайну дотепність, що дало їм змогу написати завершений твір.

Уже після смерті Я. Гашека Е. Е. Кіш, який вважав «Пригоди бравого вояки Швейка...» одним з шедеврів світової літератури, мав намір разом з перекладачкою своїх творів на чеську мову Я. Нечасовою підготувати німецький переклад Швейка. Як згадує Нечасова, Е. Е. Кіш навіть написав передмову до запланованого видання, у якій підкреслював: «Нікого не було і немає у світовій літературі багатшого на гумор від Ярослава

Гашека. Він такий багатий на гумор і так насичений ним, що його вважають гумористом. Але він більше ніж гуморист, він — сатирик, і його Швейк служить етичним проблемам. Гашек і його Швейк воюють за допомогою сміху проти всього смішного, проти реакції, за кращий світ. Смійтеся, коли ви його читаете, але не забувайте при цьому задумуватись» [9, с. 137]. На жаль, видавці творів Я. Гашека доручили переклад іншим особам, і заплановане Кішем видання не було здійснене.

Слід підкреслити, що дружба Е. Е. Кіша і Я. Гашека, борців проти гніту і несправедливості, за щастя пролетаріату, є однією з яскравих сторінок взаємовідносин двох талановитих людей, які, живучи у світі продажності і брехні, вважали основою своєї художньої творчості істину: «...вважаю, що мистецтво є найглибшим розкриттям істини», — говорив Я. Гашек [6, с. 15]. А Е. Е. Кіш підтверджував: «Істина — найбагородніший матеріал мистецтва, точність — найкращий засіб її вираження».

Список літератури: 1. *Востокова С. И.* Ярослав Гашек. — М., 1964. 2. *Гашекова-Львова О.* Спогади про Ярослава Гашека. — Всесвіт, 1967, № 11. 3. *Еланский Е. П.* Раннее творчество Ярослава Гашека. — Саратов, 1962. 4. *Пытлик Р.* Гашек. — М., 1977. 5. *Трофимкин И. И.* Ярослав Гашек. — Л., 1973. 6. *Шагинян М.* Ярослав Гашек. — В кн.: Гашек Я. Рассказы и фельетоны. М., 1960. 7. *Шевчук В. I.* Ярослав Гашек: Життя і творчість. — К., 1965. 8. *Brandl B.* Egon Erwin Kisch. Der Bibliothekar, 1953, N 6. 9. *Nečasova J.* Der Weltruf des Hauses „Zu den zwei goldenen Bären“. Kischkalender. — Berlin, 1955. 10. *Nový K.* Eine handvoll Erinnerungen. Kischkalender. — Berlin, 1955. 11. *Reimann P.* Randglossen beim Wiederlesen der „Abenteuer in Prag“. Kischkalender. — Berlin, 1955. 12. *Utitz E.* Egon Erwin Kisch — der klassische Journalist. — Berlin, 1956. 13. *Včelická G.* Auf den Spuren Kischs in Prag. Kischkalender. — Berlin, 1955.

Краткое содержание

Э. Э. Кіш и Я. Гашек встретились в начале века в Праге, когда оба работали репортерами газет. Несмотря на сложную политическую обстановку Австро-Венгрии, где царил социальный гнет и национальная рознь, чешский и немецкий писатели сблизились и подружились, поскольку оба горячо выступали за прогресс и освобождение трудящихся.

В статье исследуются их взаимоотношения, а также кратко анализируются комедия, написанная писателями совместно.

ПИТАННЯ МИСТЕЦТВА

---

*В. Д. КОРОЛЮК, проф.,
Інститут слов'янознавства
та балканістики АН СРСР*

СЛИВЕНСЬКА ГРАФІКА Ф. Д. МОЛІБОЖЕНКА

За післявоєнні роки у всіх країнах соціалістичної співдружності зроблено гігантський крок вперед у розвитку культури. Важливою умовою успіху в цій справі є розвиток творчих зв'язків діячів мистецтва і літератури країн соціалізму. Їх спілкування відіграє велику роль у взаємозбагаченні культур окремих народів. Радянські літературознавці та мистецтвознавці створили низку робіт, в яких досліджуються закономірності розвитку літератури і мистецтва у соціалістичних країнах [напр., 3, 11, 12].

Велика увага в радянській науці приділяється літературі та мистецтву болгарського народу [1, 2, 7, 8, 9]. Автори багатьох робіт досліджують і підсумовують ті великі здобутки, які мають у галузі культури, мистецтва і літератури народи братніх соціалістичних країн, зокрема болгарський народ.

Важливе місце у творчих зв'язках представників соціалістичних культур займають питання образотворчого мистецтва. Широковідомі, наприклад, кубинський і чехословацький цикли робіт визначного радянського художника П. Оссовського [13]. Цікавим зразком є цикл графічних робіт радянського художника Ф. Молібоженка, присвячений місту Сливен Народної Республіки Болгарії. Короткий аналіз цих робіт радянського художника і є завданням нашого повідомлення.

Федір Дмитрович Молібоженко народився у 1927 р. у селищі Первомайському Саратовської області. Майбутній художник рано захопився малюванням. Після служби в Радянській Армії він навчався у Краснодарському художньому училищі, а потім — у Харківському художньому інституті. З 1967 р. Ф. Молібоженко працює в Новоросійську. Він виконав ілюстрації до роману В. Шишкова «Угрюм-ріка», сливенський цикл, графічні роботи, присвячені місту-герою Новоросійську, в яких оживають епізоди захисту легендарної Малої землі*, численні книжкові ілюстрації тощо — все це великий творчий доробок художника, що зарекомендував себе талановитим майстром-графіком.

---

* Див., напр., окремі роботи, що були надруковані в «Книжном обозрени» (1978, № 26, с. 3).

Роботи Ф. Молібоженка багато разів експонувалися на різних виставках — всесоюзних, республіканських, зональних, краєвих, міських. Книжкові ілюстрації художника ввійшли в експозицію Першої всеросійської виставки книжкової графіки, його ескібри були на виставках у різних містах СРСР і за кордоном (ЧССР, НДР, Фінляндія, Бельгія) [6].

На відміну від деяких художників-графіків, що спеціалізуються переважно в гравюрі, Ф. Молібоженко плідно працює не лише в ксилографії, літографії, в офорті, але й одночасно удосконалюється у таких графічних техніках, як малюнок, акварель, пастель. Мистецьке, творче начало, а також пристрасність і емоційність завжди впливали на манеру його робіт. Усе це у великій мірі відбилося і на сливенському циклі художника, що став подією не лише у творчому житті митця, але й внеском у зміцнення радянсько-болгарських культурних зв'язків.

Ф. Молібоженко двічі (1974, 1977) побував у Народній Республіці Болгарії. Особливо плідною була друга поїздка. Своєрідним творчим звітом про тримісячне перебування у братній країні стала серія «Старе і нове» [10, с. 3], яка відображає життя в Сливені та Сливенській окрузі та налічує понад двісті робіт. Тут і середньовічна архітектура, і пам'ятники XVIII—XIX ст., і меморіальні будинки — свідки революційних подій, а поряд видніються копальні та заводи, аграрно-промислові споруди, нові житлові райони. Це зіткнення старого з сучасним (у тому числі і в побуті) — одна з особливостей графічного циклу Ф. Молібоженка. Художник підкреслює прекрасне нове життя, яке будують болгарські трудящі.

Окреме місце в серії «Старе і нове» займають цікаві портрети. Це не просто вдало і майстерно виконані малюнки. Художник зумів тонко відчутти і відтворити національні та етнічні риси героїв, створив прекрасні образи сучасників — болгарських трудящих, будівників нового життя.

Серія графічних робіт «Старе і нове» відразу зацікавила громадськість. Декілька персональних виставок було організовано в НРБ — в селі Деравне, місті Сливен, нарешті, в Софії, у салоні Молодіжного будинку «Миляна Димитрова». Відгуки на виставки з'являлися у періодичній пресі [4, 5]. Особливо цікава стаття Е. Гергової — заступника головного редактора журналу «Българо-съветска дружба». Змалювавши портрет радянського художника, автор дав загальну оцінку виставки: «Виставка — чудова, роботи — надзвичайні, поетичні, живі». Захоплення Е. Гергової викликали портрети болгар. Вона зазначає — важко повірити в те, що вони «не намальовані рукою нашого (тобто болгарського). — В. К.) художника».

Повернувшись до Новоросійська, художник знову звертається до серії «Старе і нове» з метою втілити все побачене в гравюрі. І ось перед нами — офорти, ксилографія, які розкривають тонке багатство майстерності художника. З'явився новий, великий цикл на болгарські теми.

Пам'ятки архітектури села Жеравни — центру болгарського Відродження, в наш час архітектурного заповідника — стали темою великого творчого циклу офортів художника. Ось гравюри: «Село Жеравна», «Будинок-музей Йордана Йовкова», «Інтер'єр в будинку-музеї письменника Йордана Йовкова», «Старовинний посуд болгар», «Вулиця на селі», «Вулиці в селі Жеравна», «Вхід на церковний двір», «Пейзаж з осликом», «Килимарки», «Череда» та ін. Стиль художника позначається на характері робіт: графічна мова їх плавна, мелодійна, реалістично-етнографічна.

У циклі офортів Сливена (цикл невеликий — «Пам'ятки архітектури», «Дебол. Пам'ятки архітектури», «Сливен — мирне місто») мова художника змінюється. Не спокій, а контраст, рух, зіткнення старого й нового дали можливість художникові розповісти в графіці про життя країни мовою гнучкою, яскраво-реалістичною. Гравюри «Сливен — мирне місто» з зображенням голубів — символом миру на землі — є, мабуть, найкращим офортом обох циклів.

Одночасно з циклами офортів Ф. Молібоженко розпочав також роботу і над циклом ксилографій. Охарактеризувати цикл в цілому поки що неможливо, оскільки робота над ним триває. Та все ж можна сказати кілька слів про манеру і пошук художника. Для робіт цього циклу характерні напружений ритм, контрасти білого та чорного, схрещені, ламані лінії.

Ф. Молібоженко — автор чудових екслібрисів. Серія їх, зроблених у Болгарії, продовжує тему сливєнського циклу. Співкування художника з власником книжкового знака добре відчутне, хоч і в екслібрисах на перший план часто виступають теми, пов'язані з батьківщиною, теми громадянських подвигів, праці, мистецтва. Особливо ці теми підкреслюються в екслібрисах, зроблених для болгарських суспільно-політичних організацій, письменників, артистів.

Нема сумніву, що талановиті роботи Ф. Молібоженка, пов'язані з болгарською темою, є значним явищем мистецтва. Вони допоможуть радянським людям глибше пізнати життя наших друзів — трудящих народної Болгарії.

Список літератури: 1. Андреев В. Д. Проблемы реализма в болгарской литературе XX века. — Л., 1977. 2. Бейлисон Я. История и жизнь страны в экслибрисах. — В кн.: Альманах библиофила. М., 1977. 3. Генезис и развитие социалистического искусства в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. — М., 1978. 4. Гергова Е. Фьдор Молибоженко. — Българо-съветска дружба, 1977, № 5. 5. Добрев П. При художника Фьдор Молибоженко. — Сливенско дело, 1971, 21 януари. 6. Экслибриси українських художників. — К., 1977, с. 22, 52, 53. 7. Львова Е. П. Из истории русско-болгарских художественных связей конца XIX—начала XX вв. — Советское славяноведение, 1965, № 3. 8. Львова Е. П. Искусство Болгарии. — М., 1971. 9. Марков Д. Ф. Из истории болгарской литературы. — М., 1973. 10. Молібоженко Ф. Болгарские этюды. — Новоросийский рабочий, 1977, 18 мая. 11. Новые явления в литературе европейских социалистических стран (сборник). — М., 1976. 12. Общее и особенное в литературах социалистических стран Европы (сборник). — М., 1977. 13. Оссовский П. П. Живопись, графика (альбом). — М., 1978.

Краткое содержание

В статье анализируются графические листы, миниатюры и эскизы советского художника Ф. Молибоженко, посвященные Болгарии и болгарскому городу Сливену.

Б. О. ШАЙКЕВИЧ, доц.,

Одесский университет

БОЛГАРСЬКА ЛІТЕРАТУРА ТА ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Роки першої світової війни були для болгарського мистецтва і літератури періодом гострої кризи. Сам характер несправедливої війни виключав зображення в мистецтві та літературі подвигу, героїзму, самопожертви, виправданих високою патріотичною метою. Таке зображення було б несумісним з гуманізмом, історичною правдою.

Демагогічні лозунги і заклики, якими офіційна преса і пропаганда намагались приховати антинародну суть війни, завадили багатьом митцям усвідомити її загарбницькі цілі. До того ж правдивому зображенню війни перешкоджала цензура.

Письменники і художники, мобілізовані в армію, одержували призначення в редакції військових газет, ставали військовими кореспондентами. Їх становище красномовно описав Елин Пелин в нарисі «Письменник і війна»: «У військових та інших виданнях не можна було друкувати нічого, що більш-менш нагадувало б про нещастя країни. Слова «могила», «смерть», «голод», «материнський плач», «сирітство» та інші найсуворіше переслідувалися... Тому-то кореспонденти з фронту не могли дати жодної справжньої картини страхіть війни» [4, с. 114—115].

Впливу демагогічної імперіалістичної пропаганди не змогли уникнути навіть такі письменники, як І. Вазов і Й. Йовков. Так, у віршах «Крала Марко», «Полки» («Полковите»), «Все там же» («Все там»). І. Вазов виражає захоплення успіхами болгарської зброї. Проте великі втрати, що їх зазнала в ході війни Болгарія, примушують письменника у збірці «Нова луна» («Нови екове») з тривогою і вболіванням запитати «За що б'ємося?» («Защо се биеме?»), «Таємниця» («Тайна»). Він все більше переконується, що не може оспівувати війну. «Дивно, — пише він восени 1917 р. І. Шишманову, — з'ясувати собі — не можу вже написати жодного войовничого вірша» [17, с. 124].

В останні роки життя І. Вазов відмовився від поезії на воєнну тематику і звернувся до пейзажної лірики, намагаючись знайти заспокоєння у спогляданні краси рідної природи.

Помилково вважав справедливою, народною першу світову війну Й. Йовков. Він поетизував її в оповіданнях 1916—1917 рр. — «Балкан», «Білий ескадрон» («Белият ескадрон»), «Триумф». Властива Й. Йовкову «майстерність розповіді лише посилює шкідливий вплив на читача» [14, с. 104].

Проте ні воєнна поезія І. Вазова, ні оповідання Й. Йовкова про участь Болгарії у першій світовій війні не характерні для літератури того часу. Твори воєнних років Г. Бакалов справедливо назвав «мертвою гілкою болгарської літератури». «Класична бездарність... незграбних фразистих віршів, позбавлених щирого почуття... кидає свої фарби на цілу смугу нашої поезії,.. подає війну як свято болгарина.., Болгарин — хоробрий, супротивник — боягуз... Болгарин — невразливий, він летить від перемоги до перемоги, не почувачує ані голоду, ані втоми». З цих давно і справедливо забутих творів вигнана жива людина з усією складністю її почуттів і мотивів її діяльності, вона заміщується манекеном, сповненим патріотичного галасу» [1, с. 306—307].

Аналогічну картину являє собою здебільшого і болгарський батальний живопис часів війни. Військове міністерство, штаби дивізій і полків, військові «знавці» художньої справи всіляко підтримували бездарних живописців, які зображали пишні паради, кровопролитні атаки без жодного збитого болгарського солдата. Для виставок таких творів військове міністерство охоче надавало ательє, всіляко заохочувало художників, які ніколи близько не бачили війни.

Сирак Скитник, оцінюючи представлені на конкурс картини військових художників, говорив про «ледве задовільну художню цінність» їх. Картини П. Морозова і його послідовників — Н. Славова, Я. Банчева, Н. Георгієва — критик-художник іронічно називає «мистецтвом безстрашних». В їх картинах все підпорядковане популярному сюжету. «Сентиментальна наївність в них іде разом з залізаною технікою оліографії, де нема навіть абиякого рисунка у розписаних дерев'яних ляльках, витягнутих тілах, де на полі бою красуються гладкі коні, де висипали мішок вати і хотять запевнити, що це форсування взимку Ісара болгарськими військами» [15, с. 32].

У період першої світової війни лише деякі художники та письменники зуміли показати трагедію болгарського народу і тим самим заперечити війну, розкрити її антинародний характер. До них належать поети Д. Дебелянов, Г. Мілев, Н. Лілієв, художники В. Димитров-Майстора, Х. Станчев, скульптор І. Лазаров. Це митці, що мали різний світогляд, своєрідну творчу індивідуальність, проте всі вони бачили у війні перш за все безглузді жертви, страждання, що випали на долю болгарського народу. Добровольцем пішов на війну і загинув Д. Дебелянов. Він прагнув розділити гірку долю з простим солдатом, бути корисним йому. Це було потребою народного інтелігента, допомогло йому подолати індивідуалістичні настрої.

Цикл фронтових віршів Д. Дебелянов назвав «Тиха перемога» («Тиха победа»). Назва має глибоке значення: «Це перемога поета над самим собою, над своїми індивідуалістичними захопленнями, початок його повернення до народу. Мужні, тихі солдати Дебелянова... під палючим промінням південного сонця тужать за своєю землею» [6, с. 62]. Від їх імені промовляє ліричний герой Д. Дебелянова. Він радіє разом з ними, шукає спокою, тиші мирного життя. Мотив утоми домінує у віршах цієї збірки. Солдати завжди «морни», туї їх «гльхнали», вони чекають «радост тиха», «мирен сън і мирни скърби» (вірш «Старий бивуак» — «Старият бивак»). Сонячна галява на березі Струма нагадує їм мирний рідний край.

П. Зарев відзначає живописність поетичних образів у військових віршах Д. Дебелянова. «Поет навчився розпізнавати форми, кольори. Він бачить природу в окресленнях, лініях... не боїться малювати її словами, живописно» [5, с. 292]. Такий пейзаж, яким бачить його ліричний герой у тривожну безсонну ніч, чекаючи вранці на поновлення бою. З висоти пагорбка бачить він солдатські суніці, чує, як дзюрчать води Вардара, як шепочуться з нічними тінями.

До військових віршів Д. Дебелянова близький за своєю спрямованістю цикл графічних робіт В. Димитрова-Майстори, створених художником під час війни. Як і Д. Дебелянов, В. Димитров-Майстора був рядовим учасником війни, бачив її справжній лик. Він малював на привалі, в окопах, лазаретах. «Його ескізи — тривожний зойк серед страждання і жорстокості» [16, с. 39]. Його солдати далекі від будь-яких проявів войовничості. Як і Д. Дебелянов, В. Димитров-Майстора бачить їх байдужість до війни, їх втому, він знає про їх тугу за тихими радощами мирного життя. Обозний солдат жадібно палить люльку, радіючи з того, що йому випала вільна хвилина («Обозник»); стомлені важким переходом солдати влаштувалися для короткого відпочинку на камінні під пекучим сонцем («Відпочинок в Беласіце»); після важкого походу, стомлений жагою воїн п'є з джерела («Жажда»); в тісному окопі, у повному бойовому спорядженні солдат дістав ковал, підніс його до губ. На мить він забув, що знаходиться на полі бою. Бажання почути рідну пісню захопило його. Схиливши голову на руку, поринув у спогали його товариш. Все затихло і лише пісня кovala брениць в окопі («Рідна пісня») [7, с. 30—40]. Маленький за розміром малюнок насичений настроєм співзвучним настрою солдат Д. Дебелянова — мрією про рідний дім і тугою за ним.

За характером гуманістичного вирішення теми війни до Д. Дебелянова близький Г. Мілев у ліричній прозі «При Дойранске озеро» (1915—1916). Поет уболіває за смертельно пораненим шотландським солдатом, уявляє очі його далекої старої матері та красивої дружини, що оплакуватимуть загиблого. Своє відчуття безглуздя і жаху війни Г. Мілев виражає контрастом краси навколишнього пейзажу, відтвореного засобами

словесного живопису, з картиною занепаду й руїн, принесених війною. Перламутрове озеро віддзеркалює високу блакить неба, гори, де квітнуть осінні цикламени і «коли сонце заходить, у хвилях виникає чарівний палац з коралів і пурпурових кристалів, які швидко згасають» [11, с. 81—82]. З цим казково чарівним пейзажем контрастує картина мертвого рибальського сільця, яке залишили мешканці, шаленість війни, що порушила спокій і гармонію, сіє жах, смерть.

У прозовому фрагменті — «Жах вогненного бича» («Ужасът на огнения бич», 1916) Г. Мілев прагне змалювати страх і відчай людей перед лицем смерті. «Скорбота у Г. Мілева витіснена жахом... почуття доведені до своєї надмірної психологічної загостреності» [10, с. 39]. Відчуттям жорстокого безглуздя війни Г. Мілев відрізняється не лише від Д. Дебелянова, а й від В. Димитрова-Майстори. Більш подібні до творів Г. Мілева військових років картини Б. Денева. Цих митців зближає прийом, за допомогою якого обидва передають страхіття війни, картини спотвореної природи, безлюдних осель.

У серії пейзажів Ізонцо (1917) Б. Денев, змальовуючи знівечену землю, спустошення, теж передає почуття страху перед сліпою силою війни [15, с. 72]. Цій меті підпорядковані виразові засоби живопису художника: тяжка матеріальність деталей, білі та лимонно-жовті фосфоресцючі кольори. «Все це надає суворості, напруженості формам» [12, с. 17].

У витончено психологічну, естетську поезію Н. Лілієва, якою вона була у довоєнні роки, війна внесла відчуття трагедії життя. Поет був вражений «бенкетом смерті». Гармонія в природі, яку до цього він бачив, була зруйнована на його очах («Зірки бліднуть на небесній тверді» — «Звездите бледнеят в небесната твърд») [9, с. 108].

Н. Лілієв малює картини знівеченої війною природи, виражаючи цим розпач, що охопив його перед видовищем триумфу смерті. Така картина знівеченого війною лісу, у якій поет передає тужний заклик смерті (вірш «Чуеш у лісі смертельний стогін» — «Чуй в горота смъртен стон») [9, с. 110].

Аналогічна ідейно-естетична функція образу знівеченого снарядями старого лісу зі зламаними, поваленими у різні боки деревами в картині Х. Станчева «Гніздо смерті». Війна спотворила колись поетичний куточок природи. Алегорична постаць смерті з косою в руках, яка сидить на поваленому дереві серед цього хаосу, посилює відчуття жаху, ніби розлитого в природі [13, с. 24]. Прагнення виразити образами дійсності власне, суб'єктивне сприйняття війни зближують ліричну прозу Г. Мілева та картини Б. Денева і Х. Станчева з творами модерністів, віддаляють їх від реалістичних віршів Д. Дебелянова і картин В. Димитрова-Майстори.

В окремих творах цих років В. Димитров-Майстора не обмежується зображенням буднів війни, жалю і співчуття до людського страждання; він уперше у болгарському живописі звер-

тається до зображення обурення, яке зростає серед солдат і згодом стане однією з причин Владайського повстання. Таке ставлення до війни виражене у його невеличкій за розміром картині «Інваліди», в якій зображено поранених, скалічених солдат з перев'язаними руками, головами. Вони повільно шкутильгають на костурах; їх обличчя свідчать про фізичні страждання, але звернені до глядача гнівні погляди переконують у тому, що ці люди усвідомили причину своїх страждань. Вони йдуть, щоб вимагати відповіді від тих, хто послав їх на безглузду війну. Приглушені сірі, охристо-зелені тони посилюють почуття відчаю, що охопило людей. Але тут не лише співчуття художника жертвам війни, а й його бунт, протест проти неї. Це добре зрозумів головнокомандуючий болгарською армією генерал Жеков, коли наказав забрати картину з виставки, організованої інвалідами війни [7, с. 31].

Як лихо, що навалилось на болгарського селянина, знову відірвало його від землі, від родини, сприймає війну Й. Лазаров. Скульптор звертається до зображення біди, страждання, які несе війна народу. Він також показує мужність, стійкість і водночас покірність долі, з якими зустрічають війну його герої. Смиренність, сум, біль, горе на обличчях трьох жінок — старої матері солдата, його дружини і дочки, що безнадійно вглядаються в дальчінь, чекаючи сина, чоловіка, батька («Ті, що очікують» — «Очакваши»).

Весь трагізм війни узагальнений у скульптурі «Мати» — «Майка». Стара жінка тримає на руках скаліченого, безногого сина. Скульптор не показав її обличчя. Воно тоне у глибокій тіні від хустки. «Замість обличчя порожнява, схожа на рану... будь-яка гримаса страждання на людському обличчі не замінить б цю чорну порожнечу під хусткою матері» [15, с. 80].

Для художнього вираження почуттів солдата-селянина, якого незрозумілі йому сили штовхнули у безодню війни, особливо характерна скульптурна група «Знов на війну» («Пак на война»). Дві фігури: немолодого солдата-селянина і його дружини. Він шойно попрощався з нею і важко ступив уперед. Його крок рішучий, сміливий, це крок досвідченого солдата, учасника Балканської війни. Але важка думка затьмарює обличчя воїна. Його і дружину хвилює питання — навіщо йти? «Обидва вони знають, що це не необхідно, і тому всупереч їх волі вони приречені несправедливою необхідністю підкоритися. Вони переживають моральну трагедію. Їх моральний стан — психологічна депресія ледве може бути виражена сильніше, простіше, з більшим натхненням» [2, с. 36].

Пізніше І. Лазаров, згадуючи військові роки, міг сказати: «Я намагався відбити атмосферу, яку ця війна створила навколо мене. А ця атмосфера була пройнята переживаннями, настроями і несподіванками. Саме тоді я створив свої малі фігури-імпресії — «Ті, що очікують», «Знов на війну» [8, с. 17].

При всій відмінності творів військових років Д. Дебелянова,

Г. Мілева, В. Димитрова-Майстори, І. Лазарова їх об'єднує і зближає вибір героїв та розуміння цих стомлених, тихих, скромних людей у шинелях, безсилих проти ворожих для них обставин. Глибоко затаївши скорботу, тугу за мирним життям, вони покірно і мужньо виконують свій солдатський обов'язок.

Запереченнями війни з позиції гуманізму, не позбавленого яскравої революційної свідомості, класового розуміння її загарбницького характеру, починається творчість першого поета соціалістичного реалізму в болгарській літературі Х. Смирненського. У віршах 1916—1917 рр. «Полеглий кавалерист» («Падналият кавалерист»), «Однакова доля» («Еднакова участ»), «Мамо, кричать діти» («Мамо, викнат децата») виражена скорбота поета за вбитим солдатом, трагедія вдови і дітей, чоловік і батько яких загинув на війні. Поета хвилює доля людей, покалічених на війні. Х. Смирненський був сучасником Великої Жовтневої соціалістичної революції. Під впливом її він став на послідовно революційні позиції. Утвердження методу соціалістичного реалізму в поезії Х. Смирненського, а незабаром і Х. Ясенова, К. Кюлявкова, Г. Мілева та інших поетів на початку 20-х років було підготовлено розвитком соціалістичної літератури в Болгарії, представленої творчістю Д. Полянова, Г. Киркова, теоретично обґрунтовано в критичних статтях Д. Благоева. Цей підготовчий етап завершився в літературі ще до першої світової війни.

На відміну від літератури, образотворче мистецтво початку ХХ ст. ще не було зв'язане з визвольним рухом пролетаріату, не заявило про себе у «підготовчому етапі» розвитку соціалістичної культури Болгарії. Тема визвольного руху пролетаріату в болгарському образотворчому мистецтві з'явиться на наступному етапі, пов'язаному з міжнародним значенням перемоги Жовтневої революції. Саме тоді знайде свій вираз єдність літератури і графіки у співробітництві молодих пролетарських поетів і художників у журналі болгарських комуністів «Червен смях».

Список літератури: 1. *Бакалов Г.* Избрани произведения в четири т. — София, 1963, т. 1. 2. *Василев А.* Академик Иван Лазаров. — Известия на института за изобразително изкуство. — София, 1956, кн. 1. 3. *Дебелянов Д.* Съчинения в два тома. — София, 1968, т. 1. 4. *Елин Пелин.* Събрани съчинения в 10-ти т. — София, 1959, т. 10. 5. *Зарев П.* Панорама на българската литература. — София, 1967, т. 1, ч. 2. 6. *Каранфилов Е.* Литературно-критические статьи. — София, 1965. 7. *Колев Б., Коцева Й.* Владимир Димитров-Майстора. — София, 1974. 8. *Лазаров И.* За изкуство. — София. (Без року). 9. *Лилчев Н.* Съчинения в три тома. — София, 1964, т. 1. 10. *Марков Г.* Гео Милев. — София, 1964. 11. *Милев Г.* Избрани произведения в два т. — София, 1965. 12. *Михалчева И.* Борис Денев. — София, 1964. 13. *Остоич Д.* Станчев. — М., 1967. 14. *Русев П.* Българската литература през годините 1912—1918. — Годишник на висшия институт за театрално изкуство. София, 1959, т. 4, вип. 3. 15. *Сирак-Скитник.* Изкуство ни през войната. — Златорог, 1920, к. 1. 16. *Струмски Г.* Книга за Майстора. — Пловдив, 1972. 17. *Шишманов И.* Иван Вазов — спомени и документи. — София, 1936.

Краткое содержание

В статье рассматривается единство художественного процесса в литературе и изобразительном искусстве Болгарии в годы первой мировой войны, когда господствующим в художественной жизни страны тенденциям в искусстве и литературе, подчиненным пропаганде шовинистических идей, противостояло творчество писателей и художников, отрицающих войну с гуманистических и демократических позиций (Г. Милев, Д. Дебелянов, В. Димитров-Майстора, И. Лазаров).

*О. М. ПЕЛЕНСЬКА, вчений секретар
Львівська картинна галерея*

ЕКСЛІБРИСИ ВАЦЛАВА ФІАЛИ (Із збірки Львівської картинної галереї)

Творчість кожного художника постає перед нами як складне і багатогранне явище не тільки за своїми джерелами, а й, головним чином, процесом свого розвитку, пошуками, глибиною емоційних переживань автора. Життя і творча діяльність — а тут вони невіддільні — видатного чеського художника, графіка та ілюстратора, заслуженого діяча мистецтв ЧССР В. Фіали підтверджують це. І чим частіше ми зустрічаємось з творами художника, тим яскравіше вимальовується образ людини-гуманіста, переконаного пропагандиста дружби народів, людини талановитої, духовно багатой, вимогливої до себе і різносторонньої.

Біографія Фіали тісно пов'язана з Радянським Союзом [1]. Харків, Ленінград, Владивосток — міста, в яких розпочинався творчий шлях митця. Навчання у Харківському художньому училищі, потім — у Петербурзькій академії образотворчих мистецтв — не просто початки вироблення власного почерку, це життєдайна база багатьох творчих здобутків та емоційний заряд на багато років. А численні зустрічі з людьми, нові враження стали тим корінням, що живить творчу уяву і сьогодні. Потім було навчання в Празькій Академії художеств у проф. М. Швабінського, яке поступово викристалізувало в ньому художника-графіка й ілюстратора. Ця галузь творчості назавжди захопила художника, а глибоке розуміння предмета, незвичайна фантазія і дар інтерпретатора відкрили перед ним широке поле діяльності [2]. Поїздка В. Фіали у 30-х роках на Закарпатську Україну — важлива життєва віха [3, 4]. Вивчення укладу життя, звичаїв людей краю, не поверхове, а по-справжньому професійне знайомство з середовищем дають художнику багатий фактичний матеріал, над яким він працюватиме тривалий час [5]. Але чи не найважливішим у цій подорожі і ще багатьох поїздках до Радянського Союзу та в інші країни були зустрічі

з людьми, тісне спілкування з ними. Тонкий дар психолога дає В. Фіалі можливість побачити головне в характері людини, розкрити цю рису і донести свій портрет до глядача. Мабуть, тому портретам В. Фіали віриш, їм властива глибина розкриття образу, настроєвість і неповторність.

Любов до людей, постійний живий інтерес до їх світу, до всього, що становить життя взагалі, необхідність ділитись своїми враженнями з іншими — це принципи творчості художника, його кредо.

Для В. Фіали — видатного майстра книжкової ілюстрації — робота над екслібрисом є явищем цікавим, яке доповнює його творчу індивідуальність. Художник добре усвідомлює важливість безпосереднього спілкування з людьми, а екслібрис, на відміну від станкової гравюри — надзвичайно рухомий графічний жанр, який живо та безпосередньо з'єднує художника з його об'єктом. Через зацікавленість до окремої людини проходить процес саморозкриття художника, він вводить нас у свій світ художнього бачення дійсності. Адже книжковий знак нерозривно пов'язаний з індивідуальністю особи, з її поривами, надіями, родом занять. Це, а разом з тим оптимізм і віра в людину-творця привели художника до екслібрису, у значній мірі усуваючи елемент випадковості в цій галузі творчості.

Матеріалом для цієї статті стала велика — майже сто робіт — збірка екслібрисів В. Фіали у Львівській картинній галереї, створених автором протягом останнього десятиріччя. Інтерес до екслібрису художника як важливої сторінки його творчості взагалі нам видається доцільним, тому що дає змогу глибше й яскравіше побачити й зрозуміти постать Фіали-художника, Фіали-людини. На загальному тлі творчого доробку, який включає в себе велику кількість станкових робіт і книжкової графіки, екслібрис є не тільки наслідком творчого пошуку, а й шляхом відточення майстерності, утвердженням вже знайденого, організації й узагальнення нового. І в цьому ми бачаємо два основні методи створення екслібрису у Фіали, які взаємопов'язані і витікають один з одного. Перший метод — розуміння екслібрису як завершеного графічного твору — своєрідної мініатюри, що в художньому і технічному відношенні є для художника кінцевим результатом вже здобутого в творчості, результатом зібраних і вивчених матеріалів. Тут сам зміст художнього образу допомагає знайти форму виразу, мову твору. Наприклад, глибоке знання чеської і світової літератури, відношення до стилю як засобу творчості продиктували сюжетну лінію цілого ряду екслібрисів, допомогли знайти властиву для них мову. В екслібрисі Л. Кишкіна бачимо над поетичним сільським краєвидом з хаткою — у колі портрет Божени Немцовой. Ще один портрет — чеського поета першої половини ХІХ ст. К. Г. Махи — використаний в екслібрисі В. Шмейкала, а в екслібрисі Й. Долівки — постать К. Г. Махи на тлі архітектурного пейзажу. Тобто використання пейзажу й портрета в книжко-

вому знакові, цих жанрів станкової графіки, їх поєднання здійснюється з метою створення особливої атмосфери, яка дає можливість опосередковано відтворити неповторний образ власника книги.

Ще один приклад: у екслібрисі С. Івенського використаний рослинний мотив російського народного орнаменту. Він нагадує заставку в книзі і за асоціацією «натякає» на те, що його автор тісно пов'язаний з книжковою ілюстрацією. Поетичне почуття міри не зраджує художника, наша увага загострюється лише на вмілому синтезі знайдених засобів. Творчий арсенал митця різноманітний і виразний, екслібрис В. Фіали стає повноцінною сторінкою творчості, без якої образ художника був би незавершеним.

Другий шлях створення екслібрису протилежний і психологічно, і щодо методики. Принцип його — книжковий знак як вихідна точка творчого пошуку: введення нових композиційних елементів, пошук форми чи колориту, співвідношень чистих і заповнених площин тощо. Значно пізніше, у вже вивіреному варіанті знахідка може бути перенесена в іншу ділянку графічної творчості. Перед нами відкривається творча лабораторія художника, надзвичайно вимогливого до себе, митця, який заглиблюється в творчі шукання, свідомо спрямовує їх на віднайдення тієї образної форми, яка мала б найбільший емоційний вплив на глядача. В екслібрисах художник використовує різні графічні техніки — офорт, ліногравюру, цинкографію, та більшість творів, про які йде мова, виконані в техніці кольорової літографії, що вимагає великої майстерності, творчої уяви, тривалої та наполегливої праці, зберігаючи одночасно враження легкості рисувальної техніки, свіжої безпосередності, роботи «а la prima» у відтворенні сюжету. Екслібриси Фіали розповідають про професію, інтереси і смаки власників приватних бібліотек. Надзвичайно різноманітні за змістом графічні мініатюри включають в себе архітектурні пам'ятники і будівлі, твори мистецтва, книги, вітральники, квіти. Така предметність книжкового знака визначає справжню оригінальність, самостійність і індивідуальність творів.

В екслібрисах Фіали часто зустрічається мотив архітектурного пейзажу — цілий ансамбль пам'ятника чи тільки його частина, іноді навіть просто елемент архітектури, який, однак, є уособленням, символом міста. Наприклад, у знаку для В. Корольюка художником використаний основний мотив Москви — архітектура Московського Кремля. Часто тим шляхом визначається географія власників екслібрисів. На знаку В. Антипова — шпиль Ленінградського Адміралтейства на тлі сонячного голубого неба, а архітектура старої Праги — на екслібрисі Я. Галіка. В цих творах немає звичайного віддзеркалення баченого, архітектурний пейзаж набирає особливої поетичної забарвленості і настрою завдяки вдало знайденим деталям: стилізоване сонце, чайки над гладдю води чи голуби на шпилі вежі. Такі

деталі несуть певне емоційне навантаження, вони є тим необхідним і логічно виправданим усім композиційним ладом роботи штрихом, який доповнює і завершує екслібрис як художній твір в цілому.

Вся площина екслібрису Р. Буреша — графічно наведені контури музичних інструментів: гітари, труби, скрипки, віолончелі; на знаку В. Горна — письмовий стіл з розкиданим на ньому креслярським приладдям. Предметний світ у цих творах свідчить про чітко окреслену сферу діяльності або уподобань людей, які зацікавили автора. Створені ним знаки розраховані на пряме і швидке емоційно зорове сприйняття, з глядачем утворюється зв'язок, побудований на асоціативності мислення.

Унікаючи штампа, наполегливо і послідовно В. Фіала урізноманітнює і удосконалює в екслібрисах свій творчий почерк. Якщо в екслібрисах Я. Котрбової, Ф. Дворжака, Й. Бродського, А. Лерпергер зображення займають усю площину твору, то в екслібрисах Я. Схмеда, Н. Соколової, В. Ганча — все будується на сполученні чистих і заповнених зображенням площин, де особливої виразності набирають контур, лінія, силует. Серед останніх привертає увагу серія екслібрисів з використанням античних мотивів: зображення кентаврів (напр., для Ф. Звержіни), пегасів (для В. Фіали) та дивовижних звірів (для М. Раба). Це чорно-білі літографії, в яких особливо віртуозна й легка лінія рисунка. Іноді може занадто пристрасна до деталей і частковостей графічна мова художника саме тут досягає справжнього лаконізму вираження, точної мови і внутрішньої зосередженості композиції, чому художник завжди надає великої уваги.

Особливістю тематичного вирішення екслібрисів В. Фіали є те, що часто ми в них не зустрічаємо прямої характеристики власника, звернення безпосередньо до його діяльності. На перший погляд здається, що автор відходить від традиції книжкового знака і тієї ролі, що на нього покладена. Але при більш глибокому вивченні матеріалу і аналізі ряду творів ми часто знаходимо тут складну літературну чи мистецьку символіку, образне мислення, абстраговану думку. Через емоційно забарвлені образи художнього бачення світу і людей митець створює яскраві за стилем викладу екслібриси, які збуджують фантазію, політ думки, народжують асоціації. Наприклад, на знаках В. Тіхого та Я. Шпірита зображені східні божества й обрядові прикраси, що викликають в пам'яті захоплюючі екзотикою легенди Сходу; підняті вітрила на екслібрисі М. Маркової асоціюються з поетичними образами О. Гріна, з лірикою та оптимізмом молодості, а зображений на екслібрисі Л. Кузнецової-Бурлюк Гамлет з черепом у руці створює напружену атмосферу і настрої безсмертної шекспірівської трагедії, передає основну ідею літературного твору. Цей ряд можна було б продовжити. Знайдені В. Фіалою алегорії стають ключем до розв'язання теми, надають твору неповторної атмосфери. Незмінним залишається тіль-

ки ліричний, піднесений лад образного мислення художника, що надає його книжковим знакам людяності і тепла. Це почуття властиве і дитячим екслібрисам, багатим за змістом і романтичним, як, наприклад, в екслібрисі М. і К. Павелкових: маленький хлопчик, дитяча залізниця і розкрита книга, що лежать перед ним, переносять нас у світ казок і фантазії, пригод і подорожей.

У роботі над екслібрисами для В. Фіали немає елементів другорядних, кожен узгоджений з іншими. Легкості сприйняття екслібрису служить завжди гармонійно знайдений до конкретного твору шрифт написів. Тут проявляється талант художника — книжкового ілюстратора, який постійно працює над створенням єдиного ансамблю в книзі. Добір шрифта — важлива ділянка роботи, і слід сказати, що (як і в книзі) у книжковому знаку В. Фіала досягає нерозривної єдності напису з усією композицією. Так, у структуру екслібрису Я. Рипки з зображенням на ньому писарем у східному вбранні органічно вплітається примхлива вязь написів, рівний і строгий ритм слів доповнює піднесену настроєвість екслібрису З. Ілека, а готичні літери напису до знаку Я. Достала допомагають відтворити атмосферу високої духовності епохи середньовіччя. Іноді напис стає активною частиною сюжету. Наприклад, в екслібрисі Я. Схмеда вісім кубиків, які підкидає артист цирку, з літерами на них складають слово «exlibris», або напис на екслібрисі є одночасно написом на пам'ятнику — в знаку Й. Бродського. Тексти з продумано дібраними шрифтами не роздрібнюють композиції, а сприяють утворенню гармонійного цілого. Художник створює знаки, близькі до книжкової ілюстрації завдяки органічній єдності зображення і шрифту, що робить їх книжковими знаками у повному розумінні слова.

За роки роботи над книжковим знаком Фіала виробив свій професійний підхід і стиль. Він користується багатьма сюжетними елементами — від портрета і пейзажу до т. зв. «побутового» жанру включно. Вміння створювати схвильовані романтичні образи, артистизм у кращому розумінні слова, простота і вишуканість роблять екслібриси В. Фіали довершеними. Працюючи в основному в трьох кольорах — охра, зелений, голубий — художник по-різному зіставляє їх, добиваючись багатой насиченої палітри. Колір в екслібрисах доповнює рисунок, що надає всьому твору художньої викінченості. Кольорові літографії — екслібриси В. Фіали при всьому тому несуть ще одну рису Фіали-графіка: надзвичайну витонченість, філігранну завершеність, розсудливу докладність і поетичну оповідальність манери. Екслібриси художника сприймаються легко, вони запам'ятовуються, деякі ж, виконані з гумором, викликають посмішку. Емоційний настрій митця завжди присутній в його роботах, тому, оглядаючи екслібриси, ніби потрапляєш у широке коло друзів графіка, людей цікавих, добрих, котрі живуть напруженим духовним життям.

Мистецтво В. Фіали-екслібриста — мистецтво життєствердне, створене для людей, воно їм служить.

Список литературы: 1. *Кишкін Л. С.* Глазами друга: Вступна стаття до каталогу виставки Вацлава Фіали. — М., 1976. 2. *Королюк В. Д.* Русская тема в книжных иллюстрациях Вацлава Фіалы. — Советское славяноведение, 1968, № 1. 3. *Hasalova V.* Studie Václava Fialy k etnografii Bojků v Zakarpatské Ukrajině — „Ceskoslovenská etnografie“, 1954, N 4. 4. *Моторний В. А., Саноцька Х. І.* Закарпатські мотиви у творчості Вацлава Фіали. — Проблеми слов'янознавства. — Львів, 1977, вип. 15. 5. *Кишкін Л. С.* Старослов'янський цикл Вацлава Фіали. — Українське слов'янознавство. — Львів, 1975, вил. 11.

Краткое содержание

Статья знакомит с собранием экслибрисов известного современного чехословацкого художника В. Фіалы, находящимся во Львовской картинной галерее. Автор рассматривает эти произведения, заостряя внимание на творческой манере художника, на экслибрисе как важной грани творчества В. Фіалы.

О. М. СОКОЛОВ, проф.,
Сімферопольський університет

ПРО ДІЕСЛІВНУ ЕНАНТИОСЕМІЮ В РОСІЙСЬКІЙ ТА БОЛГАРСЬКІЙ МОВАХ

Останнім часом опубліковано ряд робіт, у яких намічені принципи систематизації енантіосемії, визначені деякі умови виникнення цього ефекту з урахуванням відповідних літературних мов, діалектів та історичних фактів [3]. Енантіосемію розглядають звичайно як різновид антонімії (внутрішньолексемної антонімії), розширюючи при цьому саме поняття антонімії. В нашій статті мова йтиме про такі протиставлення, що можуть мати як антонімічний характер (у вузькому розумінні), так і характер протилежності окремих сем, які відмічаються в межах певної лексеми і служать однією з диференційних ознак лексико-семантичних варіантів. Ці семантичні протичлени можна оцінювати, мабуть, як особливий тип конверсії. Дійсно, якщо конверсивами визнаються різнокореневі утворення типу *занимать—одадживать* [1], то до таких самих конверсивів слід відносити і протилежні значення дієслова *занимать* — *брать* *взаимы* — *давать* *взаимы*.

Вважатиметься виправданим дослідження подібних семантичних відносин у плані зіставлення, використовуючи при цьому матеріали споріднених мов, якими є, наприклад, російська та болгарська мови, що дає можливість не тільки виявити деякі загальні закономірності, але й визначити своєрідність мов, які зіставляються у вибраному аспекті.

Дослідження будується, в основному, на матеріалах дієслівної та до деякої міри віддієслівної лексики. Вони показують, що виникнення протилежних сем у межах однієї лексеми може не пов'язуватись безпосередньо з морфематичною структурою слова, але може бути також у прямій залежності від морфемного складу.

Один з поширених і регулярних видів морфематично незалежної антонімосемії визначається відмінністю між конструктивною та деструктивною спрямованістю дії на досягнення результату [4]. Порівн. приклади з російської мови: *резать* (*вырезать*) ложку из дерева — *резать* (*изрезать*) стол ножом; *бить* (*взбивать*) масло і *бить* (*разбить*, *разбивать*) посуду; *решетить* (*обрешетить*) крышу і *решетить* (*изрешетить*) крышу камнями;

рубить (избу из сосняка) і рубить старую баню на дрова. У деяких випадках протиставляються інші семи, пов'язані з характером виконання виробничих операцій. Порівн.: *двоить* (*расслаивать*) *кожи* і *двоить* (*скручивать*) *нитки*; *слоить* (*наслоить, наслаивать*) *тесто* (тобто накладати його шарами), *слоить* (*расслоить, расслаивать*) *слюду* (тобто відокремлювати один шар від іншого).

У болгарській мові також фіксуються подібні, хоч і своєрідні протиставлення. Порівн.: *бия мляко* — *сбивать молоко, масло* і *бия до смърт* — *избивать до смерти*; *режа* — *делать резьбу* і *членить на куски, кромсать; сека пари* — *делать деньги* і *сека дърво* — *рубить дерево*; *горя* — *уничтожать огнем* і *добывают уголь горением* та ін. Особливі відносини семантичної протилежності відмічаються в болгарських дієсловах *копая* і *рия*. На відміну від російських відповідників ці дієслова розвинули значення спрямованості дії всередину предмета, зберігаючи при цьому й значення спрямованості за межі предмета. Порівн.: болгарські *копаят каменни вгълица...* (*выкапывают каменный уголь*), але *копаят парите в землята* (*закапывают деньги в землю*). Аналогічно *рия, ровя*: *Хусарите ровеха с мечове и с брадва землята под дъба* (*гусары рыли мечами и топорами землю под дубом*). Але: *Кога мъртвец изнесат из махалата, отидат всички да го ровят* (*когда покойника выносят из помещения, все идут его закапывать*) [8].

Мають місце й інші різновиди протиставлених значень. Так, болгарське дієслово *беля* має значення *покрывать что-либо белыми* и *снимать поверхностный слой с чего-либо*.

Антонімічна протиставленість таких значень може виявитися відносною (неадекватною), оскільки називаються дії, акти, що ведуть до з'єднання або роз'єднання, до створення або руйнування, спрямовані на різноманітні об'єкти (хоч у ряді випадків можливе їх застосування до одного й того ж об'єкта). Слід підкреслити, що протилежна спрямованість дії на досягнення результату, яка виділяється в складі однієї лексеми, у всіх випадках відображає явище лексико-семантичного варіювання, корелюючи з різноманітними префіксальними утвореннями. Порівн.: *сбить* і *убить*, *обрешетить* і *изрешетить*, *сдвоить* і *раздвоить*, *наслоить* і *расслоить*, *разбить* і *перебить* та ін. У болгарській: *изрова* і *зарова*, *избивам* — *сбить масло* і *убивам* — *убить человека, животное* та ін. До цієї групи безпосередньо прилягають і такі вияви дієслівної енантіосемії, коли антонімічна протиставленість визначається різноманітною емоційно-експресивною оцінкою. Порівн.: *славить* (*воздавать почести* і *ругать*) та ін. Іноді така антонімія набуває афіксально-вираженого характеру (порівн.: *прославить* і *ославить*) *.

* На цей тип енантіосемії звернула увагу В. Н. Прохорова в роботі «Энантіосемия в современном русском языке».

У болгарській мові цікаве дієслово *цѣфна*, яке вживається у значенні *расцвести* та у значенні *прийти в упадок, приобрести плохой вид*. Порівн.: *Цветята бяха цѣфнали и пълнеха въздуха със свежия си дѣх. (Квіти зацвіли і наповнили повітря своїм свіжим запахом). Але: Ти затова си цѣфнал толкоз, че все нямаш време да се нахарани човешки [9]. (Ти тому так схуд, що зовсім не маєш часу по-людськи поїсти).*

Наведені приклади дають змогу переконатися у своєрідності розвитку дієслівної полісемії в мовах, які зіставляються. Енантіосемія цього типу може мати міжмовний характер, як це виявилось щодо дієслів *рия, ровя, копя* (у російській мові дієслово *копаты* і *рыть* не розвинули значення спрямованості всередину чогось). Болгарське дієслово *никна* означає спрямованість руху вгору, передає значення виникнення, відродження чогось на відміну від російського *никнуть*, яке передає значення занепаду, руху вниз тощо.

Деякі відмінності мов, що зіставляються в цікавому для нас плані, торкаються тих семантичних протиставлень, які визначаються характеризуючим зверненням дієслівної дії в бік суб'єкта чи об'єкта. Відомо, що в російській мові ці відмінності фіксуються або з допомогою протиставлення суфікса *-Е-* суфіксові *-И-*, або (що значно частіше) передаються за допомогою зворотної частки *-ся*, яка надає дієслову «середньозворотного» значення.

Можна зауважити, що в болгарській мові зворотна форма (а точніше займенник) *се* у значенні суб'єктивного орієнтира виступає не рідше, ніж у російській мові. Але окремі дієслова можуть поєднувати суб'єктивні та об'єктивні значення в одній формі. Порівн.: *баловать, дуришь, безобразить* та ін. У болгарській мові до такого типу належить дієслово *горя*, що відповідає російським *жечь* та *гореть*. Порівн.: *По всичките улици къщи горяха. (На всіх вулицях горіли будинки). Але: Делибашите горят селата. (Бандити палять села).*

Енантіосемія може виникати в безпосередній залежності від протилежних значень дієслівних афіксів. У обох мовах в першу чергу привертає увагу численна група дієслів з антонімічними значеннями префікса *ЗА-* із значенням початкового та результативно-завершувального фазиса. Так, у російській мові регулярними є семантичні пари: *заплевиветь (начать плешиветь і стать плешивым), затоцать (начать тоцать и стать тоцим), закрапать (начать крапать і покрыть крапинками)* та ін.

Немало подібних протиставлень можна виявити і в болгарській мові. Порівн.: *задимявам (задымить і наполнить дымом), закопавам (начать копать і забросать землей); заздравям (начать заживать і зажить); замълчавам (начать молчать і не проговориться); заобикалям (начать обходить і обойти); заострям (начать делать острым і сделать острым); заграбвам (начать грабить і ограбить, захватить)* та ін.

При кількісній різноманітності таких протиставлень існує

помітна різниця, яка стосується валентних закономірностей початкового та результативного префікса ЗА- у кожній мові: російські дієслова, в основному співвідносячись з початковим префіксом, виявляють ознаки неперехідності або ж є дієсловами з послабленим прямим керуванням. Болгарські дієслова початкового способу дієслівної дії можуть зберігати перехідність, причому сила керування при цьому істотно не змінюється. Порівн.: *Тя забъррака млякото (Она начала замешивать молоко). От вечерта съм завързал пакетите (Со вчерашнего дня начал завязывать пакеты). Като си го заклал, трябва да го доколиш (Если уж начал его колоть, то нужно забить до конца). От сутрината е заострил колци за ограда (С утра начал заострять кольца для ограды)* та ін. Тому російські початкові префікси є більш сильними семантичними диференціаторами, ніж їх болгарські еквіваленти у тому розумінні, що мають більш чітку здатність співвідноситися з неперехідними мотиваторами. Одночасно російський результативний префікс ЗА- має більш сильні інтегруючі властивості, тому що переносить багато неперехідних і перезультативних дієслів до розряду перехідних та результативних.

Є істотні відмінності й у конкретному виявленні російських та болгарських дієслів з префіксом ЗА-. Наприклад, при вивченні болгарського діалектного матеріалу Д. Михайлова звернула увагу на протиставлення значень дієслова *запразня* — *заполнить* і *опорожнить*, а також дієслова *замирам* — *надоедать*, *досаждать* і *умолкать*, *затихать*. Протилежність значень, на думку автора, виникає тут внаслідок розвитку у префікса ЗА- нового значення залишення чогось. Показовим є і те, що внутрішньолексемна антонімія аналогічного роду виявляється і в сербохорватській мові. Наприклад, дієслово *загалити* вживається у двох значеннях — *закривать* і *откривать* [7].

Ознаки антонімічної протиставленості можна помітити і в інших російських та болгарських префіксах. Наприклад, болгарське дієслово *побягвам* має значення *побежать* і *убежать*, *сбежать*. Порівн.: Когато завърнал у дома си, казали му, че момичето *побягнало* още през нощта (Когда он вернулся в свой дом, ему сказали, что девочка *убежала* ночью). Порівн.: Двете момченца *скачиха* и *побягнаха* (Два мальчика *вскочили* и *побежали*). Аналогічно в російській мові: С утра *повалил* снег. Удар *повалил* его на землю. Снова *полил* дождь. Цветы *полили*, и они *ожили*.

Яскравою особливістю болгарської мови є те, що склад дієслівних префіксів, які здатні передавати значення початковості, значно ширший, ніж у російській мові [5]. Тому енантіосемія виявляється і в таких утвореннях, як *пропивам* — *начать пить впервые* і *пропиться* (тобто *прокутить деньги*); *проплакам* — *внезапно заплакать* і *наплакаться*, *много плакать*; *проблясвам* — *начать блестеть*, *поблескивать* і *проясниться*, *озариться*; *проглеждам* — *начать глядеть*, *сознать что-либо* і *стать*

просвещенным, осознать, прозреть; проговорям, продумвам — начать говорить і сказать, произнести; проехтявам — зазвучать і широко разнестись, прозвучать. Аналогічно розподіляються значення й у дієслів *прозвучавам, прозвѣнтявам, прокѣнтявам, пролазвам, проникам, пропѣлзявам* та ін.

Ці фазисні протиставлення (початок — завершення) нерідко продовжують усвідомлюватись і у віддієслівних іменах. Болгарська лексикографічна практика при передачі значень віддієслівних імен на **-НЕ** регулярно посилається як на результативні, так і на початкові мотиватори. Наприклад, значення імені *зачитане* передається як вказівкою на мотивуюче дієслово *зачитам се (зачитається)*, так і на дієслово *зачитам* (у значенні *начать читать*), *запиване* — роз'яснюється як шляхом вказівки на дієслово *запивам се* (тобто *запиться, опуститься*), так і на дієслово *запивам* — *начать пить*; *залутване* — в однаковій мірі виявляється співвіднесеним з дієсловом *залутам се* — *начать скитаться, плутать* і з дієсловом *залутам* — *заблудиться* та ін.

Зрідка протилежність початок дії — її завершення, результат залежать від семантики болгарського суфікса **-Н-** [2]. Таку протилежність можна визначити у дієслові *цѣфна* (порівн.: *Цѣфна* ябълките — яблука *зацвели*, але: Розите *цѣфна*х — рози *зацвели*, рози *расцвели* [11]). Подібних відношень у російській мові не зафіксовано, мабуть, з тієї причини, що суфікс **-НУ-** в ній (на відміну від болгарської) не є скільки-небудь регулярним показником початковості, хоч значення миттєвості нерідко і в російській мові поєднується із значенням якісної результативності: (порівн.: *лопнуть, треснуть, ухнуть, кокнуть, стукнуть* та ін., що вживаються у значенні руйнування, знищення, пропажі тощо),

Своєрідним видом семантичного протиставлення у болгарській мові є префіксально виражена характеристика, звернена в бік суб'єкта або об'єкта, який визначає перехідність—неперехідність дієслова. Болгарські багатозначні префікси в цьому випадку виконують функції, подібні до функцій російських протиставних суфіксів **-Е-** та **-И-**, які виявляються у неперехідних та перехідних дієсловах (*белеть і белить, желтеть і желтить* та ін.). Так, у болгарській мові маємо: *оздравявам* у значенні *стать здоровим і сделать кого-либо здоровым, вылечить*; *оглушавам* — *стать глухим, плохо слышащим; огрубявам* — *стать грубым і сделать кого-либо грубым; подлудявам* — *стать возбужденным, всбудить кого-либо; прогарям* — *прожечь на себе одежду, приобрести дыру на одежде і сделать дыру в чем-либо, прожечь что-либо; осакатявам* — *свалиться с ног і свалить кого-либо с ног; засушавам* — *начать сушить что-либо і стать сухим; укрепявам* — *укрепиться і укрепить что-либо; окъсам* — *стать коротким і сделать что-либо коротким; вкисвам* — *прокинуть і сделать что-либо кислым; отвикам* — *отучиться і отучить; клевам* — *дать клятву, поклясться і заставить кого-либо дать клятву* тощо [10].

У підсумку зазначимо, що типологія словотвірної енантіосемії може будуватись на різних ознаках. Так, різницю можна встановити за тією роллю, яку відіграють афікси в утворенні полярних значень лексеми. Тут можна виділити такі різновиди протиставлення:

1. Афікси не беруть участі у семантичному протиставленні, відмінності у значеннях в цілому визначаються екстралінгвістичними факторами і фіксуються контекстом. При цьому відмінності між мотиваторами позначаються на вторинній афіксальній валентності (порівн.: *рия* кладенец в землята — *зария* го в землята; *рия* кладенец от землята — *изрия* кладенец от землята).

2. Афікси беруть опосередковану участь в антонімічній протиставленості мотиваторів, не відрізняючись при цьому власними значеннями (порівн.: *притворям вратата* — *слегка приоткрыть дверь* — *открыть дверь до конца*. *Дойти до высоких чинов* — *дойти* у значенні *опуститься*).

3. Афікси у протиставлених мотиваторах розрізняються за значеннями, хоч ці відмінності не мають антонімічного характеру. Порівн.: *отшвартоваться* — *закончить швартовку*, тобто *пришвартоваться*, та в значенні *отчалить*. Болгарські: *приспивам* — *уснуть самому*, *усыпить кого-либо*.

4. Енантіосемія семантичних варіантів слова виникає завдяки енантіосемії афіксів (порівн.: протиставлення початкових префіксів результативним та ін.).

У рамках окремих частин мови існують різноманітні семантичні типи, які відтворюють антонімічну протиставленість всередині слова. Так, для російських та болгарських дієслів найтповішим є протиставлення за такими ознаками.

1. Зачинальний фазис дієслівної дії протиставляється завершальному. Як правило, таке протиставлення супроводжується й відмінністю характеристики, націленої дієсловом у сторону суб'єкта чи об'єкта.

2. Дія, що характеризує результат, відтворений на об'єкті, протиставляється дії, що характеризує той самий результат, але звернений на виконавця, в силу чого нерідко виникає ефект несподіваності, мимовільності (порівн.: болгарські *приспивам* — *усыпляют кого-либо* і *уснуть самому*).

3. Спрямованість дії на досягнення конструктивного твірного результату протиставляється спрямованості деструктивної, руйнівної властивості.

4. Досягнення позитивного результату протиставляється скасуванню, ліквідації досягнутого раніше результату. Порівн.: російське *отконопатить* (*проконопатить* і *убрать уплотнения*); *разверстать* (набор по страницам) — *разверстать* (уже сверстанное); *расчесаться* (волосы хорошо *расчесались* і *растрепались* тощо).

5. Досягнення мети, позначеної дієсловом, протиставляється небажаному і спочатку непередбачуваному результаті (порівн.: *дочитаться*, *осчастливить*, *залечить* та ін.).

6. Позитивна експресивна забарвленість дієслівного слова контрастно змінюється її іронічно-негативною емоційною забарвленістю (*славить, разблаговестить* тощо).

7. Конкретна локальна межа руху предмета змінюється на протилежну (російське *отшвартоваться*, болгарське *роя*).

8. Значення кількісної повноти, достатку виконаної дії або виявленої ознаки протиставляється значенню неповноти виявлення, недостатності та неінтенсивності, зникненню ознаки (порівн.: болгарські *прегляднявам — оголодать и потерять аппетит из-за длительного голодания*) та ін.

Кількість конкретних енантіосемічних різновидів може бути досить багатогою і при цьому несподіваною, причини виникнення деяких випадків не завжди зрозумілі, тому що це пов'язано з неоднорідністю, різноаспектністю факторів, які викликають ефект семантичної протиставленості, в кінцевому підсумку — з багатокомпонентністю семантичної структури дієслівного слова. Врахування різнопланового характеру семантичних компонентів дієслівного слова призводить до необхідності виділяти протиставлення (в лексикографічній практиці вони використовуються як варіанти), що називають дії, антонімічний характер яких визначається тільки протилежністю значення префіксів при тотожності мотиваторів (порівн.: *прослушал* всю лекцію; *печь задымила* и *печь задымила все стены*). Можливі й такі прояви енантіосемії, коли, поряд з відмінностями префіксальних значень, не збігаються за значенням і мотиватори, причому їх відмінності або не перевищують рівня семантичного варіювання (*задуть свечу — задуть домну*), або сприймаються як омоніми і відповідно трактуються в словниках (*запечатать на машинке — запечатать письмом* та ін.). У зв'язку з цим можуть бути виділені внутрішньолексемні антоніми, які протиставляються тільки за ознакою антонімічності двох сем, згаданих вище. (Це і є енантіосемія у прямому значенні слова).

Але існують також протиставлення, семантико-антонімічні відмінності між якими доповнюються відмінностями інших сем. Перший тип відношень можна охарактеризувати як антоніми, що входять до єдиного морфологічного поля, а другу групу протиставлених одиниць слід віднести до різноманітних морфо-семантичних полів [6]. Наприклад, до єдиного кола понять належать протилежні значення *отойти — помереть і ожить; разъездить мостовую — утрамбовать і испортить, разбить; переизбрать — выбрать снова і заменить другим; обнести — обслужить гостей і намеренно не подать им угощения* тощо. Болгарські: *рия, роя, копя* (*закапывать* в землю і *выкапывать* из земли); *горя* (в значенні *жечь і гореть*); *притварям* — *слегка приоткрыть, закрыть* до конца та ін. Але до різного кола явищ, понять, тобто до різних морфо-семантичних полів, слід віднести мовні одиниці: *бить масло і бити посуду, двоить кожи і двоить нитки* та ін. Болгарські: *заяждам — начать есть і заесть* у значенні *остановиться; заглаждам — начать гладить бе-*

лье і виворнять стену; задъхвам — издавать запах і задушить, затруднить дыхание, завързвам — начать цвести і завязать мешок та ін.

Неважко помітити, що в усіх цих прикладах поряд з антонімічним протиставленням дієслова розрізняються ще й набором інших сем, що робить відмінності між ними більш суттєвими та різноманітними. У лексикографічній практиці відмінності такого характеру враховуються недостатньо, хоч вони можуть служити однією з основ для розмежування полісемії та омонімії.

Що стосується порівняльного плану, то наявність помітних та суттєвих відмінностей у галузі внутрілексемних конверсивних семантичних відносин свідчить про своєрідність мов у розвитку полісемії та омонімії багатьох зовні схожих лексем: вони відбивають також специфіку деяких префіксальних та суфіксальних значень кожної мови і особливості внутрілексемної валентності.

Список літератури: 1. *Аперсян Ю. Д.* Лексическая семантика. Синонимические средства языка. — М., 1974. 2. *Маслов Ю. С.* Глагольный вид в современном болгарском литературном языке. — В сб.: Вопросы грамматики болгарского литературного языка. — М., 1959. 3. *Прохорова В. Н.* О словах с противоположными значениями в русских говорах. НДВШ. — Филологические науки, 1961, № 1. *Прохорова В. Н.* Энантисемия в современном русском языке (о причинах и условиях возникновения и функционирования слов с противоположным значением). — Вопросы русского языкознания. Изд-во МГУ, 1966, № 1. *Новиков Л. А.* Антонимия в русском языке. — М., 1973. *Пономаренко Т. Г.* О внутрисловной антонимии в современном русском языке. — В сб.: Слово в лексико-семантической системе языка. — Л., 1972. 4. *Соколов О. М.* Некоторые семантические свойства глаголов несовершенного вида. — В сб.: Вопросы словообразования в индоевропейских языках. — Томск, 1976. 5. *Соколов О. М.* К характеристике способов глагольного действия в русском и болгарском языках. — В сб.: Вопросы сопоставительной аспектологии. Изд-во ЛГУ, 1978. 6. *Соколов О. М.* Вопросы морфемно-семантической относительности в лексике. — Томск, 1974. 7. *Михайлова Д. А.* Представката за — в някои диалектни думи. Български език, 1979, ч. XXVIII, кн. 5. 8. Речник на съвременния български книжовен език. — София, 1955, Словарь русского языка: В 4-х т. — М., 1957—1961. 9. Речник на съвременния български език. — София, 1955, том 1—3. 10. Речник на съвременния български книжовен език. — София, 1973. 11. Руско-български речник. — София, 1960, т. 2.

Краткое содержание

В статье на примере русских и болгарских глаголов рассматривается одна из разновидностей семантической конверсии — явление энантисемии. Выявляется ряд различий в характере внутрILEКСЕМНОЙ семантической противопоставленности русских и болгарских глаголов, что, в конечном итоге, дает возможность отметить определенные особенности сопоставляемых языков.

Особое внимание обращено на наиболее типичные условия, порождающие энантисемию, в частности на роль глагольных аффиксов. Значительное число отмеченных в статье конверсивных разновидностей свидетельствует о регулярности этого явления и представляет значительный интерес для понимания семантической структуры славянских глаголов.

СУБ'ЄКТНА МОТИВАЦІЯ В БОЛГАРСЬКИХ І РОСІЙСЬКИХ РЕЧЕННЯХ З МОДАЛЬНИМИ ДІЄСЛОВАМИ І ПРЕДИКАТИВАМИ

Болгарські дієслова *може, трябва, бива* не мають однокорінних і морфологічно однотипних еквівалентів у російській мові. Функціонально їм відповідають російські предикативи *надо, нужно, можно, необходимо, надобно* (і антонімічне *нельзя*), що співвідносні з болгарськими *нужно, необходимо, възможно, невозможно*. Паралельно з цими предикативами в обох мовах функціонують дієслова, лексичний склад яких приблизно покривається, а значення збігаються: *следует, предстоит, надлежит, остается, приходится, полагается; следва, предстои, остава, налага се, полага се*.

Три паралельних ряди лексем є носіями значення повинності. Вони формують речення, які характеризуються загальною семантикою потенціальності дії, що виявляється через ступені можливості, необхідності, неминучості: «*Трябваше да се действава! Трябваше да се стреля!*» (В. Андреев); «*Нужно беше да види човек или да чуе нечий глас...*» (Е. Манов); «*Предстоеше му да опознае онова, за което беше изчел толкова книга*» (Р. Ігнатов); «*Значи, мене не остане, освен да млъкна*» (П. Яворов); «*Може, да се почне вече*» (Б. Райнов); «*И вообще мужчине следует жениться*» (В. Панова); «*Надо было идти в школу*» (С. Клебанов); «— *А приходится идти вдвоем — не хватает людей*» (М. Божаткін); «*Понадобилось забратсья в самый центр Евразийского материка...*» (Л. Соболев).

У реченнях створюються споріднені семантичні поля, в яких домінантою є загальне значення обов'язковості, а конкретизатором — неоднаковий ступінь інтенсивності вимоги, яку ставимо суб'єкту. Саме у зв'язку з формальним вираженням суб'єкта дії пов'язані деякі відмінності цих в основному однотипних речень у російській і болгарській мовах.

У російському реченні предикативну ознаку можна віднести до визначеного або невизначеного суб'єкта: «*Вам у костра погратсья надо*» (Ю. Бондарев) — означено-особовий суб'єкт; «*В ресторане надо пить, а я пас!*» (Ю. Нагібін) — узагальнено-особовий суб'єкт. Наявність означено-особового суб'єкта пов'язана з його вираженням у формі давального відмінка: «*Вам, например, роды приходилось принимать?*» (К. Симонов); «*...ему предстояло идти служить в Красную Армию*» (В. Панова); «*Ему нужно было оправдать эту ненужную любовь*» (Ю. Бондарев).

Суб'єктна мотивація у таких реченнях не реалізується на рівні координативного зв'язку між головними членами — вона вто-

ринна, підрядна і здійснюється на рівні головного і другорядного членів.

На відміну від російської конструкції, зв'язок з особово-визначеним суб'єктом у болгарських різновидах одержує позитивне мовне вираження у самій структурній основі речення. Як і в реченнях, «які виражають дії, викликані обставинами дії» [3, с. 88], зв'язок предиката з визначено-особовим суб'єктом сигналізований особовими закінченнями відмінюваного повнозначного дієслова: *налага(ти) се да затвориш, предстои(им) да завършат*. Плеонатична вказівка на суб'єкт через закінчення і через форму давального особи роблять останню факультативною, а її відсутність підвищує особистий (номінативний) характер конструкції: *налага се да затвориш, предстои да завършат*. Тут, однак, повнозначне дієслово може одержати самостійну безособову (зворотну) форму *налага се да затвори, предстои да се завърши*, якою нейтралізується зв'язок з визначено-особовим живим суб'єктом. Ця конструкція функціонально відповідає російському варіанту: *приходится (надо) ждать*, при якому зміст ознаки відноситься до узагальнено-особового чи невизначено-особового суб'єкта.

При наявності модального дієслова (*предстои, остава, налага се* и т. д.) два дієслівні компоненти присудка самостійно і незалежно один від другого одержують безособове оформлення. Ця самостійність розриває єдність присудка і взагалі відповідає тенденції відособлення т. зв. *да-* речення [6, с. 113—114; 2, с. 37 і далі] у самостійне другорядне речення.

Подібне пасивне або активне оформлення одержує повнозначне дієслово і в реченнях з предикативами *възможно, необходимо, нужно* і з дієсловами *може, трябва, бива*: *Необходимо (ни) е да тръгнем — Необходимо е да се тръгне; Нужно (ни) е да помислим — Нужно е да се помисли; Ще може да работим — Ще може се работи; Не бива да допускат бюрократизиране — Не бива да се допуска бюрократизиране*.

М. Рожновська вважає, що безособовість (на нашу думку, — пасивність. — *І. Г.*) в *да-*конструкціях є факультативною [7, с. 427]. Слід, однак, мати на увазі те, що названі пари речень не мають однакової означальності. Правильно, що «основним центром безособовості в цих реченнях є безособово-предикативне слово» [7, с. 427]. Але залежний член (*да-*речення) у цьому і в іншому випадку має різне семантичне навантаження залежно від особового чи безособового оформлення дієслова:

1. *да тръгна, да тръгнеш, ... да тръгнат*

Възможно е

2. *да се тръгне*

У першому випадку зміст відноситься до означено-особового, а в другому — до неозначеного суб'єкта. Маркірований означено-особовий суб'єкт у другому складі присудка робить факультативним його позитивне мовне вираження швидше у першому складі, при модальному дієслові: *необходимо (МИ)*

е да помисля, необходимо (ТИ) е да помислиш. Таким чином, «основний центр безособовості» [7, с. 427] виявляється залежним від формального вираження і семантичного змісту другого, «не основного».

Обернена залежність нейтралізує безособовий характер модального слова, «основного центру» і створює передумови для приєднання підмета: *Ние не ще може да работим; Те не бива да допуснат; Аз трябва да отмъстя; Той предстоеше да замине; Тя оставаше да замоли; Аз е необходимо да помагам.* У таких реченнях наявність номінатива-підмета стає можливою під впливом особової відмінюваної форми повнозначного дієслова. Ця погодженість корелюється з відповідною конструкцією з транспонованим підметом безпосередньо перед особовим дієсловом*: *Не ще може те да допуснат; Предстои той да замине; Невъзможно е аз да помагам.* Саме особове да-речення визначає номінативний характер таких конструкцій порівняно з відповідними російськими: «*Аз трябва да си ходя*» (Й. Йовков) — *Мне надо идти; «Правверният не бива да ние вино пред очите на гяурите»* (Д. Мантов) — *Правверному нельзя пить вино на глазах у гяуров.*

М. Рожновська підкреслює активне використання дієслів *може, трябва, бива* в особових реченнях і те, що вони не вносять суттєвих змін в ці речення: *Ние не ще може да работим; Аз трябва да отмъстя; Ти трябва да заминеш* [7, с. 405]. Багато авторів взагалі вважають ці дієслова безособовими [1, с. 208—209; 6, с. 116; 9, с. 330—331]. Одночасно слід звернути увагу на деякі факти, що вказують на різну поведінку таких дієслів у складі конструкції і поза нею. Як було зазначено, підмет у подібних реченнях стає можливим при кореляції з відмінюваною (особовою) формою повнозначного дієслова. Навіть при підметі дієслова *може, трябва, бива* зберігають свою безособову форму: *Аз трябва да напусна; Ти трябва да напуснеш; ...Те трябва да напуснат.* Виявляється, що підмет координується (і поєднується) з другим дієсловом. Російські і болгарські конструкції виявляються структурно однотипними, так як інфінітив (у російській мові) і да-речення (у болгарській) однаково підпорядковані модальному дієслову. Конструкції в обох мовах розходяться за структурою, оскільки болгарське да-речення виявляється більш незалежним, синтаксично більш самостійним, ніж російський інфінітив. Інфінітив просто примикає до безособових модальних дієслів як лексичний конкретизатор, а відмінювана (особова) форма повнозначного дієслова болгар-

---

* Е. Пернішка вважає, що такий підмет взагалі належить «другорядному реченню» [5, с. 269]. Г. Тагамлицька вказує на суперечну сутність таких речень: а) як особові і двоскладові, «оскільки є окремо виражені присудок і його підмет»; б) як безособові і односкладові, «на основі того, що керуючим у побудові присудка є безособове дієслово, а граматичні формальні зв'язки підмета ведуть його фактично тільки до залежного компонента присудка» [8, с. 64].

ської мови визначає номінативний характер усього речення. Болгарські модальні дієслова *може, трябва, бива* поряд з дієсловами *следва* і *няма* взагалі не схильні до поєднання з суб'єктом, у тому числі і з давальним особи у безособовому реченні. Вони виражають повинність безвідносно до суб'єкта і тому в безособовому використанні поєднуються з пасивною формою повнозначного дієслова: *Може да ти се даде*. Аналітичне доповнення *на мене, на тебе* і т. д. також відноситься не до модального, а до другого повнозначного дієслова. Доказом цього служить дублююча його займенникова клітика, що позиційно невіддільна від дієслова, до якого відноситься: *НА мене трябва да ми се даде*.

Своєрідність синтаксичних зв'язків дієслів *може, трябва, бива* * порівняно з іншими модальними дієсловами і предикативами, рельєфно виявляється при зіставленні таких рядів:

1. На мене (ми) <i>предстои</i>	да замина
На мене (ми) <i>се налага</i>	да замина
На мене (ми) <i>се полага</i>	да замина
На мене (ми) <i>остава</i>	да замина

Особова форма

2. На мене (ми) <i>е нужно</i>	да замина
На мене (ми) <i>е необходимо</i>	да замина
На мене (ми) <i>е (не) възможно</i>	да замина

Особова форма

3. На мене <i>може</i>	да (ми) се даде
На мене <i>трябва</i>	да (ми) се даде
На мене <i>бива</i>	да (ми) се даде
На мене <i>следва</i>	да (ми) се даде
На мене <i>няма</i>	да (ми) се даде

Особова форма
неможлива

Пасивна зворотна
форма

Таким чином, болгарські дієслова *може, трябва, бива* виражають значення повинності безвідносно до суб'єкта і відповідають предикативам *возможно, надо, необходимо, нужно* (у російській мові) та *возможно, нужно, необходимо* (у болгарській мові). Набувши спеціалізації безособових модальних слів, ці дієслова втратили зв'язок зі своєю первісною парадигмою. В обох мовах майже однакові слова творять паралельні ряди: *следует, предстоит, надлежит, остается, приходится, полагается; следва, предстои, остава, налага се, полага се*.

* С. Дякова вважає, що безособові структури містять ці дієслова як «допоміжні частини» [4, с. 237].

Основна відмінність між російськими і болгарськими реченнями із згаданими предикативними членами зводиться до форм здійснення суб'єктивної мотивації. У російських варіантах суб'єкт виражається формами давального відмінка. Так звана *да*-конструкція у болгарській мові, що замінила старий інфінітив, призводить до зовсім нетотожної російській субординації елементів суб'єктної мотивації. Флексія особи в *да*-конструкціях повторює виражений в непрямій (давальній) формі суб'єкт дії, причому давальний особи виявляється факультативним. Його усунення надає реченню номінативного характеру, що є найсуттєвішою відмінністю від відповідної конструкції у російській мові.

Список літератури: 1. *Андрейчин Л., Иванов М., Пспов К.* Съвременен български език. — София, 1957, 4. 2. *Генадиева-Муцафчиева З.* Подчинителният съюз *да* в съвременния български език. — София, 1970. 3. *Георгиев И.* Семантичні і формальні особливості російських та болгарських безособових речень, які виражають викликану певними передумовами дію. — Проблеми слов'янознавства. Вид-во при Львів. ун-ті, 1977, вип. 15. 4. *Дякова С.* Безличні структури в болгарски и английски език. — Трудове на Великотърновския университет. — София, 1974, т. 10, кн. 1. 5. *Пернишка Е.* Неправилна употреба на някак безлични глаголи. — София, 1974, № 3. 6. *Попов К.* Съвременен български език: Синтаксис. — София, 1963. 7. *Рожновская М. Г.* Безличные предложения в современном болгарском литературном языке. — В кн.: Вопросы грамматики болгарского литературного языка. М., 1959. 8. *Тагамлицкая Г. А.* Структура двусоставного предложения с введением глаголов и предикативных слов модального значения. — В сб.: Славянска филология. — София, 1963, т. 10. 9. *Теодоров-Балан А.* Нова българска граматика за всякого. — София, 1958, св. 3.

Краткое содержание

Болгарские глаголы *може, трябва, бива* выражают долженствование безотносительно к субъекту и отвечают предикативам *возможно, надо, нужно, необходимо* (в русском языке) и *възможно, нужно, необходимо* (в болгарском). Специализировавшись как безличные слова, эти глаголы потеряли связь со своей бывшей парадигмой. В обоих языках функционируют параллельные ряды, лексический состав которых приблизительно покрывается: *следует, предстоит, надлежит, приходится, полагается* — *следва, предстои, остава, налага се, полага се*. В болгарских вариантах лексическую конкретизацию создают «*да*»-предложения, заменившие древний инфинитив. Флексия лица в «*да*»-предложениях повторяет выраженный в дательной форме субъект действия, поэтому дательный лица оказывается факультативным, а его устранение повышает личный характер конструкции, что является наиболее существенным отличием от соответствующих русских предложений.

РОЛЬ ЧЕСЬКОЇ МОВИ У СТАНОВЛЕННІ І РОЗВИТКУ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ХОРВАТІВ 30—70-х РОКІВ ХІХ ст.

Глибину і обсяг впливу чеської мови на багато слов'янських, а в деякі періоди і неслов'янських (латиську, литовську) мов з кінця ХVІІІ аж до початку ХХ ст. можна порівняти хіба що з впливом російської мови в цей же період, хоч вплив першої на літературну мову хорватів був більш сконцентрованим і яскраво вираженим [8, с. 39—48]. Його розміри та характер досі не визначені і не узагальнені, лише факт самого впливу є загально визнаним. Найбільш значний вклад у розробку цього питання внесли видатні чеські та югославські вчені Б. Гавранек, Т. Маретич, Л. Йонке, Д. Брозович. З радянських вчених тему порушували Л. Булаховський та С. Бернштейн.

Дослідження фактів хорватсько-чеських мовних контактів, що зумовили чеський лексичний вплив на літературну мову хорватів у період їх національного відродження в 30—70-ті роки ХІХ ст., дає можливість стверджувати, що число інослов'янських запозичень цього періоду, які міцно увійшли у норму наукового та літературного вживання, налічує не одиниці, а сотні [12, с. 161—178]. Процес активного засвоєння відзначався відносною стислістю строків. Розпочавшись на рубежі 30—40-х років ХІХ ст., він в основному завершився до кінця 70-х років. У сфері книжної мови переважна більшість запозиченої чеської лексики припадає на наукову термінологію, зокрема на природничі науки, філологію, а також на все коло суспільно-політичної лексики.

Хорватсько-чеські лексичні зв'язки характеризуються рядом специфічних особливостей, головними з яких є переважання соціально-політичних і культурних мотивів серед інших екстралінгвістичних моментів, що зумовили мовні контакти, свідоме, цілеспрямоване звернення до однієї із взаємодіючих мов з метою збагачення. Чеська мова засвоювалась хорватами переважно за посередництвом книжок, бо відсутність спільних кордонів не сприяла масовим контактам носіїв обох мовних систем. При науковому визначенні самого факту впливу однієї мови на іншу дуже важливою є і та обставина, що обидві мови близькоспоріднені. Процес засвоєння іншомовних запозичень разом з тим може бути правильно витлумачений лише при урахуванні внутрішніх факторів розвитку хорватської літературної мови. Він не випадково виявився одним з перших, значних за обсягом процесів, які охопили цю мову у згаданий період. Саме тоді в основ-

ному склалася норма сучасної мови, почала визначатися її стилістична система. Ставши літературною мовою і досягнувши повної свободи та самобутності, вона змогла за відносно короткий строк увібрати значну кількість нових слів з іншого слов'янського джерела, швидко їх асимілювати, не боячись спотворення власних норм.

Однією з найбільш помітних ознак недостатнього розвитку лексичної системи більшості слов'янських (у тому числі чеської та хорватської) мов у цей період був дефіцит, а часом і відсутність необхідних, термінологічно стійких слів з суспільно-політичної галузі знань, а також слів, які б виражали різноманітні поняття соціального і психічного життя. Прогалина найчастіше (наприклад, у російській мові) заповнювалась шляхом традиційної вже термінології європейського походження на базі французької мови, яка значною мірою бере свій початок з латинського першоджерела. В інших слов'янських народів внаслідок специфічних умов боротьби за національне відродження у мовній політиці здебільшого переважали пуристичні тенденції. В цей період чеська і, дещо менше, хорватська інтелігенція загальноєвропейській термінології протиставила свої власні терміни. Порівняймо, наприклад, чеські та хорватські слова:

чеські	хорватські	
dějiny	— povijest	— історія;
soutěž	— natječaj	— конкурс;
hudba	— glazba	— музика;
divadlo	— kazalište	— театр;
názvosloví	— nazivlje	— термінологія та ін.

У процесі розвитку обох мов усе ж таки була прийнята значна кількість інтернаціональних слів, які тепер почасти стали новими синонімами до раніше створеної і вже усталеної в цих мовах лексики. Наприклад, у хорватській мові: *historija*, *konkurs*, *muзика*, *teatar*, *terminologija*.

Останню чверть XVIII—першу чверть XIX ст. у південних слов'ян Австрійської імперії, зокрема у хорватів, визначають як період національно-просвітницького руху, що у 30—40-ві роки XIX ст. переріс у національне відродження, яке отримало у хорватів назву ілліризм [3, с. 12—19]. Кінцевою хронологічною межею цієї епохи звичайно вважається кінець 70-х років минулого століття, коли майже у всіх слов'янських країнах закінчувався історичний етап, зміст якого В. І. Ленін характеризував як пробудження національного життя і національних рухів, боротьбу проти всякого національного гніту, створення національних держав [1, с. 124].

Зародження хорватської літературної мови хронологічно пов'язано з епохою національного і культурного відродження слов'янських народів. Незважаючи на відсутність у хорватів своєї державності, в умовах, коли багато найважливіших функцій

літературної мови виконували чужі мови, саме в цей період активно формується їх національна культура [2, с. 50—58]. Літературна мова хорватів створюється в стислий проміжок часу як результат свідомої та цілеспрямованої діяльності представників хорватської буржуазної інтелігенції: Л. Гая, братів А. та І. Мажураничів, В. Бабукича, А. Вебера, Б. Шулека, В. Ягича та ін.

Революційні події 1848 р., викликавши значні зміни в адміністративній структурі Габсбурзької монархії [5, с. 3—31], прискорили і розвиток літературних мов усіх слов'янських народів, що входили до її складу. Чеська мова, наприклад, використовується з 1848—1851 рр. у сфері державного діловодства. З цього часу розвивається і народна освіта з навчанням чеською мовою (з 1849 р. — перша вчительська семінарія, з 1851 р. — перехід до навчання чеською мовою у деяких гімназіях, з 1862 р. — перший чеський технічний факультет тощо).

У Хорватії також починають складатися власний економічний уклад, промисловість і торгівля, національна інтелігенція [4, с. 13—44]. Після одержання автономії, переходу до навчання в школах рідною мовою, введення її в діловодство, заснування Академії наук (1867), університету (1874), національного хорватського театру реалізуються багато функцій молодого національної літературної мови.

Дослідження функцій літературної мови у сфері мистецтва і літератури не входить в наше завдання. Нас цікавить мова адміністративної сфери, а також спеціальна та наукова термінологія. У зв'язку з прогресивними змінами, що вплинули на мову культури і науки в Чехії і Хорватії, наукова термінологія цих слов'янських мов починає набувати іншої якості, займати інше місце, ніж те, яке вона займала у початковому періоді національного відродження. Проекти по створенню наукової термінології, що не мали іншої реальної підтвердження у спеціальній літературі, втілюються в життя, знаходять практичне застосування. Ці обставини не тільки збільшують рамки поширення національної літературної мови, її виражальні можливості, але й змінюють її соціальне звучання. В Чехії, наприклад, вона перестає виконувати функцію спілкування тільки духовенства і письменників, швидко розвивається у двох напрямках: стабілізується в адміністративній сфері та народній освіті, набуваючи в міщанському і буржуазному середовищі рис «офіційно визнаної» мови, виходить за вузькі класові межі, обслуговуючи при цьому і нижчі міські стани, сільських жителів, а з початку 70-х років ХІХ ст. — і пролетаріат, що тільки почав формуватися.

Подібні процеси відбуваються в Хорватії, де молода літературна мова на базі штокавського діалекту швидко одержує права громадянства і поширюється на кайкавській та чакавській територіях; хорватам також надано право використання рідної мови в школах і муніципальних установах. Незважаючи

на тісні зв'язки з Прагою — тодішнім центром слов'янської думки, з видатними діячами чеського національного відродження в галузі культури, у питаннях мовної політики [6, с. 107—114]. Л. Гай та його однодумці не мали єдиної, чітко розробленої програми розвитку і збагачення лексичного складу молоді літературної мови. Це пояснюється у першу чергу тим, що серед них не було видатних учених-філологів, іноді вони представляли різні, ворогуючі між собою філологічні школи. У Чехії з початку XIX ст. (якщо брати до уваги спадкоємність наукових ідей Й. Добровського, то з кінця XVIII ст.) над створенням і поповненням лексики часів відродження протягом майже двох десятиріч працювала плеяда енциклопедично освічених учених на чолі з прекрасним знавцем чеської мови та її реформатором Й. Юнгманом. У 20—30-х роках вони випустили чеською мовою чимало самостійних видань, а також значну кількість статей у наукових журналах «Крок» і «Часопис чеського музею», в яких була опрацьована термінологія з різних галузей знань [14, с. 103—107]. У першу чергу слід відмітити такі основні праці, як «Флора чеська» (Květena česká, 1819) братів Я. та К. Преслів, «Ботаніка» (Rostlinář, 1820) Я. Пресла, «Логіка» (1820) А. Марека, «Словесність» (Slovestnost, 1820) Й. Юнгмана, а також статті В. Седлачека, І. Пелікана, А. Юнгмана, Ф. Гини та ін. у згаданих журналах [13, с. 7—18].

Саме ці праці чеських «будителів» стали основою і головним джерелом запозичень богемізмів спочатку для реформаторів літературної мови — іллірійців, а після розпаду і остаточного згасання ілліризму вони послужили зразком для засновника хорватської наукової термінології Б. Шулека. Вже з кінця 30-х років XIX ст. в іллірійських періодичних виданнях, наукових статтях, граматиках і словниках зустрічаємо такі запозичені чеські терміни, як *časopis*, *dosljedan*, *okolnost*, *podneblje*, *prevaga*, *životopis* та ін. Слів цих ще небагато, вживання їх нестабільне.

Народження хорватської наукової термінології, багаторічна праця у справі її створення і збагачення пов'язані з ім'ям Б. Шулека, словака за походженням, видатного діяча хорватського відродження, відомого публіциста, найвидатнішого хорватського лексиколога XIX ст., автора чотирьох багатотомних наукових термінологічних словників (*Biljarstvo* — 1859, *Deutsch—Kroatisches Wörterbuch* — 1860, *Hrvatsko—njemačko—taljanski rječnik znanstvenoga nazivlja* — 1874, *Jugoslavenski ime-nik bilja* — 1879), що досі не втратили своєї наукової та пізнавальної цінності.

Хорватська наукова термінологія створювалась Б. Шулеком за єдиною, цілісною програмою, яка охоплювала практично всі існуючі в цю епоху галузі знань, включаючи найбільш сучасні, такі, як соціологія, електротехніка, електромеханіка та ін. Багато чехізмів, що увійшли в словники Б. Шулека, з кінця 70-х років XIX ст. починають з'являтися і в сербських словниках.

У Воеводині і Шумадії вуківський тип літературної мови — заснований на мові села і дрібних містечок, незважаючи на його прогресивність, ще не був спроможний задовольнити швидко зростаючі потреби цивілізації і в першу чергу гострий нестаток наукових та спеціальних термінів. У передмові до «Німецько-сербського» і «Сербсько-німецького словника» (1879, 1881) його упорядник Дж. Попович скаржиться на анархію у вживанні наукових термінів і плутанину, яка панує у сербській науковій літературі та словниках, а співвітчизників, «що пишуть латиницею» і особисто Б. Шулека критикує за численні чеські запозичення [7]. Однак через відсутність у сербському варіанті відповідних лексичних еквівалентів, особливо у галузі абстрактних понять, він все таки звертається за допомогою до «Німецько-хорватського словника» і «Словника наукової термінології» Б. Шулека, що містять надзвичайно багатий термінологічний матеріал, і вводить ці слова, у тому числі і богемізми, у свій словник. Ось деякі з них: бајословље, доследност, лучба, назор, предност, смер, тлак, узор і багато інших. Автор вніс до нього навіть географічні назви, запозичені з чеської мови: Дражђани, Кодань, Краљвац тощо.

Досліджуючи чеські термінологічні запозичення в літературній мові хорватів, не можна обминути того значного впливу, який зробили на розвиток хорватської термінології наступні термінологічні видання, які побачили світ у 50-ті роки XIX ст. Це колективні праці термінологічних комісій: «Юридична і політична термінологія» — *Juridisch politische Terminologie für die slawischen Sprachen Österreichs* (Відень, 1850) і «Німецько-чеський словник наукової термінології» — *Německo-český slovník vědeckého názvosloví pro gymnasia a reálné školy* (Прага, 1853). Вони вийшли під загальним керівництвом П. Й. Шафарика. Були видані три сепаратні видання «Юридичної і політичної термінології»: для користування чехів і словаків, поляків і русинів (українців) та південних слов'ян (сербів, хорватів, словенців). Редагував видання К. Я. Ербен, для роботи над ним були залучені найвидатніші представники слов'янської філологічної науки, які проживали в Австрійській імперії: Я. Колар, А. Шембера, К. Кузмані, Ф. Міклошич, В. Караджич, А. Мажуранич, Я. Головацький. З поля зору дослідників випало ім'я Б. Шулека, який також був членом першої комісії [15, с. 166—168]. Цей факт має важливе значення, тому що за час спільної праці з видатними діячами слов'янського відродження Б. Шулек нагромадив досвід і використав його при складанні своїх словників. «Німецько-чеський словник наукової термінології» (1853) за редакцією П. Й. Шафарика, що вийшов у Празі, став, за словами акад. Б. Гавранека, найважливішою віхою у розвитку чеської наукової термінології взагалі і лінгвістичної зокрема [9, с. 106]. Особистим вкладом П. Й. Шафарика в цю колективну працю був збір і обробка всієї лінгвістичної граматичної термінології, вживаної і сьогодні у практичній шкільній чеській

граматиці. Сюди ж увійшло багато граматичних термінів, створених Й. Юнгманом і запозичених потім Б. Шулеком (такі, наприклад, як *rodmet*, *predmet* (в значенні об'єкт), *srojka* тощо). Після виходу в світ словника П. Й. Шафарика, в 60—70-ті роки було видано ще кілька значних чеських лексикографічних термінологічних видань, що охоплювали економічну, військову, музичну, спортивну та іншу термінологію (словники Ф. Шпатного, Й. ШкROUPA, М. Тирша, Ф. Ченського, Л. Ригра і т. д.), лексика яких також частково увійшла в «Словник наукової термінології» Б. Шулека. Однак за зразок автор взяв ідентичний словник П. Й. Шафарика, про що він і говорить у передмові «Про хорватську хімічну термінологію» [16, с. 4—12].

Виданням чеського «Словника наукової термінології» завершився один з етапів практичного здійснення програми створення чеської наукової термінології, яку заклали Й. Юнгман та його однодумці ще в 20-х роках ХІХ ст. Остаточна стабілізація її основ в окремих галузях знань відбулася пізніше, у 70-ті роки ХІХ ст. [11, с. 18—34]. Приблизно в цей час сформувалися основи термінологічної літературної мови хорватів. У 70-х роках ХІХ ст. тенденції відродження як у чеській, так і в хорватській термінології затихають, нова термінологіка створюється тепер значно менше, і вся вона пов'язана з новими поняттями в науці та техніці (порівн. чеські слова *elektrárna zágovka* і хорватські *elektrana*, *žarulja* та ін.).

До кінця 80-х років ХІХ ст. запозичення з чеської мови у хорватів припинились. На короткий час вони відновилися у 20—30-ті роки ХХ ст., коли значна кількість югославської студентської молоді, в тому числі і хорватської, навчалась в університетах Праги, Брно, Оломоуца [10, с. 57]. У цей період на сторінках югославських видань в обмеженій кількості з'являються чехізми, що відображають, в основному, нові види спорту (порівн. чеські *odbijeňá*, *košíková* і хорватські слова *odbojka*, *košarka*).

Наведені вище факти дають нам право стверджувати, що запозичення із спорідненої слов'янської мови допомогли молодій хорватській літературній мові за короткий строк значно поповнити свій лексичний фонд і стабілізувати термінологію у різних галузях знань.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів, т. 24. 2. *Бернштейн С. Б.* Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков. — В кн.: Формирование национальных культур. М., 1977. 3. *Злыднев В. И.* Некоторые аспекты изучения проблемы национальных культур. — В кн.: Формирование национальных культур. М., 1977. 4. *Лециловская И. И.* Иллиризм. — М., 1968. 5. *Лециловская И. И.* Общественно-политическая борьба в Хорватии 1848—1849. — М., 1977. 6. *Мойсєенко В. Ю.* Проблематика вивчення чеських лексичних елементів у літературній мові хорватів періоду їх національного відродження. — Проблеми слов'янознавства. — Львів, 1977, вип. 15. 7. *Поповић*, Речник српскога и немачкога језика, II део. — Панчево, 1881, Предговор. 8. *Brozović D.* Češki standardni језик kao etalon u doba slavenskih narodnih preporoda. In; Slovanské spi-

sovne jazyky v době obrození. — Praha, 1974. 9. *Havránek B.* Vyoj spisovného jazyka českého, Československá vlastivěda, řadall. — Praha, 1936. 10. *Hrasie M.* Strani elementi u hrvatskom ili srpskom narodnom i književnom jeziku. In: Radovi slavenskog instituta, br. 2. — Zagreb, 1958. 11. *Jedlička A. P. J. Safařík a český jazyk.* In: Naše řeč, 44. — Praha, 1961. 12. *Jonke Lj.* Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća. — Zagreb, 1971. 13. *Ortoš T. Z.* Za-požyczenia słowiańskie w czeskiej terminologii botanicznej. — Kraków, 1972. 14. *Palacký F.* Okus české terminologie filosofické, obzvlášť krasovědné, ČSM, 1827. 15. *Paul K. P. J. Safařík* Život a dílo. — Praha, 1961. 16. *Sulek B. O.* hrvatskom lučbenom nazivlju, In: Hrvatskonjemačko—talijanski rječnik znans-tvenoga nazivlja. — Zagreb, 1874.

Краткое содержание

В статье затрагиваются вопросы хорватско-чешских языковых контактов периода национального возрождения, исследуются пути и источники заимствования чешской терминологической лексики в литературном языке хорватов более позднего периода.

В. П. АНДЕЛ, ст. вкл.,

Львівський університет

ІНШОМОВНИЙ ЕЛЕМЕНТ У СИСТЕМІ АБСТРАКТНОЇ ЛЕКСИКИ ЧЕСЬКОЇ МОВИ

Слова іншомовного походження, зокрема іменники, у мовній практиці виступають як інтернаціоналізми, іновачії, терміни або просто як загальноживані слова. Викликані об'єктивними причинами явища лексичних запозичень чи взаємо-запозичень розглядаються у мовознавчій науці як позитивні елементи, що супроводжують віковичний розвиток духовної культури різних народів, прогресуючі процеси всестороннього пізнання навколишньої дійсності.

Факти мовних запозичень у слов'янських мовах фіксуються уже в писемних пам'ятках найдавнішого часу. В сфері абстрактної лексики переважають прямі і непрямі запозичення з грецької та латинської, рідше з інших мов.

У нашому повідомленні зроблена спроба проаналізувати абстрактні назви іншомовного походження, виявлені у писемних пам'ятках чеської мови XIII—XVII ст. На цей період припадає становлення і дальший розвиток чеської літературної мови в умовах феодальних відносин. Її еволюція супроводжувалась також засвоєнням і використанням іншомовної абстрактної лексики, зокрема латинської, грецької та німецької. Однак обсяг і якість запозичень з латинської, грецької та німецької мов були далеко не однаковими. Класичні грецька і латинська мови були багатим джерелом поповнення абстрактної лексики, термінології та калькування не лише для чеської, а й для інших мов.

У досліджуваній період панівне місце в трансформації грецизмів та латинізмів у мови Заходу займає книжно-писемна латинська мова, яка пройшла довгий шлях розвитку і в ній втілювалися найвищі якості духовної культури тих часів. Це була мова літератури, освіти, науки, ідеології та дипломатії. Лексичні засоби латинської і грецької мов до сьогодні становлять багате джерело запозичень, особливо в системі абстрактної лексики і термінології.

Засвоювання чеською мовою лексичних одиниць з німецької мови викликалося прямою дією німецької розмовної стихії. Носієм її було зростаюче чеське міщанство, серед якого значний прошарок становили німецькі колоністи, ремісники, майстри гірничорудної та будівельної справи і купці, що прибували на запрошення чеських феодалів. Співіснування чеської та німецької етнічних груп зумовило появу в системі чеської мови багатьох германізмів, особливо на означення конкретних предметів, назв знарядь, видів виробництва, організації побуту, управління тощо.

Чеська і німецька літературні мови розвивалися за рахунок власних ресурсів і аналогічних джерел запозичень, однаково відповідали вимогам суспільних потреб XIII—XVII ст. Як підкреслив К. Маркс, чеська мова досліджуваного періоду за своїми можливостями і функціями не уступала німецькій мові*.

Питання збагачення абстрактної лексики чеської мови за рахунок неслов'янських запозичень у XIII—XVII ст. ще не вивчене повністю, хоч воно має важливе значення у визначенні джерел, характеру і напрямів запозичень протягом тривалого часу, у ствердженні факту розбудови інтелектуальної лексики за рахунок власних засобів. Це в свою чергу може внести певні уточнення у традиційне трактування обсягу, функцій абстрактних лексичних запозичень. Часткові праці, об'єкт дослідження яких обмежений хронологічно та жанром, позбавлені такої можливості.

Наведені нижче висновки і спостереження зроблені на основі 165 фактів запозичень, виявлених у текстах понад 130 чеських писемних пам'яток. Не беруться до уваги цитовані багатослівні конструкції і фразеологізми. Згадана кількість запозичень відносна, вона може змінитись із збільшенням суми аналізованих писемних пам'яток. Це, однак, не може істотно вплинути на зміну виявлених тут пропорцій у запозиченнях німецького і латино-грецького походження.

Серед виявлених запозичень виділяється значна кількість абстрактних слів, що виступають у функції термінів, нагромадження яких зростає з розвитком наук та публікацій про них. У текстах XVI ст., а пізніше, зокрема у працях Я. Коменського, добре простежується формування спеціальної термінології за-

---

* Архив Маркса и Энгельса. — М., 1946, т. 4, с. 216.

собами власної і запозиченої абстрактної лексики. Велика кількість запозичених абстрактних назв латино-грецького походження в цей період починає виступати у функції інтернаціоналізмів. Такі тенденції спостерігаються особливо у творах Я. Коменського.

Іншомовні слова, абстрактні іменники на чеському мовному ґрунті підлягають законам чеської морфології та фонетичному оформленню; як правило, запозичення з німецької мови набувають форми чоловічого, а з латино-грецького походження — форми жіночого та середнього роду.

За джерелом запозичення іншомовні абстрактні слова в чеській мові згаданого періоду також поділяються на дві основні групи: а) меншу — німецького походження; б) більшу — латино-грецького походження. Третю групу становлять гібридні утворення, що з'явилися на чеському ґрунті внаслідок поєднання мішаних, чеських та іншомовних морфем.

1. Абстрактні іменники, запозичені з німецької мови, представлені простими, часто лексикалізованими структурами, переважно для означення понять дії, наприклад: *šurm* (Alex. 41), *vandr* (Rozml. 68), *gvalt* (Č. zem. 221), *frej* (Neub. 55), *harc* (Výb. 1,515), *šerm*, *kšaft* (Rým. 46,49), *fortel* (Zebr. 75), *gleich* (Rým. 56), *frivort* (H. Sl. 27), *kunsst* (Mand. 170), *mord* (Št. Ř. b. 105), *hold* (Ant. Hrub. 40), *turnaj* (Dal. 41), *handl* (Nevěr. 163), *panket* (Zebr. 83), *probe* (K. Br. 354), *trety* (K. Lab. 23) та ін. Звучання більшості наведених слів характеризує їх народно-розмовний рівень. У тексти писемних пам'яток вони стали проникати починаючи з XIV ст.

2. Абстрактні назви та терміни латино-грецького походження засвідчені більшою кількістю фактів. Основним джерелом запозичень була латинська мова, а вже через неї найчастіше проникають у чеську мову лексичні одиниці грецької мови. Тут більша розмаїтість лексико-семантичних структур та типів для означення абстрактних понять. Як правило, вони представляють засоби книжно-писемної мови латини і в чеській мові вживаються для означення звужених спеціальних процесів, актів, діяльності, функцій; виступають засобами термінологічної номенклатури суспільних наук, назвами наук та наукових дисциплін, зокрема: *forma*, *materia*, *essencia* (Št. Ř. b. 6,25), *natura* (H. Sl. 73), *ffantazye* (R. d. 38), *metaphysika* (Mas. 157), *filosofie* «R. d. 361), *jerarchie* (Št. Kn. š. 688), *kvalitas*, *origenes* (Št. Ř. b. 15,9), *medicina* (K. Lab. 43), *fyzika* (K. Lab. 61), *matematika*, *astrologie* (K. Lab. 62), *dialektika* (K. Lab. 130), *hypothesa*, *praktika*, *komedie* (K. Lab. 58, 71, 88), *interium* (K. Lab. 113), *privilegium* (K. Br. 399), *instrukce*, *revise*, *reformace*, *exekuce*, *opraga* (K. Lab. 22, 58, 59, 111, 151), *fixace* (K. Lab. 58), *konfuse* (K. Br. 437). Термінологічне навантаження цих назв у чеській мові підсилюється помітним ступенем їх лексикалізації.

3. Третю групу представляють слабо диференційовані за типами словотворчих морфем, але добре засвідчені гібридні

структури, що появились внаслідок словотвору вже на чеському мовному ґрунті на базі чесько-іншомовних словотворчих засобів. Вірогідно, розширення таких назв у мовній практиці того і пізнішого часу мотивується звуженням або й зміщенням лексико-семантичного значення непохідних іншомовних структур унаслідок їх лексикалізації. Зокрема, вони перестали виражати тривалий процес.

Тривалу, динамічну дію можна було виразити іншими, подібними утвореннями типу *potřina actionis*, а не словами із значенням *potřina acti*, що часто стало властивістю непохідних з їх затертою семантикою. Замість семантично стертого, лексикалізованого іншомовного слова із звуженням значенням дії типу *examen*, *šerm* на базі дієслівних словотворчих основ появились назви для означення семантично вираженої тривалої дії: *examinování* (К. Lab. 29), *šermování* (Ž. Kl. 243) тощо.

У складі гібридних назв для означення дії, діяльності, професії, властивості виділяються утворення з формантами *-apí*, *-ství*, *-uňk*. Перші два представляють активні словотворчі засоби, третій не розвинув своєї продуктивності.

Назви з формантом *apí* вживаються для означення тривалої дії: *imprimování* (Háj. 25), *vinšování* (Č. zem. 202), *podgování* (Mil. 15), *potování* (Chelč. 314), *frejování* (H. Sl. 27), *šacování* (H. Sl. 166), *glozování* (Zř. Mor. 422), *šturmování* (Ham. 598), *šermování* (Baw. 372), *hesování*, *krumpování* (Chelč. 315), *šikování* (Mil. 44), *folkování*, *sfaldování*, *fintování*, *fresování* (К. Lab. 31, 50, 143, 154), *kejklování*, *spekulování* (К. Lab. 111, 130), *korigování*, *formování*, *substrahování* (Cens., 268; К. Inf. 295, 315).

Назви з формантом *-ství* — для означення дії, діяльності, занять: *trampovství* (Rým. 46), *kayklerství* (Kab. 24), *šantroctví* (Rozml. 18), *kopeřství* (Geb. Sl. 11, 98), *mordeřství* (Chelč. 186); *kuběnařství* (Chelč. 184), *rufianstvo* (Chelč. 59), *tyranství* (Č. zem. 239), *šejdiřství* (Ant. 303), *šimonství* (H. Sv. 82), *sodomství* (К. Lab. 84), *helmbrechenství* (Geb. Sl. 1,411), *fojství* (Č. zem. 205), *farářství* (H. Sv. 82).

Назви з формантом *-uňk* (чеський варіант німецького *-ung*) — для означення обмеженої у лексико-семантичному плані дії. Вірогідно, виділений суфікс одержав чеське фонетичне оформлення у складі готових німецьких запозичень типу *die Rettung*. Аналізовані структури носять огласовку народно-розмовної мови, наприклад: *fresuňk* (Frant. 25), *šacuňk* (Chelč. 205), *retuňk* (Háj. 167), *stavuňk* (Č. zem. 180), *stavunek* (Č. zem. 225), *bituňk* (Šach. 479), *trefuňk* (К. Inf. 424).

Іншомовна абстрактна лексика, в тому числі й гібридні структури, виступають у чеській мові досліджуваного періоду не з тотожною лексико-семантичною та номінативною функцією. З огляду на ці якості їх можна поділити на: 1) назви для позначення різних явищ і процесів побуту: *kořtování* (Baw. 215), *frej* (Neub. 55), *vinšování* (Č. zem. 202), *fortel* (Rým. 49),

frivort (H. Sl. 27), gvalt (Č. zem. 221); 2) назви для позначення негативних актів, форм поведінки, окремих дій: kopeřstvie (Geb. Sl. II, 98), kaykleřstvie (Kab. 24), mordovani (Mil. 15), mordeřství (Chelč. 186); 3) назви для означення виробничих процесів: glozování (Zř. Mor. 422), imprimování (Háj. 25), korigování (Cens. 268), krumpování (Chelč. 315), fochrování, folkování, sfaldování, fresování (K. Lab. 81, 84, 31, 50); 4) адміністративно-правові назви та формули: fojství (Č. zem. 205), fařářství (H. Sv. 82), politie (K. Br. 443), juris prudentie (K. Lab. 43), privilegium (K. Br. 398); 5) назви з військової справи: šturm (Alex. 4), harc (Výb. 1,515), šerm (Rým. 49), šturmování (Ham. 598), šermování (Ž. Kl. 243), šikovani (Mil. 44), turnaj (Dal. 41), turnování (H. Výk. des. Erb. 121); 6) назви для означення торговельних та комерційних актів: šacuňk (Chelč. 205), handl (Nevěř. 163), šacování (H. Sl. 166), pachtování (K. Lab. 24); 7) назви для означення понять релігійної моралі: kuběnářství (Chelč. 184), guřianstvo (Chelč. 59), šimonství (H. Sv. 82), sodomství (K. Lab. 84), reformace (K. Lab. 54); 8) назви для означення життя школи та процесів дидактики: subtrahování (K. Inf. 315), konversace (K. Br. 440), pronunčiace (K. Br. 444), oddování (K. Br. 437), exercitace, invence, študování (K. Br. 438, 439, 407), formování (K. Inf. 295), examinování (K. Navr. 36), examen (K. Navr. 33), pronunčiace (K. Br. 444); 9) назви на означення наук та навчальних дисциплін filosofie (R. d. 361), metaptysica (Mas. 157), teologie (K. Br. 426), medicina (K. Lab. 93), fysika, matematika, gramatika (K. Lab. 61, 130), optika (K. Inf. 297), retorika, poetika (K. Inf. 298), historie, oekonomika (K. Lab. 67; K. Inf. 298); 10) назви для означення філософських понять: natura (H. Sl. 73), essencia (Št. Ř. b. 6), metoda (K. Navr. 34), dialektika (K. Inf. 298), origenes, kvalitás, affectus (Čt. Ř. b. 9, 15, 27), jerarchie (Št. Kp. ř. V., 688).

Кількість, якість, функції, лексико-семантична та словотворча структура наведених запозичень і нових утворень свідчать, що: а) протягом майже всього досліджуваного періоду збагачення абстрактної лексики та термінології у чеській мові здійснювалося за рахунок чеських мовних ресурсів; б) з розширенням виробництва і зростанням наук збільшуються потреби у згаданому типі лексики, зростають тенденції запозичувати абстрактні слова і терміни з латино-грецького джерела, особливо для позначення тих понять, для вираження яких за нюансами лексико-семантичної чіткості нелегко було підібрати відповідники з засобів чеської мови. За таких умов був відкритий шлях для формування інтернаціональної лексики; в) у досліджуваний період німецька мова для чеської не була виключним зразком і базою запозичень у галузі абстрактної лексики; для неї, як і для чеської мови, таким джерелом були класичні мови. Наведені німецькі запозичення викликані побутовими і виробничими відносинами; г) гібридні абстрактні назви появилися: 1) внаслідок усе частішого вживання іншомовних основ у

формуванні резерву похідних дієслів, а на їх базі й іменників; 2) з причини необхідності замінити первісні нерідко уже лексикалізовані іменникові запозичення похідними віддієслівними іменниками, які краще передають необхідну динаміку і тривалість дії; д) численніші запозичення відмічаються особливо у дидактичних творах Я. А. Коменського, який зумів відчути вимоги доби щодо розумного використання багатства класичних мов. У цьому процесі зустрічалися й зайві запозичення, проте вони були вилучені пізнішою мовною практикою. Проти раціональних запозичень був безсилий чеський мовний пуризм.

ПОЯСНЕННЯ СКОРОЧЕНЬ

1. Alex. Staročeské Alexandreidy rýmované. Vyd. Fr. X. Prusík. Praha, 1896.
2. Anth. Hr. Anthologie z literatury české, sv. II. Sest. J. Jíreček, Praha, 1881.
3. Baw. Sborník hraběte Baworowského. Upr. J. Loriš. Praha, 1903.
4. Cens. Příspěvek k dějinám censury za arcibiskupa. Ant. Brusa. — L. f., 32. Praha, 1905.
5. Chelč. Сочинения Петра Хельчицкого. Сеть веры.—Сб. ОРЯС, т. 55. СПб, 1893.
6. C. zem. J. Macůrek — M. Rejnuš. České země a Slovensko ve století před Bílou Horou. Přílohy. Praha.
7. Dal. Rýmovaná Kronika česká tř. Dalimila. Praha, 1877.
8. Fr. Frantové a grobiáni. Z mravokárných satir XVI věku v Čechách. ČSAV. Praha, 1959.
9. Geb. Sl. J. Gebauer. Slovník staročeský, d. I, II. Praha, 1903—1916.
10. Háj. Václava Hájka z Libočan Kronika česká z r. 1541. Praha, 1918.
11. Ham. Viktorína knížete Minsterberského list k hamarníkům panství Polnického r. 1480. — CCM, 1844. Praha.
12. H. Sl. Slovník k českým spisům Husovým. Archiv pro lexikologii i a lexikografii, č. 9. Praha, 1934.
13. H. Sv. M. Jan Hus. O svatokupectví. Vyd. V. Novotný. Praha, 1907.
14. H. Šest. Erb. O šesti bludích. Mistra Jana Husi sebrané spisy české, d. III. Upr. K. J. Erben. Praha, 1868.
15. H. V. des. Erb. Výklad desatera božího přikázání. Mistra Jana Husi sebrané spisy české, d. I. Upr. K. J. Erben. Praha, 1865.
16. Kab. Martina Kabátníka cesta z Cech do Jerusalema a Kaira r. 1491—1492. Vyd. V. Prášek. Praha, 1894.
17. K. Br. J. A. Komenský. Brána jazyků otevřená. Vybrané spisy, sv. I. Praha, 1958.
18. K. Inf. J. A. Komenský. Informatorium školy mateřské. Vybrané spisy, sv. I. Praha, 1958.
19. K. Navr. J. A. Komenský. Navržení krátké obnovy škol v království českém. Vybrané spisy, sv. I. Praha, 1958.
20. K. Lab. J. A. Komenský. Labyrint světa a ráj srdce. Praha, 1958.
21. Mand. Cestopis t. z. Mandevilla. Vyd. Fr. Šimek. Praha, 1911.
22. Mas. Staročeské divadelní hry. Sedlský masopust, r. 1578. Praha, 1878.
23. Mil. Marka Pavlova z Benátek Million. Vyd. J. V. Prášek. Praha, 1902.
24. Neub. Veršovaná skladba Neuberského sborníku. ČSAV. Praha, 1960.
25. Nevěr. Staročeské divadelní hry. Polapená nevěra, Praha, 1878.

26. Rozml. Rozmlouvání Petra sv. se Pánem o obyčejích nynějšího lidu na světě z r. 1595. Vyd. C. Zibrť. Praha, 1904.
27. R. d. Jan Menšík. K českým překladům, Ráje duše, — Sborník filologický, sv. XII. Praha, 1940—46.
28. Rým. V. Flajšhans. Knížka Rýmovní. — Sborník filologický, sv. VI. Praha, 1967.
29. Št. Kn. š. Tomáš ze Štítného. Knížky šestery. — Výbor z české literatury od počátku po dobu Husovu. ČSAV. Praha, 1957.
30. Št. R. b. Besední řeči Tomáše ze Štítného. Vyd. M. Hattala, Praha, 1897.
31. Zř. Mor. Nejstarší zřízení moravské za krále Vladislava. — ČČM, 1865, Praha.
32. Ž. Kl. Žaltář Klementinský. Vyd. A. Patera. Praha, 1890.
33. Zebr. Staročeské divadelní hry. Žebrákův s kupcem hadaný. Praha, 1898.

Краткое содержание

Период XIII—XVII ст. характеризуется становлением, развитием и расцветом чешского литературного языка, процессом интеллектуализации последнего путем обогащения абстрактной лексики. Чешская абстрактная лексика расширяется в основном за счет собственных ресурсов. Появились некоторые заимствования из классических и немецкого языка. Немногочисленные абстрактные слова, заимствованные из немецкого языка, становились, как правило, элементами народно-разговорной речи. Наиболее значительные заимствования были из латинского и греческого языков, которые являлись источником обогащения абстрактной лексики и терминологии чешского языка. Вследствие продолжительного употребления иноязычных элементов появились гибридные абстрактные образования, по лексико-семантической структуре полнее удовлетворявшие социальные требования.

Т. М. ВОЗНИЙ, доц.

Львівський університет

ПОРІВНЯЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ І БОЛГАРСЬКИХ ДІЕСЛІВ, МОТИВОВАНИХ СЛОВАМИ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Дієслова іншомовного походження у сучасних східно-і південнослов'янських мовах утворюються за допомогою таких найбільш продуктивних дієслівних суфіксів: українські -ува- (-ува-), -ствува-, -ізува- (-изува-), -ірува- (-ирува-), -фікува-, -и-, -нича-, -ича-, -ну-; російські -ова- (-ева-), -ствова-, -ирова-, -изирова-, -изова-, -фицирова-, -и-, -нича-, -ича-, -ну-; білоруські -ава (-'ава-), -ствава-, -ізава- (-ызава-), -ірава- (-ырава-), -фікава-, -і- (-ы-), -ніча-, -іча-, -ну-.

Найбільша кількість дієслів іншомовного походження в українській мові утворена за допомогою суфікса -ува- (-ува-): командувати, аналізувати, синтезувати, у сучасній російській мові їм відповідають утворення з суфіксами -ова- (-ева-) і

-ирова-, причому переважають деривати на -ирова-: командувать, анализировать, синтезировать. У білоруській мові, навпаки, більше відповідників із суфіксом -'ава- (-ава-) і менше на -ірава- (-ырава-): камандаваць, аналізаваць, рэгрэсіраваць. Типологічне зіставлення таких східнослов'янських дієслів з болгарськими показує, що в останній вони утворені за допомогою суфіксів -ирам, рідше -увам, -овам.

За допомогою суфікса -ова- утворюються дієслова і в інших західно- і південнослов'янських мовах. Наприклад, польські: — awansować, aresztować; чеські: avansovati, arestovati; словацькі: avansovati; avanžovat; areštovat; кашубські: awązégovac, aąąštovac, aąąštivac, aąąštovac; сербохорватські: аванзовати, арестовати, арестирати, аретирати; словенські: avanzirati, aretirati; македонські: атакува, арестува.

У полабській [13, с. 264; 12, с. 73—76, 144—159], словінській [11, с. 331—334], частково сербській мовах дієслова з суфіксом -ова- іншомовного походження менш продуктивні, ніж в інших слов'янських мовах.

У сучасній сербохорватській мові дієслова іншомовного походження, крім суфікса -ова-, оформляються ще і афіксами -иса-, -іча- [15, с. 67, 114—118; 14, с. 36—43]. Вибір суфікса -иса- чи -іча- пов'язаний з мовнотериторіальним принципом. У східній частині цієї мовної території (Сербія) вживаються дієслова з грецько-сербським суфіксом -иса-, тоді як у західній частині (Хорватія) панівними є форми на -іча- [6, с. 139; 8, с. 608; 10, с. 174—175]. Наприклад: amnestirati, apsorbirati, avizirati, betonirati, bombardirati, cementirati, gratulirati і т. д., але *груписати, контролисати, егленисати і еглендисати, саборисати* тощо.

Слід відмітити, що найдавніші іншомовні дієслівні запозичення праслов'янського періоду часто мають теж інші суфікси, серед яких багато з афіксом -и- (<-i-): *lužiti (<прагерманське *laujan), *lêčiti (<прагерман. lēkjan), *tyniti (<прагерман. *tunjan) і т. п. Пізніше з готської мови: *postiti (<гот. *fastan), *kupiti (<гот. *kaupon), *kusiti (<гот. *kausjan) і т. д. [16, с. 527].

Словотвірна структура дієслів, утворених від слів іншомовного походження, виявилася найближчою до системи словотвірних типів дієслів з суфіксами -ува- (-'ува-), російські -ова- (-ева-), білоруські -ава- (-'ава-), утворених від слов'янських твірних основ. Ці дієслова на слов'янському мовному ґрунті часто створювали вторинну систему взаємовідношень іменників і дієслів, яка нерідко збігалася з системою співвідношень власне слов'янських утворень.

В українській і білоруській мовах дієслова іншомовного походження з суфіксом -ува- (білоруський -ава-) не зменшують своєї продуктивності, а збільшують. У російській мові, починаючи з XVIII ст., зменшується кількість дієслів іншомовного походження з суфіксом -ова- [9, с. 454] за рахунок зростання продуктивності таких же утворень з суфіксом -ирова-. Це було

причиною виникнення словотвірних дублетів, деякі з яких вживаються і в сучасній російській мові: *Цементовать* — *цементировать*, *глазуровать* — *глазировать*, *пеленговать* — *пеленгировать*, *титровать* — *титровать* [3, с. 172]. Аналогічні дублети відомі і в сучасній білоруській мові: *фармаваць* — *фарміраваць*, *грануляваць* — *грануліраваць* і т. д. Часто такі дієслова мають і різне значення, причому деривати на *-ірава-* (*-ырава-*) здебільшого мають, хоч і не завжди, терміне значення: *планавать* — складати план розвитку чого-небудь і *планіраваць* — авіаційний термін, *фармаваць* — технічний термін — надавати певну форму чому-небудь і *фарміраваць* — термін на позначення різних процесів утворення [4, с. 218, 289—290].

Якщо у російській літературній мові останнім часом збільшилася кількість дієслів на *-ирова-* за рахунок дублетів на *-ова-*, то у деяких говорах російської мови дієслова іншомовного походження оформляються за допомогою суфіксів *-ова-*, *-и-*: *планировать* > *плановать*, *анатомировать* > *анатомить*, *консервировать* > *консервить* [7, с. 103—114].

Більшість аналізованих дієслів є термінами науки і техніки і мають інтернаціональний характер. К. Маркс і Ф. Енгельс писали, що «плоди духовної діяльності окремих націй стають загальним надбанням. Національна односторонність і обмеженість стають все більш і більш неможливими» [2, с. 413]. К. Маркс вказував: «Кожна нація може і повинна вчитися у інших» [1, с. 7—8]. Ці слова мають особливе значення і тепер, у період науково-технічної революції, коли зростає роль російської мови, яка значною мірою впливає на формування системи наукової і технічної термінології, у тому числі і на процес засвоєння слів іншомовного походження українською, білоруською і болгарською мовами.

Дієслова іншомовного походження у всіх слов'янських мовах є перехідними і неперехідними. У цій статті ми розглянемо словотвірні типи тільки перехідних дієслів іншомовного походження на *-ува-* (*-'ува-*) в українській мові і їх структурно-словотвірні відповідники в інших східнослов'янських і болгарській мовах.

Дієслова із значенням «робити що-небудь за допомогою машини, інструмента, приладу, названих співвідносним іменником»

Цей тип утворень небагатий щодо кількості слів, але продуктивний у сучасних східнослов'янських і болгарській мовах. В умовах науково-технічного прогресу він поповнюється новотворами. Наприклад: українські *зондувати*, *трієрувати*, *помпувати*, *торпедувати*, *фрезерувати*, російські *триєровать*, *фрезеровать*, *зондировать*, *торпедировать*, білоруські *трыераваць*, *пампаваць*, *тарпедаваць*, *фрезераваць*, *зандзіраваць*. Поширені дієслова з цим значенням і в болгарській мові: *зондирам*, *дренирам*, *торпилирам*.

Типологічне порівняння цього типу дієслів в українській мові з іншими східнослов'янськими і болгарською мовами показує, що в російській мові маємо два типи відповідників: на *-ова-* і *-ирова-* з перевагою останніх майже вдвоє, тоді як у білоруській мові утворень на *-ава-* (*-'ава-*) більше, ніж на *-ірава-*.

У болгарській мові відповідників з афіксом *-ирам* дещо більше, ніж з *-увам*; *телеграфирам*, *транспортирам*, *дренирам*, *гилотинирам*, *торпилирам* і *пресувам*, *валцуювам*, *щемпелуювам*, *фабрикуювам*, *пресуювам*. Крім того, є поодинокі відповідники з суфіксами *-овам*: *шприцювам*, *-ам*: українські *помпувати* — болгарські *помпам* або виражені словосполученнями: українські *фрезерувати* — болгарські *обработвам метал* или *дърво с фреза*. Часом в одній із порівнювальних мов (частіше російській, болгарській) маємо інші відповідники, у тому числі й словосполучення: українські *помпувати*, білоруські *пампаваць*, рос. *качать* (накачивать) *помпой*, *накасывать*, болгар. *помпам*.

Дієслова із значенням «робити щось за допомогою речі, матеріалу, названих співвідносним іменником»

Дієслова цього продуктивного, але нечисленного типу засвоєні, як і мотивуючі їх іменники, раніше, ніж дієслова з інших словотвірних типів. Це позначилося на тому, що серед них багато російських відповідників з суфіксом *-ова-*, білоруських на *-ава-* і менше з суфіксами *-ирова-* (білоруський *-ірава-*). Наприклад: українські *бинтувати*, *рулювати*, *фільтрувати*, *пемзувати*, *пломбувати*, російські *бинтовать*, *винтовать*, *дисковать*, *пемзовать*, *шинковать*, *пломбировать*, *афишировать*, білоруські *бінтаваць*, *дыскаваць*, *нітаваць*, *фільтраваць*, *пемзаваць*, *пламбаваць*, *афішыраваць*.

Іншу картину виявляє болгарська мова, в якій явно переважають утворення на *-ирам*, тоді як деривати на *-овам*, *-увам* поодинокі: *бинтовам*, *короновам*, *поцинкувам*, *нитувам*, але *рулирам*, *тампонирам*, *филтрирам*, *пломбирам*, *кодирам*, *афиширам* тощо.

У ряді випадків українські дієслова давнішого походження у російській, а частково в білоруській чи болгарській мовах мають відповідники з суфіксами *-и-*, *-а-* або словосполучення. Наприклад: українські — *ваксувати*, білоруські — *ваксаваць*, російські — *ваксить*, болгарські — *ваксам*; українські — *фарбувати*, білоруські — *фарбаваць*, російські — *красить*, *выкрашивать*, *окрашивать*, *фабрить*, болгарські — *базря*, *боядисвам* тощо.

Дієслова із значенням «покривати, постачати те, на що вказує твірна основа»

Дієслова з цим значенням продуктивні у сучасних східнослов'янських і болгарській мовах, у кожній з яких налічується кількадесят таких дієслів: українські — *асфальтувати*, *барика-*

дувати, газувати, лакувати, хлорувати, бронзувати, декорувати, фінансувати, російські — газовать, гипсовать, асфальтировать, баррикадировать, лакировать, бронзировать, декорировать, фінансировать, білоруські асфальтаваць, барыкадаваць, газоваць, хлорываць, бранзаваць, фінансываць, лакіраваць, дэкарыраваць тощо.

Цей тип дієслів (переважно з суфіксом **-ирам**) широко виявлений і в болгарській мові: *асфалтирам, барикадирам, газирам, гипсирам, лакирам, хлорирам, бронзирам, декорирам, фінансирам*.

Здебільшого маємо повну відповідність мотивуючих твірних основ, за винятком окремих випадків, коли в одній із мов, здебільшого російській і болгарській, є різноструктурні відповідники. Як правило, це буває при давніх запозиченнях. Наприклад: українських — *брукувати*, білоруських — *брукаваць*, російських — *мостить, вымощивать*, болгарських — *настилам, паирам*.

Дієслова із значенням «перетворювати в те, на що вказує передсуфіксальна частина слова»

Словотвірний тип дієслів з цим значенням продуктивний у всіх східнослов'янських і болгарській мовах. У російській мові йому відповідає в основному два типи утворень: з суфіксом **-ова-** (їх дещо менше) й **-ирова-**. У білоруській мові більшість дериватів з суфіксом **-ава-** (**-'ава-**) і тільки окремі на **-ірава-**. Наприклад: українські — *брикетувати, гуртувати, друкувати, коксувати, силосувати, емульсувати*, російські *коксовать, силосовать, торфовать, селитровать, ворсовать, брикетировать, емульсировать*, білоруські *брыкетаваць, гуртаваць, каксываць, марынаваць, емульсываць* і *емульсіраваць*.

У болгарській мові вживаються переважно суфіксальні еквіваленти на **-ирам**: *брикетирам, групирам, коксирам, моделирам, формирам* тощо, зрідка **-овам**: *мариновам*. У ряді випадків українським дієсловам на **-увати** цього типу в одній чи кількох з аналізованих мов відповідають іншоструктурні відповідники, у тому числі й виражені словосполученнями: українські — *друкувати*, білоруські — *друкаваць*, російські — *печатать*, болгарські — *печатам*; українські — *гранулювати*, російські — *гранулировать*, білоруські — *грануляваць*, болгарські — *правя зърнест*.

Дієслова із значенням «піддавати тому, на що вказує співвідносний іменник»

За допомогою суфікса **-ува-** в українській мові (російській — **-ирова-**, рідше **-ова-**, білоруській **-ава-** і рідше **-ірава-**) утворюються досить поширені у всіх східнослов'янських мовах дієслова із значенням «піддавати тому, на що вказує співвідносний

іменник». Наприклад: українські — *аналізувати, диспутовати, інвестувати, транспортувати, редагувати, коректувати, цензурувати, дебатовати, абсорбувати, форсувати*; російські — *ревізувати, цензурувати, анализировать, диспутировать, транспонировать, редактировать, корректировать, дебатировать, абсорбировать, форсировать*; білоруські — *аналізаваць, дыскутаваць, транспанаваць, рэдагаваць, цензураваць, дэбатаваць, трэніраваць, карэктываваць, абсарбіраваць, фарсіраваць*.

Цей тип з суфіксом **-ирам** поширений і в болгарській мові: *анализирам, дискутирам, редактирам, коректирам, цензурирам, дебатирам, формирам, ферментирам, репресирам*. Деякі давніші і більш поширені дієслова адаптувалися до фонетико-граматичної системи болгарської мови і виступають з суфіксом **-увам**: *шурмувам, атакувам, диктувам, практикувам*.

У межах цього типу є близько 20 дієслів іншомовного походження, які в одній або кількох аналізованих мовах мають інші структурні відповідники, серед них і слов'янські твірні основи. Наприклад: українські — *касувати*, білоруські — *касаваць*, російські — *отменяють, отпразднують*, болгарські — *отменя, премагна, унищожва*; українські — *лаштувати*, російські — *приготовлять, готовят, снаряжают*, білоруські — *падрыхтоўваць, рыхтаваць*, болгарські — *подготвя, приготвям, готвя*.

Дієслова із значенням «досягати результату, названого співвідносним іменником»

За допомогою суфікса **-ува-** (російський **-ирова-**, рідше **-ова-**, білоруський **-ава-**, рідше **-ірава-**) у сучасних східнослов'янських мовах утворюються дієслова із значенням «досягати результату, названого співвідносним іменником». Цей тип виявив свою словотвірну силу в усіх порівнюваних мовах. Наприклад: в українській — *аргументувати, анонсувати, сортувати, датувати, нормувати, експонувати, реферувати, коментувати, декларувати, ілюструвати, копіювати, рецензувати*, російській *нумеровать, комплектовать, цифровать, аргументировать, анонсировать, сортировать, датировать, нормировать, экспонировать, реферировать, комментировать, декламировать, иллюстрировать, рецензировать, резюмировать*, білоруській — *аргументаваць, анансаваць, сартаваць, датаваць, нармаваць, экспанаваць, ілюстраваць, кампільваць, рэцэнзаваць, рэзюмаваць, анансіраваць, рэферыраваць, каменціраваць*.

У болгарській мові дієслова з цим значенням переважно з суфіксом **-ирам**: *аргументирам, анонсирам, визитирам, дебигирам, центрирам, шаржирам, датирам, нормирам, вотирам, експонирам, пикирам* і т. д. Крім того, вони утворюються також суфіксом **-увам**: *комплектувам, контракуювам, логаритмувам, планувам, фалцувам, цитувам, рисувам, римувам, бунтувам, датувам, интересувам, акцентувам, адресувам, а окремі -овам: номеровам, сортировам, центровам, шифровам*. Слід

відмітити, що найбільше болгарських відповідників на *-увам, -овам* саме у межах цього дієслівного типу, що можна пояснювати не тільки тим, що цей тип утворень найбільш продуктивний, але й тим, що він досить поширений.

У болгарській мові фіксуються деякі суфіксальні дублети, з яких один член оформлений слов'янським суфіксом *-овам* чи *-увам*, а другий — афіксом з іншомовною частиною *-ирам*. Наприклад: *-ирам// -овам: номерирам — номеровам, сортирам — сортировам, центрирам — центровам, дешифрирам — шифровам; -ирам// -увам: планирам — планувам, цитирам — цитувам, датирам — датувам, акцентирам — акцентувам, адресирам — адресувам.*

Наявність таких паралельних форм свідчить про те, що в сучасній болгарській мові ще немає єдиних норм в оформленні дієслів іншомовного походження, тому трапляються випадки, коли безпрефіксне дієслово має один суфікс, а префіксальне — інший: *шифровам*, але *дешифрирам, розшифровам, интересувам (се), заинтересувам, поинтересувам, але дезинтересирам (се)*.

У деяких випадках навіть в одному словнику подаються дієслова з різними суфіксами. Так, у академічному словнику сучасної болгарської мови [5] фіксуються форми: *планирам — планувам, сортирам — сортировам, центрирам — центровам, шифровам — дешифрирам, датирам — датувам, дезинтересирам (се) — интересувам.*

Зрідка у сучасній російській, рідше білоруській, болгарській мовах на місці українських утворень на *-ува-* з цим значенням маємо ще такі відповідники: а) паралельні утворення на *-ирова-* від іншомовних твірних основ і префіксальні чи префіксально-суфіксальні дієслова слов'янського походження: українські — *компенсувати*, російські — *компенсировать, возмещать, возместить*, білоруські — *кампенсавачь*, болгарські — *компенсирам*; б) префіксальні чи префіксально-суфіксальні дієслова: українські — *рятувати*, російські — *спасать, избавлять, выручать*, білоруські — *ратаваць*, болгарські — *спасявам, избавям, отървавам*; в) російські *-и-*, білоруські *-ава-*, болгарські *-а (-я)*: українські — *вартувати*, російські — *караулить, сторожить, дежурить*, білоруські — *вартаваць*, болгарські — *стража, пазя*; українські — *клеїмувати*, російські — *клеїмить*, білоруські — *клеймаваць*, болгарські — *клеїмя*; г) словосполучення: українські — *банкувати*, російські — *метать банк*, білоруські — *банкаваць*, болгарські — *държа банката*,

Дієслова із значенням «поміщати в те чи на те місце, на яке вказує співвідносний іменник»

Цей непродуктивний тип налічує тільки декілька перехідних дієслів. Наприклад: українські — *базувати, бункерувати, мізансценувати, тренувати*, російські — *бункеровать, базировать, до-*

ковать, мизансценировать, пансионировать, трелевать, білоруські — бункераваць, базіраваць, траляваць, болгарські — ба-
зирам, гарирам.

**Дієслова із значенням «називати, брати, вибирати тим,
хто названий співвідносним іменником»**

Перехідних дієслів, співвідносних з безсуфіксними іменниками іншомовного походження, тільки декілька: українські — *шельмувати, рекрутувати, делегувати*, російські — *шельмовать, рекрутировать, делегировать*, білоруські — *шальмаваць, рэкрутаваць, дэлеваваць*, болгарські — *рекрутирам, делегирам*,

**Дієслова із значенням «робити таким,
як на це вказує твірний прикметник»**

У кожній з аналізованих мов вживаються тільки окремі перехідні дієслова з цим значенням, утворені суфіксами: українські -*ува-*, російські -*ирова-*, білоруські -*ава-*, -*ірава-*, болгарські -*ирам*; українські — *активувати, об'єктивувати*, російські — *активировать, объективировать*, білоруські — *аб'ектываваць, активіраваць, регуляваць*, болгарські — *обективирам, регулирам*.

Аналіз дієслів іншомовного походження у східнослов'янських і болгарській мовах показує, що в кожній з цих мов вживається велика кількість дієслів, утворених різними суфіксами: в українській -*ува* (-'ува-), -*ствува-*, -*ізува-* (-*изува*, -*ірува-*), -*ирува-*, -*фікува-*, -*и-*, -*нича-*, -*ича-*, -*ну-*; російській -*ова* (-*ева-*), -*ствова-*, -*ирова-*, -*изирова-* (-*изова-*, -*фицирова-*, -*и-*, -*нича-*, -*ича-*, -*ну-*; білоруській -*ава* (-'ава-), -*ствава-*, -*ізава-*, -*ірава-* (-*ырава-*, -*фікава-*, -*і-*) -*ы-*, -*ніча-*, -*іча-*, -*ну-*; болгарській -*ува-*, -*ова-*, -*ствова-*, -*изира-*, -*фицира-*, -*нича-*, -*ича-*, -*ира-*, -*а-*, -*са-* та ряд інших афіксів. У сучасній українській мові більшість дієслів іншомовного походження утворена суфіксом -*ува* (-'ува-) і виявляється у кількох типах у межах перехідних і неперехідних дієслів, причому більше перехідних дієслів як у східнослов'янських, так і в болгарській мовах. Дієслова ці переважно співвідносяться чи мотивуються іменниковими твірними основами.

Словотвірно-типологічний аналіз різних типів українських дієслів іншомовного походження на -*ува* (-'ува-) показує, що в російській, білоруській, болгарській мовах їм відповідають типи з різними афіксами і структурою твірних основ, проте серед них є два центральних типи відповідників по-різному продуктивних у кожній з цих мов: у російській -*ова-*, -*ирова-*, білоруській -*ава* (-'ава-), -*ірава-*/*-ырава-*, болгарській -*ира-*, -*ува-*/*-ова-*. Кожна з порівнюваних мов виявляє також іншу картину щодо функціонування цих утворень. Так, у російській мові типи з суфіксом -*ирова-* переважають над -*ова-*, тоді як у білоруській — навпаки: менше дериватів з афіксом -*ірава-*/*-ырава-* і більше з суфіксом -*ава-*/*-'ава-*). У болгарській мові у деяких ти-

пах деривати на **-ира-** переважають над дієсловами на **-ува-**, **-ова-**, а в інших — навпаки. Значна частина аналізованих дієслів є науковими і технічними термінами, мають інтернаціональний характер.

Список літератури: 1. *Маркс К.* Капітал. — К., 1952, т. 1. 2. *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 4. 3. *Авилова Н. С.* Слова интернационального происхождения в русском литературном языке нового времени. Глаголы с заимствованной основой. — М., 1967. 4. *Баханькоў А. Я., Гайдукевіч І. М., Шуба П. П.* Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. — Мінск, 1966. 5. Речник на съвременния български книжовен език / Гл. ред. Ст. Романски. — БАН, София, 1955—1959, т. 1, 2, 3. 6. *Ристић О.* Однос основа и наставка **-овати**, **-исати**, **-ирати** глагола страног порекла. — Наш језик. Нови серија. — Београд, 1970, кн. XVIII, св. 3. 7. *Соколов О. М.* Об условиях возникновения морфологически вариантных глаголов в старожильческих говорах Томской области. — Ученые записки Томского государственного университета им. В. В. Куйбышева: Русский язык. — Томск, 1959, т. 39. 8. *Стевановић М.* Савремени српскохрватски језик (Грамаћична система и книжевно језичка норма). Увод. Фонетика. Морфологија. — Београд, 1964. 9. *Хадаш Ф.* О судьбах русских глаголов на **-овать** за последние 300 лет. — *Studia slavica*, t. X, fasc. 3—4. — Budapest, 1964. 10. *Brábéc J., Hraste M., Živković S.* Gramatika hrvatskoga ili srpskog jezika. — Zagreb, 1954. 11. *Lorentz F.* Slavische Miscellen. 9. Die ova-Verba im Slovinzischen. — Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. B. 37. Neue Folge. B. XVII, Heft 1, Gütersloh, 1900. 12. *Polański K.* Morfologia zapożyczeń niemieckich w języku połabskim. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1962. 13. *Schleicher A.* Laut — und Formenlehre der polabischen Sprache. — St. Petersburg, 1871. 14. *Škok P. O.* Sufiksima **-isati-**, **-irati-** i **-ovati-**. „Jezik”, I. — Zagreb, 1955—56, N 2. 15. *Stachowski S.* Przyrostki obcego pochodzenia w języku serbochorwackim. — Kraków, 1961. 16. *Stender-Petersen A.* Slavisch — Germanische Lehnwörterkunde. Eine Studie über die ältesten Germanischen Lehnwörter im Slavischen in Sprach — und Kulturgeschichtlicher Beleuchtung. — Göteborg, 1927.

Краткое содержание

В статье анализируется семантико-словообразовательная структура глаголов иностранного происхождения в восточнославянских и болгарском языках.

В структурно-семантическом плане среди них выделяется несколько переходных и переходных типов глаголов. Словообразовательно-типологическое сравнение украинских глаголов с суффиксом **-ува-** (**-’ува-**) с глаголами других языков показывает, что в русском языке им обыкновенно соответствуют дериваты на **-ирова-** и реже **-ова-**, в белорусском на **-ава-** (**-’ава-**) и реже **-ірава-** (**-ырава-**), а в болгарском на **-ирам** и в меньшей мере на **-увам**, **-овам**. Кроме этого, обнаруживаются и другие структурные соответствия в каждом из анализируемых языков.

ДО ПРОБЛЕМАТИКИ ВИВЧЕННЯ МОВИ СТАРОЧЕСЬКИХ ПСАЛТИРІВ (*nomina qualitatis* на -stvie, -stvo)

Мова старочеських псалтирів вивчена все ще недостатньо. З небагатьох праць, що ґрунтуються на цих виданнях, можна назвати дослідження Зд. Русинової та Д. Шлосара [16]. В ньому простежується еволюція деяких словотворчих типів (зокрема, назв властивостей на -stvie) у текстах чотирьох версій перекладу псалтиря. Псалтирі є найбільш стародавніми суцільними текстами значного обсягу, особливо якщо мати на увазі їх найдавнішу рецензію (Žaltář Glosovaný, Žaltář Musejní — Žaltář Brněnský, Žaltář Wittenberský — Žaltář Poděbradský і т. д.). Про них докладно писав В. Кіяс. Він дає дещо іншу класифікацію псалтирів і наполягає на вживанні термінів «перший (найдавніший) переклад», другий переклад і т. д. [13]. Žaltář Poděbradský В. Кіяс відносить до компілятивної групи перекладів. Навпаки, термін «рецензія» у чеській лінгвістиці є традиційним [19, с. 69]. Зберігає своє значення і дослідження П. Шафарика [18]. Важливий критичний аналіз проблематики дав. В. Флайшганс [10, с. 75—79]. Гадають, що перші переклади псалтиря, призначені для приватного вжитку, були здійснені вже в XI ст. Так, зокрема, вважає В. Флайшганс [10].

Стародавність тексту псалтирів, а також те, що в них чеський текст здебільшого можна контролювати за латинськими оригіналами, робить їх незамінною основою для вивчення історії старочеської мови та досліджень спірної проблематики її словотвору. Оскільки псалтир становить канонічний текст постійного змісту та обсягу, то порівняння різних його версій, редакцій, переробок дає, безперечно, більш надійні результати, ніж порівняння пам'яток, що відрізняються тематикою й величиною тексту.

Питання історичного словотвору, які певною мірою можуть бути уточнені вивченням мови старочеських псалтирів, різноманітні. До них відноситься, зокрема, суфіксація, пов'язана з функціонуванням слов'янських культурних діалектів (койне)*. Характер тексту псалтиря зумовлює наявність у ньому помітної кількості абстрактних іменників, оформлених відповідними

---

* Назва «культурний діалект» (або «культурна мова», «культурне койне») введена польськими мовознавцями й використовується в їх дослідженнях [21, с. 21—22]. Він прийнятий також чеськими лінгвістами [12, с. 92]. Про моравську культурну мову докириломефодієвського часу згадує й В. Мареш [7, с. 14]. Ідею культурного діалекту ми вже використали стосовно до слов'янської суфіксації [6; 5, с. 254—258]. Цікава стаття С. Бернштейна [3, с. 36—42]. З нових праць на цю тему можна назвати доповідь Ф. Філіна на VIII Міжнародному з'їзді славістів [3, с. 406—427].

суфіксами. Так, дуже цікавою темою для дослідження є з'ясування співвідношення формацій на *-stvo* і *-stvie*.

Формації на *-stvie* належать, безперечно, до словотворчих засобів, що функціонували насамперед (або виключно) спочатку в культурному діалекті, а потім і в старочеському письменстві [1, 2]. Сучасна чеська мова є єдиною слов'янською мовою, у якій утворення на *-stvi* становлять виразно окреслену категорію слів з більш чіткою семантикою, протиставляючись формаціям на *-stvo*. Коли і як відбулась кристалізація цієї специфічної функції чеського *-stvie* — ще не з'ясовано. Для цього потрібні великі найдавніші суцільні тексти. Старочеські псалтирі і є саме такими текстами. Уривки першого перекладу псалтиря (Віттенберзької версії) виразно свідчать про те, що у XIII ст. повний переклад псалтиря на чеську мову вже існував. Можна допустити, що якісь переклади були вже навіть у XI ст., тобто, коли ще відчувались старослов'янські традиції на чеському ґрунті.

Якщо залишити осторонь власне чеську проблематику, пов'язану з формантом *-stvie*, то дуже цікавим є порівняння кількості утворень на — *ьствіє* у старослов'янській мові з кількістю відповідних іменників у старочеській (так, як це відбувається у тексті псалтиря). Результат вражаючий. В усьому канонічному старослов'янському письменстві, за даними Р. Цейтлін, можна знайти 39 іменників на *-ьствіє* [9, с. 136—144, 159]. Але якщо вилучити з цієї кількості іменники типу *нашььствіє*, *пришььствіє* [14, с. 494, 711; 15, с. 22, 28, 238], то залишається тільки 32 формації. З канону пам'яток, наведених у словнику Л. Садника і Айцетмюллера [17], можна вибрати 33 іменники на *-ьствіє*. А в одному тільки Віттенберзькому псалтирі (*Žaltář Wittenberšký*) 28 формацій на *-stvie* із значенням назв властивості [16]. У тексті Подебрадського псалтиря (*Žaltář Poděbradský*) мінімум 34 утворення на *-stvie* (а якщо враховувати звичайні для псалтирів додатки типу *Santica* тощо, то не менше 41 формації на *-stvie*). У Клементінському псалтирі (*Žaltář Klementinský*) щонайменше 30 слів на *-stvie*. А в старослов'янському Синайському псалтирі іменників на *-ьствіє* ледве набереться півдюжини*.

Природно, що мізерність даних старослов'янської мови щодо суфікса *-ьствіє* не дає змоги зробити надійні висновки про справжні функції цього форманта. Р. Цейтлін у книзі, присвяченій словотвору старослов'янської мови, після старанного аналізу вживання слів, які мають паралельну суфіксацію *-ьство* та *-ьствіє*, приходять до висновку, що у всякому разі треба відзначити відсутність стилістичної різниці в уживанні варіантів на

---

* Ми беремо до уваги те, що невелика частина Синайського псалтиря загубилася. Але про цю частину ми можемо судити з достатньою точністю, спираючись на тексти інших слов'янських псалтирів (включаючи сучасний церковнослов'янський).

-ство і -ствіє [9, с. 138—144]. Проте зробити однозначні висновки, маючи лише 23 пари паралельних утворень, що розсіянні по різних пам'ятках, нелегко. У старочеській мові навіть у значних за обсягом текстах, які належать одному автору (наприклад, визначному чеському письменнику XIV ст. і видатному стилісту Томашу з Штітного) і ґрунтуються на латинському оригіналі або взірці, нелегко виявити зміст уживання паралелей на -stvo//-stvie (зрозуміло, ми не маємо на увазі *collectiva* на -stvo). Часто складається враження цілковитого хаосу*. Це враження підсилюється ще й тим, що в словниках до окремих старочеських пам'яток паралельні утворення на -stvo//-stvie іноді подаються в одній статті, що додатково створює враження повної тотожності відповідних формацій**.

У деяких текстах концентрація паралельних утворень на -stvie, -stvo надзвичайно велика. Таким є, наприклад, уривок з Опатовицького збірника творів Т. Штітного [23, с. 724—726] та інші твори цього автора (наприклад, Вишеградський збірник). Тут аж рясніє паралельними формами на -stvie, -stvo від слів *manželstvie* — *manželstvo*, *panenstvie* — *panenstvo*. При уважному читанні тексту враження про архаїчність уживання варіантів на -stvie, -stvo дещо змінюються, і навіть спадає на думку, що тут є певна впорядкованість***. Зазначимо (як припущення, яке ще треба перевірити), що уживання цих варіантів регулюється (принаймні, частково) їх семантикою, протиставленням «неозначеного» («більшої абстрактності» — у формацій на -stvie) і «означеного» («меншої абстрактності» — у формацій на -stvo). Це формулювання надто умовне, тому що вся проблематика вимагає старанного опрацювання на матеріалі значної кількості старочеських пам'яток.

У кожному окремому випадку важливо виявити, коли кристалізувалися певні відмінності у функціонуванні старочеських формантів -stvie і -stvo (як суфіксів, що утворювали *potiipa qualitatis*). Це матиме важливе значення для дослідження праслов'янського словотвору (принаймні, пізнього періоду), для вивчення словотвору старослов'янської мови і її взаємин з ста-

---

* Це стосується тих випадків, коли вживання -stvie певним чином мотивується структурою слова. Так, від прикметників на -п- (-m) утворюються, як правило, іменники з суфіксом -stvie, а не -stvo: *bezděčný* — *bezděčenstvie*, *člověšpŭ* — *člověšenstvie*, *milosrdný* — *milosrdenstvie* і т. д. Винятків мало. У тексті Вишеградського збірника, наприклад, з 24 іменників цього типу лише три мають паралелі на -stvo: *dostojenstvie* — *dostojenstvo*, *ochotenstvie* — *ochotenstvo*, *trpělenstvie* — *trpělenstvo*.

** З великих словників такого типу цінний словник до Вишеградського збірника творів Т. Штітного [20]. Обережніше подає матеріал Я. Гебауер [11]. Паралельні формації розглядаються у його словнику здебільшого в окремих статтях.

*** В. Кіас відхиляє припущення, що варіанти тексту можуть поставати завдяки відомій праці переписувачів. Він доводить, що переписувачі надто пильно копіювали текст. Зміни до тексту вносили редактори. До таких висновків чеський дослідник прийшов, аналізуючи великий матеріал старочеських псалтирів та інших біблійних текстів [13].

рочеською. Здається переконливим, що розподіл формацій поміна qualitatis на *-stvie* та *-stvo* у пам'ятках уже в старочеській мові підпорядковувався ясно вираженим тенденціям, зумовленим приналежністю пам'ятки до того чи іншого стилю. Можна, наприклад, говорити про стиль літургічних творів найдавнішого періоду (так допустимо називати старочеські тексти перекладів частин Старого і Нового Тестаменту з латинської мови). Літургічний стиль представлено й у старочеських псалтирях. Якщо взяти, наприклад, *Žaltář Poděbradský*, то в його основному тексті 34 формації на *-stvie* (а разом з додатками — 41) і лише близько десяти — на *-stvo*. У філософсько-релігійних трактатах це співвідношення змінюється. Так, у Вишеградському збірнику творів Т. Штітного (*Sborník Vyšehradský*) на 50 іменників з суфіксом *-stvie* припадає 25 утворень на *-stvo* (13 з них — це паралельні форми до іменників на *-stvie*).

Ми спробували показати важливість дослідження мови старочеських псалтирів, особливостей їх словотвору для історії чеської мови та історії інших слов'янських мов (зокрема, старослов'янської), узявши тільки суфіксацію *-stvie*, *-stvo* з категорії поміна qualitatis. Однак заслуговує на увагу розгляд формантів і з інших семантичних груп (наприклад, поміна agentis).

Список літератури: 1. Історія словотвору абстрактних назв з суфіксом *-stvi* у чеській мові. — Питання слов'янського мовознавства. — Львів, 1963, кн. 9. 2. *Андел В. П.* Словообразование абстрактных существительных в чешском языке (на материале памятников письменности XIII—XIV вв.): Автореф. канд. дис. Минск, 1978. 3. *Бернштейн С. Б.* К истории славянского суффикса *-tel'ь*. — В кн.: Русское и славянское языкознание: К 70-летию члена корреспондента АН СССР Р. И. Аванесова. М., 1972. 4. *Кравчук Р. У.* Да гісторыі назоўнікаў на *-oščě* у старацэўскай мове. — Беларуская лінгвістыка. Мінск, 1973, вып. 3. 5. *Кравчук Р. В.* К принципам диахронического изучения словообразования (на материале чешского языка). — Исследования по русскому и славянскому языкознанию. — Самарканд, 1971, вып. 3. 6. *Кравчук Р. В.* К структуре словообразовательной системы литературного языка и говором. — В кн.: Першы рэспубліканскі сімпозіум, прысвечаны праблемам тыпалогіі, гісторыі славянскіх моў і узаемазвязям славянскіх літаратур. Мінск, 1967. 7. *Мареш В. Ф.* Древнеславянский литературный язык в Великоморавском государстве. — Вопросы языкознания, 1961, № 2. 8. *Филин Ф. П.* Исконное и заимствованное в современном русском литературном языке. — В кн.: Славянское языкознание. VIII Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. М., 1978. 9. *Цейтлин Р. М.* Лексика старославянского языка (Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X—XI вв.). — М., 1977. 10. *Flajšhans.* Nejstarší památky jazyka i písemnictví českého. Díl 1. Prolegomena a texty. — Praha, 1903. 11. *Gebauer J.* Slovník staročeský, I—II. — Praha, 1903. 12. *Havránek B.* Studie o spisovném jazyce. Praha, 1963. 13. *Kyas V.* Česká předloha staropolského žaltáře (Rozpravy Československé Akademie věd. Řada společenských věd, ročn. 72, seš. 1.). — Praha, 1962. 14. *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého. — Praha, 1968. 15. *Moszyński L.* Wpływ morawski w obocznych formach Kodeksu Zografskiego. — В кн.: Z polskich studiów slawistycznych. Warszawa, 1958. 16. *Rusinová Z.*, *Stosar D.* Slovtvorná produktivita abstrakt v vývoji češtiny. — Miscellanea linguistica. — Ostrava, 1971. 17. *Sadník L.*, *Aitzetmüller R.* Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955. 18. *Safařík P. J.* O nejstarších rukopisech českého žaltáře (Pojednání KCSN), 1842. 19. *Skarka A.* Dočasně vítězství latiny v literárním životě a první stopy literárního užití češtiny. — В кн.: Dějiny české literatury.

I. Starší česká literatura. — Praha, 1959. 20. *Tomáš ze Štítného*. Sborník Vyšehradský. II. Slovník. Sestavili Fr. Ryšánek a J. Danhelka. — Praha, 1969. 21. *Urbańczyk S.* Ogólne warunki powstania słowiańskich języków narodowych a literackich we wczesnym średniowieczu (na przykładzie polskim). — В кн.: Z polskich studiów slawistycznych. Warszawa, 1958. 22. *Vaillant A.* Manuel du vieux slave, 1. — Paris, 1948. 23. Výbor z české literatury od počátku po dobu Husovu. — Praha, 1957.

Краткое содержание

Чешские псалтыри являются древнейшими связными текстами значительного объема. Они дают ценный материал для изучения древнечешского словообразования и его отношения к словообразованию других славянских языков, в частности старославянского. Употребление форманта *-stvie* в тексте псалтырей достаточно убедительно свидетельствует, что в отличие от старославянского языка уже в самый ранний период истории чешского языка (вероятно, еще в культурном диалекте) оформилась специфическая функция этого форманта в категории *nomina qualitatis*.

В. Д. ГОРКИНСЬКИЙ, ст. викл.,
Ленінградський інженерно-економічний інститут

АБСОЛЮТНІ ТА ЧАСТКОВІ ПАРОНІМИ (На матеріалі польської та російської лексики)

Необхідність розмежування абсолютних* та часткових** паронімів пов'язана з різницею у поглядах на паронімію в сучасному слов'янському мовознавстві. Одні дослідники розглядають пароніми як однокореневі слова [2, с. 8—9], інші відносять до паронімів також і різнокореневі слова [6, с. 52—54] або тільки різнокореневі [7, с. 413].

Віднесення лексикологами до паронімії гетерогенних утворень пояснюється контамінацією цих паралельних утворень у плані мовлення, тобто до паронімів відносяться всі ті слова, які, будучи близькими у фонетичному плані, змішуються в процесі мовлення. Так, у російській мові можливе змішання таких паралельних утворень, як *коллектор* — *корректор*, *экскаватор* — *эскалатор*, у польській мові — *konsep* — *koncert*, *perupetie* — *perufetie*. Слова, що утворюють пари, у цьому випадку є різнокореневими утвореннями. Такі гетерогенні пароніми інколи навмисно, свідомо зводяться разом у явищі паронімазії, наприклад: *Это не концерт, а концерт; он не глух, а глуп* і т. п. Явища паронімії і паронімазії слід розрізняти [2, с. 43]. Пароніми на відміну від інших слів, що звучать подібно, виникли не тільки від того самого кореня, але взаємно впливали одне на одне [2, с. 16—21], при цьому змінювалися їх звукові оболонки та семантичне наповнення до цілковитої смислової диференціації, (наприклад: *обязать* — *обвязать*), семантична диференціація

* У них відбита семантична диференціація в парах слів.

** Тобто паронімів, що мають схожість в одному з лексичних значень.

цих слів настала в XIV—XVI ст. [2, с. 21], польські *obowiązać* (зобов'язати) — *obwiāzać* (обв'язати) також зв'язані спільним коренем, але семантично розрізняються своїми звуковими оболонками (порівн. *obo/ob*).

Згадані випадки семантичної диференціації слів ми відносимо до повної або абсолютної паронімії, маючи на увазі абсолютну паронімію іменників: *основание* — *обоснование*, *экспонат* — *экспонент*, польські *czwartak* (*солдат четвертої роти, полку; учень четвертого класу*) *swartek* — четвер, *odłamek* (осколок) — *ułamek* (дріб); прикметників: *дипломатический корпус* і т. п.) — *дипломатичный* (чоловік та ін.); польські ефекtywпу (ефективний) — *efektowny* (ефектний), *ramiętny* (пам'ятний) — *ramiętliwy* (пам'ятливий); дієслів: *ostупиться* — *отступиться*, *тяготеть* — *тяготить*; польські *skazać* (*осудити*) — *wskazać* (1. вказати, показати, 2. проінформувати, роз'яснити); *wzbuzyc* (схвилювати, підбурити) — *zburzyc* (зруйнувати).

Абсолютні пароніми також беруть участь у контамінації при зіткненнях у паронімічних конфліктах, але це явище досить рідкісне. Наприклад, у російській мові змішуються такі пароніми, як *опустить* — *отпустить*, *обвесить* — *обвешать* та деякі інші, а в польській — *obściagać* (*обтягувати, покривати чимсь*) — *osiągać* (*знімати шкуру*); *formować* (*формувати*) — *formułować* (*формулювати*) та ін. Більшість абсолютних паронімів не спричиняють труднощів для тих, що говорять або пишуть.

Змішуватися можуть також часткові (неповні) пароніми, наприклад: *одеть* — *надеть*. Згадані дієслова мають білатеральні властивості, тобто властивості контекстуальних синонімів і часткових паронімів. І в даному випадку контамінація є явищем рідкісним. До часткових паронімів слід віднести однокореневі слова, що мають певну подібність у якомусь відтінку значення і за своїми звуковими оболонками, але не є синонімами, наприклад: *помолодеть* — *помолодить*, *осиротеть* — *осиротить* та ін.; польські *trzeźwieć* (тверезіти) — *trzeźwić* (тверезити); *sadzać* (саджати, наприклад, гостей за стіл) — *sadzić* (садити в землю; бігти, перескакувати — *zająć sadzi* — заець мчить; розсаджувати гостей за столом).

До часткових паронімів слід також віднести однокореневі слова з різним значенням, подібні за звуковою оболонкою, але з протилежними значеннями або їх відтінками; вони виявляють властивості як часткових паронімів, так і часткових (парціальних) антонімів, наприклад: *взбрасывание* (підкидування) — *сбрасывание* (скидання). У польській мові: *wznieść* (піднести) — *znieść* (зрушити). Згадані слова не є точними антонімами.

Частковими паронімами можна також назвати такі гетерогенні утворення, які особливо часто зустрічаються серед дієслів, запозичених з інших мов: *dementować* (спростовувати) — *demontować* (демонтувати), *dedukować* (доводити шляхом дедукції) — *dedykować* (присвячувати); *акцентировать* — *акцептировать*.

Отже, до часткових паронімів, що мають неповні паронімічні характеристики, відносяться такі слова, які мають подібність у деяких відтінках лексичних значень або відрізняються як гетерогенні утворення.

Складність розмежування абсолютних і часткових паронімів полягає в тому, що інколи дуже складно виділити подібні відтінки значень однокоренових утворень, що порівнюються. Це можна простежити на такому типовому прикладі:

1. *okładać* 1) обкладати; обгортати; оподатковувати та ін.; 2) бити, дубасити;

2. *układać* 1) класти, поміщати; 2) класти, покладати, укладати (спати); 3) формувати, укладати (плити тротуару); 4) створювати, складати (наприклад, сценарій фільму); 5) планувати, розписувати по пунктах (наприклад, майбутню екскурсію); 6) дресирувати (собаку і т. п.).

Зіставлені дієслова виявляють подібність у відтінках лексичних значень (порівн. їх перші значення), хоч вони не є синонімами. Ці дієслова семантично пов'язані з базовим дієсловом *kłaść* і вживаються в деяких переносних значеннях, що привело дієслова *okładać* — *układać* до семантичних розходжень. Стикання (або накладення) семантичних полів цих дієслів незначне, тому виділення спільного відтінка одного з їх значень ускладнено, але відтінок існує, а це значить, що дієслова *okładać* — *układać* відносяться до часткових паронімів.

Часткові пароніми зустрічаються серед іменників, прикметників і дієслів, тобто так само, як і абсолютні пароніми. Часткові пароніми, на відміну від абсолютних, можуть бути однокореновими і різнокореновими, можуть збігатися в якомусь відтінку значення або бути різнозначними словами.

І абсолютні, і часткові пароніми належать до численної групи паралельних утворень у польській і російській мовах. Їх схожість або неподібність свідчить про їх взаємодію в мові і про взаємний вплив. Позитивний вплив такої взаємодії на оновлення словникового складу мови впливає з словників сучасної мови, які реєструють семантичні зміни паралельних утворень (іноді при зміні звукових оболонки). Так, семантичні зрушення відбулися в словах *михина* і *машина*, які ще у XVIII—на початку XIX ст. сприймалися як варіанти того самого слова [1, с. 215—217], а в наш час є паронімами, оскільки вони семантично несумісні.

Польські дієслова *obmawiać* (обмовляти, обгуджувати; заст. обговорювати в дискусії) — *omawiać* (1. обговорювати в дискусії, 2) «обгуджувати, обмовляти») раніше були зв'язані синонімічними відношеннями (див. їх застарілі значення), а в сучасній мові вони мають різні значення [8, с. 470, 475] і за всіма ознаками є абсолютними лексичними паронімами. Дієслова *obsadzać* (призначувати на посаду, на пост) — *osadzać* (вміщувати, заповнювати щось чимсь; поселювати когось десь) раніше також були зв'язані синонімічними відношеннями, бо в цих діє-

словах було одне спільне значення (призначати кого-небудь на певну посаду [9, с. 619]), яке у сучасній мові є застарілим. Паронімія дієслів *odciągać* (відтягати, відкладати) — *osiągać* (білувати, знімати шкіру) виникла після занепаду синонімічних відношень між цими дієсловами, тому що значення дієслова *osiągać* застаріло [9, с. 558]. Дієслова кожної з наведених трьох пар, можливо, були зв'язані на якомусь етапі еволюції перехідними частково паронімічними відношеннями.

Взаємодія абсолютних і частково паронімів здійснюється як у матеріальному, так і в семантичному аспектах: подібність звукових оболонки перших і других при семантичних розходженнях (хоч і не повних у випадку часткових паронімів). Так, паронімія дієслів часом виявляється у синтаксичних конструкціях; в інших значеннях дієслова синонімічні: *opłacał się kontrolerom* — *він давав хабарі контролерам* (тобто платив); *odpłacił mu się z pawiązka* — *він відплатив йому з верхом* (тобто за платив). У даному випадку дієслова *opłacać się* — *odpłacać się* виступають як відносні синоніми. Виникнення паронімічних відношень пов'язано з іншими синтаксичними конструкціями: *To mi się opłaca...* — *це мені вигідно...* *Kurpo rzeczy z okazji nie opłaciło mi się — придбання речі принагідно не було для мене вигідно.* *Opłaciłem mu się tym samym (zrewanżowałem się)* — *я заплатив йому тим самим* (тут дієслово *odpłacać się* має значення «відплатити кому-небудь чим-небудь»). При порівнянні конструкцій з дієсловом *opłacać się* і дієсловом *odpłacać się* ми констатуємо диференційованість їх смислових наповнень. Таку паронімію ми називаємо частковою, оскільки дієслова виступають то як відносні синоніми, то як пароніми (залежно від контекстуальної дистрибуції).

Отже, абсолютні і часткові пароніми тісно пов'язані між собою в сучасній мові. Розмежовуючи їх, ми хотіли показати різні сторони одного і того ж лексичного явища.

Список літератури: 1. *Виноградов В. В.* Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии. — В кн.: *Виноградов В. В.* Избранные труды. М., 1975. 2. *Вишнякова О. В.* Паронимы в русском языке. — М., 1974. 3. *Горкинский Г. Д.* Размежевание абсолютной паронимии и смежных лексических явлений в синхронии польского языка. — В кн.: *Вестник ЛГУ: История, язык, литература, 1977*, № 20, вып. 4. 4. *Колесников Н. П.* Паронимия в современном русском языке. — *Русский язык в школе, 1961*, № 3. 5. *Кристенко А. П.* Паронимия и ее роль в языке. Автореф. канд. дис. Киев, 1974. 6. *Тарабрин Л. О.* О паронимах. — *Русский язык в школе, 1963*, № 6. 7. *Gotab Z., Heinz A., Polański K.* Słownik terminologii językoznawczej. — Warszawa, 1968. 8. *Mały słownik języka polskiego* (Pod. red. S. Skorupki. — Warszawa, 1969. 9. *Wielki słownik polsko-rosyjski.* — Warszawa, 1967.

Краткое содержание

На материале польских и русских имен существительных, прилагательных и глаголов показаны различия между частичной и абсолютной паронимией, объяснена их связь с синонимией, паронимазией. Анализируются взаимосвязь и взаимодействие между абсолютной и частичной паронимией в материальном и семантическом планах.

З ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОГО СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

---

*Л. П. ЛАПТЄВА, проф.,
Московський університет*

З'ЇЗД РОСІЙСЬКИХ ФІЛОЛОГІВ-СЛАВІСТІВ У 1903 РОЦІ

У квітні 1903 р. у Петербурзі відбувся з'їзд, який у документації та публіцистиці називався «Попереднім з'їздом російських філологів-славистів», «З'їздом російських філологів і істориків», «З'їздом російських філологів-славистів». Єдина назва не була встановлена, можливо, тому, що цей форум був задуманий як попередня нарада для підготовки другого, головного з'їзду. І все ж з'їзд 1903 р. став значною науковою подією. Він підсумував попередній розвиток слов'янознавства в Росії і накреслив наступні завдання. Про роботу з'їзду писали у газетах [4; 7] та журналах [3, с. 32—39; 10, с. 482—490], але пізніше ця важлива для розвитку славістики подія була забута. У радянський час з'явилися лише короткі повідомлення про з'їзд [8, с. 85—88; 9, с. 358—364].

Наша стаття базується на матеріалах Архіву Академії наук СРСР у Ленінграді (ААНЛ). Частина цих матеріалів — бюлетені самого з'їзду — була опублікована у 1903 р. [6], але в статті використано їх первісний (архівний) варіант, без скорочень, що були зроблені при підготовці до друку бюлетенів. Головне місце в ній відводиться матеріалу, який стосується питань слов'янської філології, а саме: стану і перспектив дослідження слов'янських мов і літератур, видання пам'яток слов'янської письменності тощо. Інші аспекти роботи з'їзду подаються лише у найзагальніших рисах.

Підготовка до скликання міжнародного з'їзду слов'янських філологів і істориків почалася на рубежі століть не випадково. До кінця XIX ст. слов'янознавство як комплексна дисципліна, що вивчала сучасне і минуле життя слов'янських народів, досягло значних успіхів порівняно, наприклад, з 70—80-ми роками XIX ст. Проте науці, яка розвивалася інтенсивно, не вистачало координації, наукового узагальнення, обміну думками. На шляху розвитку слов'янознавства стояло багато труднощів, які професор Київського університету Т. Д. Флоринський охарактеризував так: «Результати діяльності місцевих учених маловідомі в інших слов'янських країнах... Вчені сили слов'ян роз'єднані...

література з слов'янознавства дуже бідна суцільними і систематичними працями, що охоплюють цілі розділи науки про слов'янознавство. Так, у нас нема порівняльної граматики слов'янських мов, нема ні повної слов'янської діалектології, ні порівняльно-етнографічного описання слов'янських народів, ні повної етнографічної карти слов'янських племен, ні загального огляду політичного і культурного життя різновидів слов'янського племені. Відсутні слов'янські учені журнали з історії, етнографії, мовознавства» [5, бюл. 1]. На основі наведеної характеристики можна зробити висновок, що в славистиці було ще багато нерозв'язаних питань, навіть питань ще не поставлених.

Оцінка як успіхів, так і труднощів на шляху розвитку слов'янознавства в цілому стосується також його стану в Росії. Нею займалися майже виключно університетські професори. Лише наприкінці XIX ст. пожвавилася діяльність Відділу російської мови і словесності (ВРМС) Академії наук у галузі славистичних досліджень. В Академію були обрані О. О. Шахматов, О. І. Соболевський, О. М. Пипін, В. І. Ламанський, які разом з Г. В. Ягичем утворили сильну групу вчених-славистів. Поступово ВРМС ставав центром об'єднання наукових сил і досліджень у галузі слов'янознавства.

Ідея скликання з'їзду славистів виникла в 1899 р. Передбачалося його проведення в Празі в 1901 р., але віденський уряд не дав на це згоди [1, арк. 1—2]. Тоді ініціативу скликання з'їзду слов'янських філологів і славистів взяло на себе ВРМС. На засіданні у вересні 1902 р. було вирішено намітити скликання з'їзду на 1903 р. [1, л. 5] та «в інтересах найкращої організації» запросити на попередню нараду «представників кафедр слов'янознавства, ...російської мови та літератури всіх університетів Російської імперії, а також усіх славистів, що проживають у Петербурзі, і інших зацікавлених у проведенні з'їзду осіб» [1, арк. 15, 17, 19, 22, 26 та ін.]. Попередня нарада мала виробити програму майбутнього з'їзду російських і зарубіжних учених [2, арк. 120]. На голову попередньої наради, яка незабаром почала називатися «з'їздом», ВРМС запросив академіка Г. В. Ягича, який прийняв покладені на нього обов'язки [2, арк. 29]. Всього було запрошено 123 спеціалісти з слов'янської філології та історії, ще 20 запрошень було розіслано установам і товариствам [2, арк. 50—57].

Попередній з'їзд російських славистів проходив з 10 по 15 квітня 1903 р. У його роботі брало участь близько 100 осіб *. Загальне керівництво здійснювало організаційне бюро, головою якого був Г. В. Ягич, обов'язки секретаря виконував М. В. Ястребов. На обговорення з'їзду було винесено шість важливих проблем: про організацію міжнародного з'їзду славистів; слов'янську енциклопедію; видання церковнослов'янського словни-

* Підрахунки були проведені автором статті на основі бюлетенів з'їзду. Вони майже повністю підтверджуються опублікованим списком [6, с. 131—134].

ка; слов'янську бібліографію; видання церковнослов'янських пам'яток; про міжслов'янський книжковий обмін.

Хоч організатори попереднього з'їзду декларували свою непричетність до політики, обговорення деяких питань набуло політичного забарвлення. Так, гарячі дебати виникли при обговоренні питання про час скликання майбутнього міжнародного з'їзду славістів [5, бюл. 2] та робочі мови цього з'їзду. Щодо останнього академік Г. В. Ягич виступив з пропозицією допустити для доповідей на пленарних засіданнях тільки російську мову, а для доповідей і дискусій у секціях — кожен з слов'янських, романських або германських мов [5, бюл. 2]. Академік О. О. Шахматов запропонував дозволити на загальних засіданнях з'їзду німецьким і французьким вченим виступити на їх рідних мовах, оскільки не всі вони (вчені) добре знали слов'янські мови. Прийнята постанова проголошувала, що мовою діловодства з'їзду буде російська, а на пленарних і секційних засіданнях допускаються доповіді і виступи всіма слов'янськими мовами, а також французькою, англійською, німецькою та італійською. Однак таке рішення викликало протест з боку професора А. С. Будиловича. Він надіслав до ВРМС листа, у якому виступав проти дозволу користуватися на з'їзді всіма слов'янськими «наріччями» [1, арк. 71]. Особливо різко він відзивався про «русько-українську мову» галицьких русинів і «Товариства імені Шевченка» [1, арк. 162]. А. С. Будилович заявив, що «руська мова» є «штучним русько-українським жаргоном, яким користуються на письмі нині у Львові та Чернівцях», що вона створена на основі червоно-руських говорів під сильним впливом польської мови і в жодному разі не може вважатися тотожною ні «малоруським говорам, ні діалекту Квітки та Шевченка». «Допущенням цього жаргону, — завершує А. С. Будилович, — підтримується сепаратизм, чому з'їзд не повинен сприяти» [1, арк. 71]. Архівні матеріали свідчать, що при обговоренні цього питання А. С. Будилович вступив у різку полеміку з О. О. Шахматовим з приводу того, що слід називати діалектом, а що мовою [1, арк. 71—81, 162—173].

Наведений приклад, на наш погляд, свідчить про те, що попередній з'їзд російських славістів 1903 р. був ареною зіткнення щонайменше двох тенденцій у російській славистиці — панрусистської та ліберальної. Необхідно відзначити, що з'їзд утримувався на ліберальних позиціях як у справі робочих мов з'їзду, так і в деяких інших питаннях.

Найважливішим питанням з'їзду було видання «слов'янської енциклопедії», тобто великого комплексу монографій з окремих розділів слов'янознавства: літератури, історії, мови, етнографії, археології, мистецтва слов'ян. Крім того, планувалося включення до неї деяких досліджень із суміжних областей, наприклад: загальний нарис фізіології звуків, слов'янські елементи у мовах сусідніх із слов'янами народів, огляд тих творів візантійської і середньовічної західноєвропейської писемності, які в більший

або меншій мірі відбилися у слов'янських літературах або з часом ставали їх надбанням тощо.

Проект слов'янської енциклопедії, представлений ВРМС, був на з'їзді всебічно і уважно обговорений. Із загальноорганізаційних питань жваві дебати викликало питання про мову, якою мала видаватися енциклопедія. Зокрема, була висунута пропозиція видавати її латинською або німецькою мовами, які були загальноживані в учених колах Європи. При голосуванні було все-таки прийняте рішення видавати енциклопедію російською мовою. Дуже докладно і активно обговорювався проект історичної частини енциклопедії [5, бюл. 6], однак з'їзд так і не зміг виробити узгоджений варіант проспекту з слов'янської історії.

Більш задовільно було розв'язано питання про розподіл слов'янської енциклопедії за слов'янськими мовами. Воно розглядалося у лінгвістичній підсекції з'їзду під головуванням академіка Ф. Ф. Фортунатова. Представлений для обговорення план, підготовлений ВРМС, був складений докладно і серйозно, тому й не викликав великої кількості зауважень. І. О. Бодуен де Куртене відмітив, що в проекті не виділено питання про відношення слов'янських мов до інших мов індоєвропейської групи та про психологію мови [5, бюл. 3]. Потім А. Л. Погодін вказав на необхідність включити в енциклопедію елементи литовської філології. Його підтримали І. О. Бодуен де Куртене, Ф. А. Браун, О. І. Александров [5, бюл. 3]. У цілому представлений ВРМС план задовольнив вимоги лінгвістів. Цей факт свідчив про те, що слов'янське мовознавство на початку ХХ ст. було найбільш розвинутою галуззю слов'янознавства. Саме тут об'єдналися найкваліфікованіші кадри славістів. Так, в обговоренні плану мовознавчого розділу слов'янської енциклопедії брали участь, крім Ф. Ф. Фортунатова, О. О. Шахматов, І. О. Бодуен де Куртене, Г. В. Ягич, Ф. Будде, В. Н. Перетц, С. К. Булич та інші вчені, відомі далеко за межами Росії, визнані авторитети європейської лінгвістики.

У цілому прийнята з'їздом програма мовознавчого розділу енциклопедії складалася з 11 пунктів: вступ до мовознавства у застосуванні до слов'янських мов; нарис фізіології звуків; нарис граматики праслов'янської мови; словотвір слов'янських мов; нарис порівняльного синтаксису слов'янських мов; грамика старослов'янської мови; історичний нарис старослов'янської мови; характеристика всіх слов'янських мов з викладом їх історії, а також діалектології і, нарешті, граматики сучасних літературних мов; взаємовплив слов'янських мов; слов'янські елементи у сусідніх слов'янських мовах; іншомовні елементи в слов'янських мовах [5, бюл. 10, 15].

Питання вивчення і висвітлення слов'янських літератур і взагалі писемності в рамках слов'янської енциклопедії обговорювалося в підсекції літератури і мистецтва під головуванням професора П. А. Лаврова. І в цій підсекції працювали вже відомі дослідники-славісти — В. Н. Щепкін, С. Л. Пташицький,

М. П. Сперанський, Є. В. Петухов, О. О. Кочубинський, О. О. Шахматов, М. І. Соколов та ін. Детальна розробка плану не була здійснена, її відклали «на майбутнє» [5, бюл. 15], але в цілому в енциклопедії планувалося висвітлити такі питання теми: діяльність Кирила і Мефодія; староболгарська література; огляд творів візантійської літератури, що мали відбиття у російській та південнослов'янській писемності; огляд творів середньовічних європейських літератур, які знайшли відображення у слов'янських літературах; історія окремих слов'янських літератур; слов'янська література в Молдавії і Валахії [5, бюл. 11]. Та ж підсекція обговорила програму створення у рамках енциклопедії праць із слов'янської палеографії (кириловської, глаголичної та латинської) у застосуванні до слов'янської писемності, а також із слов'янської метрики (народна пісня та штучна поезія) і мистецтва (живопис, архітектура, музика) [5, бюл. 11].

Підводячи підсумок оглядові програм, що розглядалися на з'їзді, можна дійти висновку, що рівень слов'янознавства у згаданих галузях відповідав станові європейської філології та лінгвістики в цілому. Слов'янська лінгвістика особливо наочно відбивала успіхи всього слов'янознавства. Однак факт прийняття програми з мовознавства майже без розбіжностей у поглядах ще не значить, що всі проблеми слов'янської лінгвістики були розв'язані бездоганно. Вже у першому десятиріччі після з'їзду зазнали перегляду численні основні положення його, особливо таке, як відношення мови і діалекту. Якщо на з'їзді навіть такі відомі мови, як українська і білоруська, ще не визнавалися самостійними, то через деякий час ті самі особи, які розробляли і приймали програму (О. О. Шахматов, В. Н. Перетц, Ю. Ф. Карський, П. А. Лавров) багато зробили для того, щоб вивчати українську і білоруську мови як самостійні.

Найбезпосередніше відношення до обмірковування перспектив розвитку слов'янської філології мало питання про видання церковнослов'янського словника. Така праця підвела б підсумок вивченню пам'яток старослов'янської мови до початку ХХ ст. і була б важливою передумовою для наступних досліджень — передусім давніх, а також живих слов'янських мов. Доповідь про словник церковнослов'янської мови був зроблений на третій секції О. І. Соболевським, який поставив питання про його обсяг і запропонував обмежити матеріал словника лише пам'ятками ІХ—Х ст. Інші вчені виступили за включення матеріалів ХІ—ХІІ ст., з чим О. І. Соболевський погодився. Така пропозиція і була прийнята [5, бюл. 8, бюл. 15].

У п'ятій секції обговорювалася доповідь А. В. Михайлова про видання церковнослов'янських пам'яток. Доповідач — лектор російської мови Варшавського університету — констатував, що у виданнях старослов'янських пам'яток є багато недоліків: одні пам'ятки взагалі ще неопубліковані, інші слід перевидати. Доповідач відстоював зведене видання тексту пам'яток за різ-

ними списками, оскільки лише такий метод дає можливість «правильно судити як про первісний вид пам'ятки, так і про дальшу її долю в літературі» [5, дод. до бюл. 9]. З доповіді випливало, що число виданих слов'янських пам'яток виражається одиницями і що величезна робота залишається поколінням майбутніх славістів. А. В. Михайлов запропонував перейти до «кооперативного» методу видання, коли над великою пам'яткою працюють вісім—десять осіб, а організацію справи доручити комісії при Академії наук, яка почала б роботу з публікації пам'яток загальнослов'янського значення [5, дод. до бюл. 9]. Усупереч виступу Г. В. Ягича секція підтримала доповідача. Було вирішено також скласти повний критичний список найстаріших руських пам'яток і приступити до видання однієї із зведених історичних пам'яток — «Еллінського літописця» — за найстарішими версіями [5, бюл. 9, 15]. Більшість намічених заходів щодо видання пам'яток з різних причин не було виконано, але з'їзд показав, що у слов'янознавстві назріли нові форми наукової роботи, реалізувати які могла лише авторитетна наукова установа, наприклад Академія наук.

Одним з важливих питань з'їзду була підготовка кадрів славістів і постановка викладання слов'янознавчих дисциплін у російських університетах. Діюча тоді система була визнана застарілою. Якщо, наприклад, у Віденському університеті було чотири професори-славісти, а в Празькому — три (крім доцентів і викладача чеської мови) [5, бюл. 5], то у Петербурзькому і Московському університетах працювало тільки по одному професору. Питання про створення двох кафедр слов'янознавства — історії і філології — вже ставилося при обговоренні нового університетського статуту в 1901 р., однак жодного рішення з цього питання не прийняли [11, арк. 302—305]. На з'їзді воно було поставлене В. І. Ламанським, який запропонував клопотатися від імені з'їзду про збільшення числа славистичних кафедр і виділення коштів на влаштування при цих кафедрах семінарів, на стипендії для наукових відряджень, на придбання апаратури для наукових експедицій [5, бюл. 5]. Думку В. І. Ламанського підтримав К. Я. Грот, який зауважив, що наявність ряду кафедр славистики — необхідна умова розвитку слов'янознавчої науки в Росії і розвитку міжслов'янських культурних зв'язків. П. А. Лавров висловив думку про заснування трьох слов'янських кафедр: мовознавства, літературознавства та історії. У клопотанні перед міністерством висловлювалося прохання: «Встановити особливу ординатуру з історії та старожитностей слов'янських народів; ...дати університетам можливість мати по дві кафедри слов'янської філології...: мови і літератури; ...історико-філологічним факультетам мати від двох до чотирьох лекторів живих слов'янських наріч» *. Проте клопотання залишилось без відповіді.

* У Міністерстві народної освіти клопотання відразу було здане в архів. Його текст був нами знайдений у ЦГАИЛ [12]. Див. також [5, бюл. 5].

Російські вчені мали надію ще повернутися до обговорення деяких питань на майбутньому міжнародному з'їзді славистів у 1904 р. Але у зв'язку з початком російсько-японської війни цей з'їзд був перенесений на 1906 р., а врешті зовсім відкладено. Не було здійснено і більшості заходів, намічених з'їздом у 1903 р. І все ж таки він займає важливе місце в історії слов'янознавства взагалі і російського зокрема. Підвівши підсумки одного етапу розвитку славистики, він намітив перспективи цієї науки, яка вже ставала цілим комплексом наукових дисциплін. Звичайно, наступний розвиток слов'янознавства безпосередньо від рішень з'їзду не залежав, адже він не мав адміністративної влади. Проте його рішення відбивали насущні потреби науки, тому її дальший розвиток відбувався значною мірою по наміченому з'їздом напрямку.

Список літератури та архівних матеріалів: 1. Архив Академии наук СССР в Ленинграде (ААНЛ), ф. 9, оп. 1, ед. хр. 798. 2. ААНЛ, ф. 9, оп. 1, д. 820. 3. Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества, 1903, № 8. 4. Новое время, 1903, апрель, № 9733—9738. 5. (ОР ГБЛ), ф. 40, картон 20. 6. Предварительный съезд русских филологов (10—15 апреля 1903 г.). Бюллетени. СПб., 1903. 7. Санкт-Петербургские ведомости, 1903, апрель, № 97—102. 8. *Свирская В. Р.* Из истории славянских научных связей. Первый съезд русских славистов. — Научный бюллетень ЛГУ. — Л., 1946, № 11—12. 9. *Свирская В. Р.* Из истории славянских научных связей. — Ученые записки Института славяноведения. — М.; Л., 1948, т. 1. 10. Славянский век, 1903, 1/14 мая, вып. 64. 11. (ЦГИАЛ), ф. 733, оп. 15 V, ед. хр. 267. 12. ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 15 V, д. 609.

Краткое содержание

В 1903 г. в Петербурге состоялся съезд российских филологов-славистов, который был призван подвести итоги работы в области славяноведения в стране и начать подготовку к предстоящему международному съезду славистов, который не состоялся. Петербургский съезд обсудил ряд кардинальных вопросов развития славистики: потребность издания энциклопедии славянской филологии (проспект издания был утвержден), памятников древнеславянской письменности (были обсуждены принципы издания), старославянского словаря. На повестке дня съезда стоял также вопрос о подготовке славистических кадров, организации кафедр славяноведения в университетах. Хотя решения и рекомендации съезда не имели законодательной силы, они отражали насущные потребности науки, и именно поэтому ее дальнейшее развитие пошло в значительной мере по намеченному съездом пути.

С. О. ВЯЛОВА, ст. наук. співроб.,

Ленінградська публічна бібліотека
ім. Салтикова-Щедріна

КОЛЕКЦІЯ ІВАНА БЕРЧИЧА У ДЕРЖАВНІЙ ПУБЛІЧНІЙ БІБЛІОТЕЦІ ІМ. М. Є. САЛТИКОВА-ЩЕДРИНА

Публічна бібліотека у Петербурзі була в ХІХ ст. однією з найбільших бібліотек Росії. На думку російських учених-славістів, саме вона у майбутньому мала стати «центральною древньосховищем слов'янства» [4, ф. 120, № 415, арк. 1].

Слов'янські фонди бібліотеки поповнювалися завдяки даруванням та купівлі окремих примірників і колекцій у вчених, письменників, національних діячів. Серед її придбань були стародруковані видання, значна кількість рукописних матеріалів, пергаментних кодексів, архівів, не кажучи вже про різні слов'янські видання. Всі ці матеріали належать до історії, літератури і філології слов'янських народів або є старослов'янськими пам'ятками. Таким чином бібліотека активно включилася в систему російсько-слов'янських культурних зв'язків.

У звітах бібліотеки про подаровані книги і рукописи знаходимо імена відомих слов'янських учених (наприклад, В. Ганки, П. Шафарика та ін.); у докладних переліках нових надходжень є описи цікавих купівель бібліотек, зібрань, архівів (И. Юнгмана, Г. Кости, І. Берчича тощо).

Серед придбань 70-х років заслуженою увагою користується багатюще зібрання глаголицьких рукописів і стародрукованих книг, що належали відомому далматинському вченому-філологу, члену Югослов'янської Академії наук у Загребі І. Берчичу (1824—1870). Воно було куплене в 1874 р. у батька тоді вже покійного І. Берчича — у М. Берчича [10, с. 130—135, 147—149; 12; 13; 5, с. 67—71].

У фондах О. Бичкова, що перебувають у відділі рукописів і рідкісних книг ДПБ і Ленінградського відділення архіву АН СРСР вдалося виявити декілька листів, які проливають світло на історію цієї купівлі [4, ф. 120, арк. 1—4 зв.; 1, справа 1874 р. № 20; 9, ф. 764, оп. 2, № 109, арк. 1—2].

Російський учений-славіст А. Будилович, який подорожував по слов'янських землях, у лютому 1873 р. повідомив О. Бичкову — хранителю відділу рукописів і стародрукованих книг Публічної бібліотеки, що збірка І. Берчича продається у Загребі і що «Югослов'янська Академія і Чеський музей ухилились від купівлі цих рукописів через нестачу коштів. Власник просив за колекцію 600 гульденів». До листа А. Будилович додав список книг і рукописів [4, ф. 120, № 415, арк. 1]. Почалося листування, до якого включився і професор Празького університету М. Гаттала, який був по-

середником між М. Берчичем і Публічною бібліотекою. У травні того ж року збірка була куплена і відправлена у Петербург.

У звіті бібліотеки про збірку сказано так: «Ця колекція рукописів хорватського глаголичного письма єдина у Росії. В ній містяться важливі матеріали як для вивчення тексту святого писання, так і для історії слов'янської мови і руху слов'янського письменства з Болгарії» [5, с. 71].

Колекцію І. Берчич почав збирати у 1848 р. Розшукуючи глаголичні матеріали, він об'їздив Примор'я, побував на багатьох далматських островах. Результатом цих археографічних поїздок та розшуків і була знаменита колекція.

Колекція глаголичних книг зберігається у секторі рідкісних книг відділу рукописів. Недавно всі глаголичні видання були описані А. Крумінгом [7, 8] *. В ній знаходиться також Вukovgnjak (Берчич — 26 по каталогу сектору рідкісних книг), виданий у 1788 р. латиницею.

Рукописна частина збірки перебуває у гіршому стані. До неї належать такі матеріали: глаголичні пергаменти, глаголичні і кириличні паперові рукописи XV—XIX ст., що належать до розряду архівних. Пергаментні рукописи є найбільшою збіркою глаголичних матеріалів. До неї входять п'ять рукописів (вони описані О. Трофімкіною)** [10, с. 133—135] і близько 280 фрагментів (від кількох аркушів до частини аркуша), над описом яких належить ще провести велику і складну роботу. Фрагменти об'єднані у два томи (Берчич, т. 1 і Берчич, т. 2). Вони помічені «М» і «В», що означає тип пам'ятки (відповідно, місал і бревіарій), визначеного самим І. Берчичем. Окрім того, у них вказано, де і коли був одержаний той чи інший матеріал***.

Чудовий знавець рукописів І. Берчич у окремих випадках вказав і на вік тексту (є матеріали XII і XIII ст.). Деякі фрагменти цих рукописів опубліковані. Наприклад, фрагменти XIII ст. (Берчич, т. 1, арк. 20—20 зв. і арк. 21—21 зв.) опубліковані самим І. Берчичем у його Хрестоматії [2, с. 81, 82]. Інші фрагменти (Берчич, т. 1, арк. 5—5 зв.) — в альбомі М. Каринського [6, с. 7, табл. 15].

Наступна частина колекції рукописів містить 126 паперових матеріалів XV—XIX ст., над науковим описанням яких робота уже завершена автором цього огляду. Приналежність частини матеріалів до колекції І. Берчича була встановлена лише у процесі опису. Про їх існування не було

---

* Колекція стародрукованих книг І. Берчича є однією з найбільш повних збірок такого роду. За відомостями А. Крумінга, «загальна кількість глаголичних видань невелика: у XV—XVIII ст. надруковано всього 60 книг і листівок» [8, с. 103]. В іншій роботі А. Крумінг наводить вже 62 видання [7, с. 3]. Колекція глаголичних книг ДІПБ, без сумніву, є однією з найбагатших у світі [7, с. 3]. Колекція налічує 36 видань. Значна частина їх належить до збірки І. Берчича — 33 видання [7, с. 4—41].

** Рукопис Берчича № 3 (1556 р.) помилково описаний О. Трофімкіною на пергаменті. Насправді він написаний на папері XVI ст., що має водяний знак «кардинальський капелюх» [див.: арк. 12 і 27 рукопису].

*** На основі заміток І. Берчича на пергаментних матеріалах його колекції про те, де і коли вони були куплені, можна до деякої міри визначити маршрути поїздок. Він збирав колекцію близько 15 років. У 1848 р. І. Берчич побував на островах Первичі та Углярні. В жовтні 1853 р. приїхав у Великий Іж, у 1854 р. — в Бібріню, у 1862 р. працював у Спліті тощо.

вказано ні в списку, складеному батьком І. Берчича [4, ф. 120, № 415, арк. 2—3], ні в характеристиці купівлі (звіт бібліотеки за 1874 р.). Можливо, це сталося у зв'язку з тим, що першорядне значення надавалося пергаментним глаголичним матеріалам і глаголичним першодрукованим виданням. Вони зберігалися окремо як самостійне зібрання різних документів: листів, проповідей і молитв, а також робочі матеріали І. Берчича. Майже всі на сербохорватській мові, написані хорватською глаголицею і босанчицею, що відрізняється від кирилиці буквами *б, в, д, ц*. Латиницею написано лише декілька одиниць.

Всі матеріали цікаві з історичної, лінгвістичної і палеографічної точок зору. Зібрані вони теж у різних областях Далмації і відрізняються не лише типами письма, а й діалектами. Крім того, зібраний І. Берчичем документальний матеріал XV—XVII ст. має особливе значення у зв'язку з тим, що написаний глаголицею актовий матеріал, приватне листування і різноманітні побутові записи середньовіччя майже не збереглися (переважну більшість того, що дійшло до нас, становлять зразки офіційної церковної писемності). Саме тому необхідно особливо виділити два заповіти 1460 і 1470 рр. і грамоту про передачу землі, складену в день святої Катерини 1635 р. Усі три документи написані курсивною глаголицею.

До матеріалів XV—XVII ст. належать також кілька листів. Серед них лист Боца, написаний 13 вересня 1538 р. босанчицею. Частина його відтворена в Букварі І. Берчича як типовий приклад листа цього типу [3, с. 79]. Цікаве послання черниціям-домініканкам церкви св. Дмитра з Задара від 8 лютого 1555 р., викликане порушенням деякими сестрами норм поведінки. Воно належить до небагатьох документів колекції, написаних на сербохорватській мові латиницею.

Зразком кирилиці XVII ст. служить лист попа Микули Бовбтича з Драчевиць від 6 серпня 1685 р. з проханням до протоієрея Антонія Філіповича в Незесісці прийняти в монастир вказану ним особу. Більша ж частина матеріалів є пам'ятками XVIII ст. і тут найбільш чітко виділяються два види документів: листи і матеріали традиційного змісту.

Цікавим з історичної і філологічної точок зору є комплекс, що містить сім листів, відправлених з гірської частини країни, яка належала в той час Туреччині, у прибережну (Шибеник і Скрадин), що перебувала під владою Венеціанської республіки. Автор п'яти з них Махмуд ібн Салих сардар з Островницького округу звертається до начальника області Шибеник Павасовича з проханням надати медичну допомогу його пораненому родичеві Омар-азі, що перебуває у Скрадині, а також дякує за турботу про нього, пояснює причину поранення і повідомляє про відправку провізії та коней. У двох листах він просить розслідувати справу про крадіжку воску і торкається питання грошових розрахунків з кметом. Листи ці можна датувати 1722—1723 рр. До начальника Скрадинського (область Шибеник) звертається і Ахмед ібн Юсуф — капітан м. Біхач і Біхачської області з проханням віддати борг за його підлеглого Петра. І ще один лист цієї серії належить Саліх паші Куленовичу, в якому він звертається до якогось Цирногача у справах, пов'язаних з обміном товарами і грошовими взаємовідносинами. Написаний він між 1794—1795 рр.

Всі листи написані на сербо-хорватській мові босанчицею. На лівому полі кожного — тагра (графічна форма імені, яка вживається в османсь-

ких документах), і, крім того, на шести — печатки (п'ять з них — відтиски перстня) з турецьким текстом, по якому і визначено приблизне (оскільки така печатка-перстень вживається протягом декількох років) датування листів. Точна дата є лише на одному з листів. Фрагменти листа, які належали Ахмеду ібн Юсуфу, наведені І. Берчичем в його Букварі також як приклад босанчиці [3, с. 80].

До цього комплексу, по суті, можна віднести ще два листи: один написаний, другий скопійований у XIX ст. Дві копії листа від 13 жовтня 1785 р. з Лівно зберегли для нас повідомлення про те, що Алай бег Атлагич, сповіщаючи скрадинському начальнику Петру про збройну сутичку людей Алай бега і Петра, пропонує обмінятися полоненими. Повідомлення, послане Гаджибеком Куленовичем майору Липицю, має мирний характер. Це звістка про «народження сина у царя». Лист недатований, але, судячи по паперу, можна вважати, що він написаний на початку XIX ст.

Що стосується комплексу матеріалів так званого традиційного змісту, то він складається з проповідей, молитв, написаних курсивною глаголицею і лише декілька — кирилицею. Серед них такі, як молитви і проповіді проти блуду, про очищення від гріхів, на різні церковні свята, антифони на величання; духовні вірші, співи тощо.

Крім цього, такі матеріали, як «Семінарський статут», створений у 1777 р. Іваном Кржаном, архієпископом Задарським, і «Перелік гріхів», складений для єпископа Задарського (недатований), написані глаголицею. До цієї ж серії матеріалів належать три глаголичні записки на невеликих клаптиках паперу (недатовані): з переліком святих та імен і запис Шешегли дон Томі про здійснення двох мес за сім'ю Мілічів.

Виділяються також матеріали, що належать до розряду архівних і безпосередньо пов'язані з основною колекцією. Це транскрипції окремих глаголичних пергаментних фрагментів, записки з відміткою місця і часу виявлення пергаментних оригіналів, інколи з вказівкою особи, від якої був одержаний матеріал. На деяких з записок є підписи-автографи І. Берчича. Підписи й аналіз почерку дають право говорити про те, що вони, як і більшість транскрипцій, складені самим дослідником. Більшість транскрипцій і записок вдалося порівняти з пергаментними оригіналами. (Це стало одним з доказів того, що пергаментні і паперові матеріали належать до однієї колекції). Матеріал при передачі його в бібліотеку перебував у хаотичному стані, тому виникли труднощі при його впорядкуванні. «Зібрання це не знаходилося при житті покійного Берчича в особливому порядку. За декілька днів до смерті він хотів зайнятися впорядкуванням своїх рукописів», — повідомляв А. Бичкову А. Будилович зі слів батька І. Берчича [4, ф. 120, № 415, арк. 3].

До архівних матеріалів належать і списки книг та рукописів збірки, складені І. Берчичем: список глаголичних друкованих книг з вказівкою аркушів і часу надрукування, списки рукописів, написаних глаголицею і латиницею на старослов'янській та сербохорватській мовах. (Усе це — ще одне підтвердження єдності роз'єднаних колекцій). Численні робочі помітки дають можливість уточнити характер і вік деяких матеріалів, одержати додаткові відомості про місце і час їх придбання. Крім того, вони показують, що ряд матеріалів колекції І. Берчича відсутні в Ленінградському

зібранні. Можливо, вони знаходяться у югославських архівах і чекають на своїх дослідників.

Список літератури: 1. Архів ДПБ (Архів Державної публічної бібліотеки). 2. *Berčić I.* Chrestomathia linguae veteroslovenicae. Praha, 1859. 3. *Berčić I.* Bukvar staroslovenskoga jezika glagolskimi pismeni za čitanje crkvenih knjig. Praha, 1860. 4. ВРІРК ДПБ (Відділ рукописів і рідкісних книг Державної публічної бібліотеки). 5. Звіт Публічної бібліотеки за 1874 р. СПб, 1875. 6. *Каринский Н.* Образцы глаголицы. — СПб, 1908. 7. *Круминг А. А.* Предварительный список старопечатных изданий глаголического шрифта XV—XVIII вв. — В кн.: В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов. — М., 1977, вып. 2. 8. *Круминг А. А.* Славянские старопечатные книги глаголического шрифта в библиотеках СССР. — В кн.: Проблемы рукописей и печатной книги. М., 1976. 9. ЛВА АН СРСР (Ленінградське відділення архіву АН СРСР). 10. *Трофимкина О. И.* Иван Берчич и его собрание глаголических рукописей и печатных книг. — В кн.: Книги. Архивы. Автографы. — М., 1973. 11. *Ягич В.* Глаголическое письмо. — СПб., 1911. 12. *Mičetić I.* Berčićeva zbirka glagolskih rukopisa i stampanih knjiga u Leningradu. Radovi staroslovenskog instituta. 1955. 13. *Jagic V.* Pop Ivan Berčić. — В кн.: *Berčić J.* Dvie sluzbe rimskoga obreda za svetvovinu sv. Cirila i Metuda. Zagreb, 1870.

Краткое содержание

В статье впервые подробно описано собрание глаголических рукописей и древних книг, принадлежавших известному далматинскому филологу И. Берчичу, освещена история приобретения этого ценного литературного памятника славянской письменности и литературы.

*В. Т. ПОЛЕК, доц.,
Івано-Франківський педінститут*

ЛИСТИ І. С. СВЕЦЦЬКОГО ДО БОЛГАРСЬКИХ УЧЕНИХ

Зв'язки І. С. Свенцицького з болгарськими вченими висвітлені в статті І. М. Лозинського [1], частково — в інших працях [2; 3]. Однак деякі моменти цих взаємин залишаються ще не з'ясованими. Відомо, що в 1911 р. український учений побував у Болгарії. У статті «У Сербів і Болгар» («Вражнія і думкі») він так висловлюється про причини своєї поїздки: «Побувати в Сербії, Болгарії, в Царгороді, на Афоні — се мрія кожного слов'яновіда і слов'янолюба, що крихітку тільки цікавиться предметом своїх студій і дум. Інакше й не може бути, коли згадати, що Сербія і Болгарія найстаріші слов'янські землі щодо своєї писемності, найстаріші і пам'ятниками іконописів та церковного будівництва і найдавніші схрещенням трьох різних культур: грецько-римсько-візантійської, слов'янської і турецької» [4]. Із захопленням і неприхованою заздрістю І. Свенцицький пише про багате зібрання літературних та мистецьких пам'яток у Національному музеї, Народній бібліотеці та Синодальній палаті в Софії. Він неодноразово підкреслює дружнє ставлення болгарського народу до російського [4].

До цього періоду відносяться три неопубліковані листи І. Свенціцького до основоположника болгарської бібліографії Н. Міхова (1877—1962), виявлені дослідником П. Атанасовим (1922—1975) в особистому архіві Н. Міхова [5, с. 13—14]. З першого листа ми дізнаємося, що за рекомендацією І. Шишманова І. Свенціцький звернувся до Н. Міхова, тоді заступника директора Народної бібліотеки, з проханням допомогти йому під час перебування в Софії займатися «історією болгарського відродження, іконописання». Н. Міхов відразу ж відповів на лист І. Свенціцького, про що свідчить повідомлення українського вченого з Белграда.

У третьому листі, написаному після повернення з Болгарії, І. Свенціцький пропонує встановити обмін дублетними виданнями між Національним музеєм у Львові (тепер Львівський музей українського мистецтва) та Народною бібліотекою в Софії, щоб «кожну слов'янську бібліотеку зробити загальнослов'янською за своїм складом, що з часом об'єднає нас словян і згуртує в одне міцне ціле».

Ще один лист І. Свенціцького П. Атанасов виявив у відділі рукописів Болгарської Академії наук (ф. 2, оп. 3, од. 1833). Він датується 1914 р., коли український учений готувався читати у Львівському університеті спецкурс «Шевченко в слов'янських літературах». Цей документ свідчить про ту увагу, з якою вчений ставився до опрацювання будь-якої наукової теми, бажаючи розкрити її на першоджерелах.

Друкуючи вказані листи І. Свенціцького до болгарських учених, ми звертаємо увагу на його великий інтерес до їх країни. Одночасно вони — данина пам'яті передчасно померлого дослідника болгаро-українських літературних зв'язків П. Атанасова.

№ 1

*В Австрії
Львов, 17. VI 1911,
ул. Богуславского, 5.*

Глубокоуважаемый Господин Поддиректор,

меня рекомендовали Вам наверно Шишмановы* — поэтому я осмеливаюсь обратиться к Вам с покорной просьбой помочь мне устроится в Софии на время наименее одного месяца, начиная с Преображения Господня. Для меня важно получить комнату со столом для двоих (я еду с женой) в семействе — если возможно, с хорошим воздухом и не особенно дорого.

План занятий в Софии у меня готов по описанию рукописей г. Цонева. Но мне важно еще многое по истории болгарского возрождения и иконописания, чем займусь уже на месте, как только сориентируюсь в делах и отношениях.

За все услуги Ваши мне буду Вам очень благодарен.

Примите выражения моего искреннего к Вам почтения — покорный слуга

Иларион Свенцицкий

---

* І. Шишманов (1862—1928) — болгарський вчений, дослідник російсько- та українсько-болгарських зв'язків.

№ 2

Н. В. Михов
П—директор на Народната Библиотека
София

Глубокоуважаемый Господин П—Директор —

искренно благодарю Вас за письмо, присланное мне из Львова в Белград. В Софии будем около Успения, тогда лично поблагодарю Вас за любезность.

Примите выражения моего искреннего почтения

Ил. Свенцицкий
(Белград, 29.VII.1911) *

№ 3

Національний музей
у Львові, Св. Юра 5, № 195
7/20 октября 1911

Душевноуважаемый — дорогой Николай Васильевич!

Наконец я закончил все реставрации ** и принялся за текущие дела. Пользуюсь случаем, чтобы сердечно приветствовать Вас и искренно поблагодарить за всю Вашу к нам дружбу и любезность. Жена поклонилась уже Вам из Москвы — я же работаю в музее.

Недавно я обратился в Дирекцию Народной Б-ки с предложением обмена дублетами. Так как мне лично очень хочется войти в дружеские сношения со славянскими библиотеками и каждую славянскую библиотеку сделать общеславянской по своему составу, что со временем объединит нас славян и сплотит в одно крепкое целое — да и Вы лично стоите за это же. Поэтому я обращаюсь к Вам с просьбой помочь нам получить в обмен за старопечатные книги восточнославянских печатен — старопечатные издания югославянских.

Если бы могли достать для меня по дешевой цене Теодорова — Македонска старина и том Българска старина с изданием Апостола, буду Вам очень благодарен.

Примите выражения моего душевного к Вам почтения. — Господину Димитрову *** прошу передать мой поклон. Желая ему разобрать Турцию и достать половину Цареградского архива.

Всего наилучшего желаю Вам

Ваш И. Свенцицкий

P.

Нет ли издания рисунков болгарских килимов и вышивок народных — если есть, сообщите пожалуйста заглавие и цену. Может быть в красках.

Ваш И. С.

---

* Місце і дата встановлені П. Атанасовим, очевидно, на підставі поштового штемпеля.

** Реставція — дослівно «заборгованість». У цьому контексті — закінчив всі справи, пов'язані з поїздкою в Болгарію.

*** Особу Димитрова встановити не вдалося.

Глибокоуважаемый господин профессор! *

В этом семестре читаю, между прочим, «Шевченко в славянских литературах». Не имея во Львове ни одного экземпляра сочинений Каравелова Славейкова и Жинзифова **, я прошу Вас одолжить мне не больше чем на месяц сочинения этих поэтов. Если уже появилась статья проф. Шишманова о Шевченко и другие речи, произнесенные в этом году о Шевченко в Славянской беседе ***, прошу не отказать мне и в этой книжке. Я с удовольствием приобрету ее для себя.

В начале 60-тых гг. появился какой-то болгарский перевод Шевченка ****, если бы можно было приобрести его — с удовольствием приобрел.

За любезные Ваши труды буду Вам очень благодарен; равно и за всякие указания по этому вопросу.

Многоуважаемый господин профессор, свидетельствую мое искреннее почтение от себя и жены и дочки Веры.

Ваш искренний слуга И. Свенцицкий

*Публикацію підготував В. Т. Полек, доц.
Івано-Франківський педінститут*

Список літератури: 1. *Лозинський І. М.* Професор І. С. Свенцицький — болгарист. — Проблеми слов'янознавства, 1976, вип. 13. 2. *Пушкар М. А.* І. С. Свенцицький (1876—1956). — Питання слов'янського мовознавства Вид-во Львів. ун-ту, 1958, кн. 5. 3. *Єдлінська У. І.* С. Свенцицький (1876—1956 рр.) — Архіви України, 1966, № 3. 4. *Свенцицький І.* У Сербів і Болгар (Вражінія і думки). — Діло, 1912, 1, 6 лютого. 5. *Атанасов П.* Українські зв'язки академіка доктора Н. Міхова. — Наша культура, Варшава 1968, № 2.

* П. Атанасов висловив припущення, що лист адресований С. Цанкову — професору історії церковного права Софійського університету.

** Л. Куравелов (1834—1879), П. Р. Славейков (1827—1895), Р. Жинзифов (1839—1877) — відомі болгарські письменники, перекладачі творів Т. Шевченка на болгарську мову.

*** Ці матеріали були опубліковані в книзі «Спомен за Тараса Григоровича Шевченка» (Софія, 1914).

**** Очевидно, І. Свенцицький мав на увазі книгу «Новобългарска сбирка» (М., 1863), в якій Р. Жинзифов опублікував свої переклади творів Т. Г. Шевченка.

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

<i>Грибовська О. І.</i> Образ В. І. Леніна у болгарській літературі	3
<i>Моторний В. А.</i> Головна тема — соціалістичні перетворення (Штрихи до творчого портрета Яна Козака)	11
<i>Колесніченко-Братунь Н. Р.</i> Чеський історичний роман 70-х років XX ст. в оцінці чехословацької критики	20
<i>Нісонський П. Г.</i> До проблематики роману Т. Голуя «Троянда і палаючий ліс»	25

ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

І МІЖСЛОВ'ЯНСЬКІ ЛІТЕРАТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ

<i>Смирнов В. А.</i> Ранні твори О. К. Толстого і слов'янський фольклор	32
<i>Рубанова Г. Л.</i> Соціальна і політична проблематика «Роману Терези Геннерт» Зофії Налковської	38
<i>Радецька М. М.</i> Адам Міцкевич у радянській історико-біографічній прозі	47
<i>Медовников О. М.</i> Радянська Україна в публіцистиці Ярослава Кратохвіла 20-х років	56
<i>Дудевський Х.</i> До питання українсько-болгарських літературних зв'язків у 30-ті роки	61
<i>Дончева-Панайотова Н.</i> Болгарське оповідання XVIII ст. про Росію	64
<i>Буйницька Т. О.</i> Егон Ервін Кіш і Ярослав Гашек	69

ПИТАННЯ МИСТЕЦТВА

<i>Королюк В. Д.</i> Сливенська графіка Ф. Д. Молібоженка	75
<i>Шайкевич Б. О.</i> Болгарська література та образотворче мистецтво в роки першої світової війни	78
<i>Пеленська О. М.</i> Екслібриси Вацлава Фіали (Із збірки Львівської картинної галереї)	84

МОВОЗНАВСТВО

<i>Соколов О. М.</i> Про дієслівну енантіосемію в російській та болгарській мовах	90
<i>Георгієв І. С.</i> Суб'єктна мотивація в болгарських і російських реченнях з модальними дієсловами і предикативами	98
<i>Мойсенко В. Ю.</i> Роль чеської мови у становленні і розвитку термінології літературної мови хорватів 30—70-х років XIX ст.	103
<i>Андел В. П.</i> Іншомовний елемент у системі абстрактної лексики чеської мови	109
<i>Возний Т. М.</i> Порівняльно-типологічна характеристика східнослов'янських і болгарських дієслів, мотивованих словами іншомовного походження	115

<i>Кравчук Р. В.</i> До проблематики вивчення мови старочеських псалтирів (поміна qualitatis на -stvie, -stvo)	124
<i>Горкінський В. Д.</i> Абсолютні та часткові пароніми (На матеріалі польської та російської лексики)	128

З ІСТОРИЇ ВІТЧИЗНЯНОГО СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

<i>Лаптева Л. П.</i> З'їзд російських філологів-славістів у 1903 році . . .	132
---	-----

ПУБЛІКАЦІЇ ТА ОГЛЯДИ

<i>Вялова С. О.</i> Колекція Івана Берчича у Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна	139
<i>Полек В. Т.</i> Листи І. С. Свенціцького до болгарських учених	143

СОДЕРЖАНИЕ

СОВРЕМЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА

<i>Грибовская А. И.</i> Образ В. И. Ленина в болгарской литературе	3
<i>Моторный В. А.</i> Главная тема — социалистические преобразования (Штрихи к творческому портрету Яна Козака)	11
<i>Колесниченко-Братунь Н. Р.</i> Чешский исторический роман 70-х годов XX ст. в оценке чехословацкой критики	20
<i>Нисонский П. Г.</i> К проблематике романа Т. Голуя «Роза и пылающий лес»	25

ИСТОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕЖДУСЛАВЯНСКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ

<i>Смирнов В. А.</i> Ранние произведения А. К. Толстого и славянский фольклор	32
<i>Рубанова Г. Л.</i> Социальная и политическая проблематика «Романа Терезы Геннерт» Зофьи Налковской	38
<i>Радецкая М. М.</i> Адам Мицкевич в советской историко-биографической прозе	47
<i>Медовников А. М.</i> Советская Украина в публицистике Ярослава Кра-тохвила 20-х годов	56
<i>Дудевский Х.</i> К вопросу украинско-болгарских литературных связей в 30-е годы	61
<i>Дончева-Панайотова Н.</i> Болгарский рассказ XVIII ст. о России	64
<i>Буйницкая Т. А.</i> Эгон Эрвин Киш и Ярослав Гашек	69

ВОПРОСЫ ИСКУССТВА

<i>Корольюк В. Д.</i> Сливенская графика Ф. Д. Молибоженка	75
<i>Шайкевич Б. А.</i> Болгарская литература и образотворческое искусство в годы первой мировой войны	78
<i>Пеленская Е. М.</i> Экслибрисы Вацлава Финалы (Из собрания Львовской картинной галлерей)	84

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Соколов А. М.</i> О глагольной энантиосемии в русском и болгарском языках	90
<i>Георгиев И. С.</i> Субъектная мотивировка в болгарских и русских предложениях с модальными глаголами и предикативами	98
<i>Мойсеенко В. Ю.</i> Роль чешского языка в становлении и развитии терминологии литературного языка хорватов 30-х—70-х годов XIX ст.	103
<i>Андел В. П.</i> Иноязычный элемент в системе абстрактной лексики чешского языка	109
<i>Возный Т. М.</i> Сравнительно-типологическая характеристика восточно-славянских и болгарских глаголов, мотивированных словами иноязычного происхождения	115

<i>Кравчук Р. В.</i> К проблеме изучения языка старочешских псалтырей (попіла qualitatіs на -stvie, -stvo)	124
<i>Горкинский В. Д.</i> Абсолютные и частичные паронимы (На материале польской и русской лексики)	128

ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОГО СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ

<i>Лаптева Л. П.</i> Съезд русских филологов-славистов в 1903 году . . .	132
--	-----

ПУБЛИКАЦИИ И ОБЗОРЫ

<i>Вялова С. О.</i> Коллекция Ивана Берчича в Государственной публичной библиотеке им. М. Т. Салтыкова-Щедрина	139
<i>Полек В. Т.</i> Письма И. С. Свенцицкого к болгарским ученым	143

ПРОБЛЕМЫ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ

Выпуск 21

ЛИТЕРАТУРА, ЯЗЫК И КУЛЬТУРА
ЗАРУБЕЖНЫХ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

Республиканский межведомственный
научный сборник

(На украинском языке)

Львов. Издательство при Львовском государственном университете издательского объединения «Вища школа»

Редактор В. І. Юрченко
Художній редактор Н. М. Чишко
Технічний редактор А. А. Степанюк
Коректор М. Т. Ломеха

Информ. бланк № 5058

Здано до набору 20.08.79. Підп. до друку 27.12.79.
БГ 13090. Формат 60×90/16. Папір друк № 2. Літ.
гарн. Вис. друк. 9,5 умовн. друк. арк. 10,75 обл.
вид. арк. Тираж 750 прим. Вид. № 654. Зам. 4644.
Ціна 1 крб. 40 коп.

Видавництво при Львівському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 290000, Львів, вул. Університетська, 1.

Обласна книжкова друкарня Львівського обласного управління в справах видавництва, поліграфії та книжкової торгівлі. 290000. Львів, вул. Стефаніка, 11.

У видавництві при Львівському
державному університеті
видавничого об'єднання «Вища школа»

у 1980 році вийде книга:

М о т о р н ы й В. А.
За революцию я отдал голос свой

(Творчество Т. Сватоплука и некоторые вопросы
развития социалистического реализма).

Мова російська, 10 арк. Ціна 1 крб. 60 коп.

У монографії показано творчий шлях відомого чеського письменника-комуніста, великого друга нашої країни Т. Сватоплука (1900—1972) — автора широко-відомих романів «Батострой», «Без шефа», «Мертва земля» та ін. у тісному зв'язку з суспільно-політичним життям Чехословаччини 20—70-х років.

Призначена для викладачів, аспірантів та студентів філологічних факультетів. (Анотована в плані випуску літератури видавничого об'єднання «Вища школа» на 1980 рік, поз. 346).

Книгу можна замовити у місцевому книжковому магазині Книготоргу або споживспілки.

1 крб. 40 коп.

Проблеми слов'янознавства, 1980, вип. 21, 1—152.